

Zoet gelui en bars gebulder

Encyclopedie van klokken- en
geschutgieterijen in Nederland

Zoet gelui en bars gebulder

Encyclopedie van klokken- en geschutgieterijen in Nederland

Dik Nas

Voor de eerste maal gepubliceerd op 17 maart 2023.
2^e aangevulde en verbeterde publicatie: 30 oktober 2023.

**Vrije Uitgeverij “Arbeid en Werkstad”
(Rotterdam 2023)
<https://vrijeuitgeverij.nl>**

Voorslag

In 2013 was ik bezig met research voor mijn boek *IJzer. De geschiedenis van een machtig materiaal*.¹ Vanwege de bewering van enkele auteurs die ik raadpleegde, dat er in Nederland al in de zeventiende eeuw met ijzer is gegoten, zonder daar enig bewijs bij te leveren, hooguit een enkele aanwijzing, heb ik geprobeerd dat na te gaan. Een onderneming starten als een ijzergieterij behoeftte in die tijd een octrooi (vergunning) van de staten. De in die tijd verleende vergunningen kan dus een bron zijn. Het laatste kwart van de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw is de tijdspanne van de Nederlandse Opstand. Uitgaande van de veronderstelling dat als er ergens behoefte aan is dan is dat wel aan gescht. Er zijn geschtgieterijen, maar die gieten niet met ijzer maar met brons. Als er in die tijd daadwerkelijk met ijzer is gegoten, dan zou dat hoogstwaarschijnlijk experimenteel zijn gebeurd op een plaats waar al iets vergelijkbaars gebeurt: de bronzengeschtgieterij. Onder de afgegeven octrooien in de zestiende en zeventiende eeuw zijn enkele aanvragen voor de fabricage van staal, maar geen enkele voor het gieten met ijzer. Onder de aanvragers van octrooien komt geen enkele naam voor die te linken is aan de bestaande geschtgieterijen. Tenslotte ben ik voor zover mogelijk de geschiedenis nagegaan van de brons- en geelgieterij. Ook langs die lijn is geen relatie te leggen met ijzergieten in de bedoelde periode, zodat met aan zekerheid grenzende waarschijnlijk gezegd kan worden, dat de bewering van voornoemde auteurs niet juist is.

Door de meeste auteurs die zich met het fenomeen ijzer hebben beziggehouden wordt aangenomen dat de in 1689 gestichte IJermolen van Josias Olmius aan de Bielheimerbeek bij Gaanderen, het eerste bedrijf in Nederland is dat met ijzer heeft gegoten. Mijn onderzoek bevestigt derhalve deze aanname.

Een bijproduct van het onderzoek is een opgelopen fascinatie voor het bronsgieten vanwege de getoonde vakbekwaamheid en de fraai verzorgde producten. Klokken en kanonnen van brons zijn van grote maatschappelijke betekenis geweest. De gegevensverzameling van mijn speurtocht smeekte als het ware om nadere uitwerking. Naast de publicatie *Zoet gelui en bars gebulder*² leek het mij een goed idee de bedrijven en de daarin met name bekende werkzame klokken- en kanonnen gieters, vaak in dezelfde persoon verenigd, in een chronologische encyclopedie uit te werken.

De basis voor deze encyclopedie is de lijst van klokkengieters die de campanoloog, klokkengieter en directeur van de Koninklijke Eijsbouts Andre Lehr (1929-2007) heeft opgesteld.³ Het is een register waarin de in Nederland werkzame klokkengieters, vanaf de twaalfde eeuw tot heden, in alfabetische volgorde zijn opgenomen. Om de historische ontwikkeling van het bronsgietersbedrijf scherper in beeld te krijgen heb ik ervoor gekozen de lijst om te werken tot een chronologisch overzicht naar vestigingsplaatsen. Binnen het lemma van een vestigingsplaats zijn de gieters eveneens chronologisch vermeldt. Voordeel van deze werkwijze is dat al direct, vanwege de lengte van het lemma en het aantal vermelden gieters, de relatieve betekenis van de vestigingsplaats naar voren komt. Een tweede voordeel is dat duidelijk tot uiting komt hoe vaak, letterlijk en figuurlijk, de klokkengieters verwant aan elkaar zijn. Nadeel is dat de keus voor registratie naar vestigingsplaats de ambulante gieters buiten beeld blijven. Om dat te ondervangen is voorafgaand en tussen de vermeldingen naar vestigingsplaats chronologische lijsten van geleverde klokken opgenomen. Na het jaar van levering wordt de plaats van handeling en de gieter vermeldt.

Voor de dertiende tot de zestiende eeuw is de vermelding van ambulant zeker van toepassing, daarna moet het met enige voorzichtigheid worden bekeken aangezien, zeker voor kleinere klokken, de opdracht niet altijd meer ter plekke wordt uitgevoerd, maar in de werkplaats van de gieter. Gekozen is om de encyclopedie te beperken tot het huidige Nederland. Wie nieuwsgierig is naar klokkengieterijen in

¹ Dik Nas, *IJzer. De geschiedenis van een machtig materiaal* (Soesterberg 2015) beschikbaar op vrijeuitgeverij.nl

² De publicatie is te vinden op vrijeuitgeverij.nl

³ Te vinden op beiaarden.nl, een site van het museum Klok en Peel in Asten.

het ons omringende buitenland moet daarom nog steeds de lijst van Andre Lehr raadplegen. Het omgewerkte gegevensbestand is aangevuld met informatie uit beschikbare literatuur en met behulp van bronnen van lokale geschiedenis op het internet. Met name Wikipedia is een belangrijke informatieleverancier gebleken. De encyclopedie heeft inmiddels een aanzienlijke omvang bereikt en kan daardoor een vraagbaak zijn voor iedereen die wil weten of er in zijn of haar plaats of omgeving historische klokken zijn te vinden. Door de zoekfunctie te gebruiken van het tekstverwerkingsprogramma kan op een snelle en effectieve manier door het document worden genavigeerd. Het grote aantal vermelde klokken in de encyclopedie is een duiding van de grote betekenis die klokken in de middeleeuwen en de vroegmoderne tijd hadden, terwijl de opgave verre van compleet is. De wrange inventarisatie van de klokkenvordering in 1942-1943 leert ons dat er tegen de vijfduizend klokken verloren zijn gegaan in de ovens van de oorlogsindustrie, terwijl er ruim vierduizend klokken zijn teruggekeerd. Het leert ons dat er aan het begin van de Tweede Wereldoorlog zeker negenduizend klokken in Nederland in de torens van de steden en de dorpen hingen. Rekening moet worden gehouden, dat beiaards buiten de vordering zijn gebleven, klokken 'clandistien' zijn gered en dat per plaats een enkele klok mocht blijven voor alarmfuncties. Gedurende de vele eeuwen zijn klokken vanwege schade vergoten en vanwege klokkenvorderingen omgesmolten. Het totale klokkenbestand moet dus nog vele honderden groter zijn geweest dan de negenduizend genoteerd bij de klokkenvorderingen in 1942-1943. Dit imponerende gegeven is een bewijs van de enorme betekenis die klokken hebben gehad in het dagelijkse leven van boeren, burgers en buitenlui.

Klokken zijn in de middeleeuwse samenleving een nauwelijks te overschatten communicatiemiddel. Johan Huizinga heeft dat in *Herfsttij der Middeleeuwen* prachtig verwoord:⁴

Er was één geluid, dat al het gedruisch van het drukke leven steeds weer overstemde, en dat, hoe bont dooreenklinkend, toch nooit verward, alles tijdelijk ophief in een sfeer van orde: de klokken. De klokken waren in het dagelijksch leven als waarschuwende goede geesten, die met bekende stem dan rouw, dan blijdschap, dan rust, dan onrust kondigden, dan opriepen, dan vermaanden. Men kende hen bij gemeenzame namen: de dikke Jacqueline, klokke Roelant; men wist de betekenis van kleppen of luiden. Men was ondanks het overmatige klokgelui niet verstompt voor den klank. ...

... Welk een ontzaglijke bedwelming moet het zijn geweest, als alle klokken van kerken en kloosters van Parijs de klokken luiden van den ochtend tot den avond, en zelfs van den geheelen nacht, omdat er een paus gekozen was, die een einde aan het schisma zou maken.

⁴ J. Huizinga, *Herfsttij der middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden*. (Haarlem 1941⁵) p. 2 en 3

Inhoud:

Ambulante klokkengieters	8
Klokken van ambulante klokkengieters in de 13^e en 14^e eeuw	8
1372-1565 Klokkengieterscentrum van 's-Hertogenbosch	12
1372-1431 Willem van Vechel, zoons (Jan, Willem, Jacob) en kleinzoons (Willem); 1396-1399 Arnoldus de Gravia; 1431-1450 Jan en Goyart van Hyntham; 1444-1472/1474 Jan en Willem Hoerken; 1474-1480 Geert van Wou;	
1452-1566 Gobelinus Moer, zoons (Jan, Jasper en Willem) en kleinzoon (Jan)	
1389-1644 Klokkengieterij Venlo	16
1389 Meester Aalbrecht; 1435-1451 Jan van Asten; 1437-1451 Jan van Venlo de Oudere; 1450-1493 Jacob van Venlo de Oudere; 1461-1509 Jan van Venlo de Jongere; 1464-1477 Johan Clockengieters; 1492-1514 Gerard van Venlo; 1518-1521 Jacob van Venlo de Jongere; 1608-1644 Conradus Klockegieters	
Klokken van ambulante klokkengieters in de 15^e eeuw	18
ca. 1400-1680 Klokkengieterij Utrecht	22
Ca. 1400-1440 Willam Butendiic; 1431-1458 Gherijt Butendiic; 1444-1483 Steven Butendiic; 1448 Ricout Butendiic; 1460-1479 Aernt Butendiic; 1499 Jan Butendiic; 1504-1509 Willem van Wou; 1509-1522 Henricus van Wou; 1511-1532 Henricus de Borch; 1534-1558 Jan Tolhuis; 1559-1576 Anthonius de Borch; 1562-1593 Thomas Both; 1593-1598 Hendrick Both; 1599-1615 Gerrit Both;	
1569-1599 Cornelis van Ammeroy; 1600-1624 Henricus Meurs; 1623-1642 Alardus Meurs; 1642-1680 Jan Adrianussen Dop	
1434-1450 Klokkengieterij Delft	27
1434-1450 Willem Sloterdic	
1436-1647 Klokkengieterij Nijmegen	28
1436-1452 Willem van Wou; 1527-1539 Willem Tolhuis; 1541-1557 Engel Tolhuis; 1605-1620 Johan II van Trier; 1609-1643 Peter III van Trier; 1623-1625/1643 Willem en Johan Philipsen; 1624-1639 Willem Everts; 1625-1643 Johan Philipsen en Peter III van Trier; 1643-1646 Willem Philipsen; 1643-1647 Johan Philipsen	
1473-1707 Klokken- en geschutgieterij Deventer	29
1473-1538 Johan Clockgieter; 1544-1602 Willem Wegewaert; 1602-1621 Henrick Wegewaert; 1621-1680 Henrick ter Horst; 1680-1707 Gerrit Schimmel	
1480-1653 Klokkengieterij Kampen	30
1480-1527 Geert van Wou; 1527-1543 Geert van Wou jr.; 1596-1622 Hendrick Wegewaert de Oudere; 1645-1653 Henric Vestrinck	
Klokken van ambulante klokkengieters in de 16^e eeuw	36
1504-1755 Klokken- en geschutgieterij Groningen	40
1504-1509 Arnt en Peter van Wou; 1516-1527 Wolter en Gherardus Sconeborch; 1626-1636 Nicolaas Sicmans; 1635-1665 Willem Jacobus de Vrij; 1638 Hans Gerlach Schenk; 1732-1755 Johan Christiaan Borchhardt	
1508-1655 Klokken- en geschutgieterij Zutphen	41
1508-1547 Segewinus Haityseren; 1642-1655 François en Pieter Hemony	
1530-1816 Stadsgieterij van Amsterdam	43
1530-1540 Gobel Zael; 1599-1606 Cornelis van Ammeroy; 1606-1619 Gheraert Coster; 1619-1623 Johannes Meurs; 1625 Arent Jansz van der Put; 1626-1661 Assuerus Coster; 1654-1702 Pieter Vermaten; 1661-1679 Gerard Coster.	

1655-1667 François Hemony; 1667-1680 Pieter Hemony; 1681-1683 Mammes Fremy; 1683-1699 Claude Fremy; 1699 Claes Noorden; 1700-1716 Claes Noorden & Jan Albert de Grave; 1716-1728? Jan Albert de Grave; 1728? -1734 Jan Albert de Grave & Nicolaas Muller; 1734-1755 Cyprianus Crans; 1760-1771 Hendrik Balthasar; 1770-1780 Pieter Seest; 1780-1781 Jan en Christiaan Seest; 1781-1816 Christiaan Seest	
1723-1732 Hendrik Kemper; 17??-1756 Alewijn Crombosch; 1756-1773 Erven Alewijn Crombosch	
1742-1754 Franciscus Schaapman	
1573-1579 Hendrik van Trier Hoorn, Delft, Middelburg	50
1589-1871 's Landsgeschutzgieterij 's-Gravenhage	52
1589-1616 Coenraet Anthonisz Wilkes; 1616-1637 Willem Wegewaert; 1637-1669 Coenraet en Wouter Wegewaert; 1669-1690 Willem Wegewaert.	
1668-1706 Johannes Niepoort; 1724-1739 Jan Crans; 1745-1751 Cornelis Crans; 1751-1756 Jan Crans; 1755-1770 Jan Verbruggen; 1773-1807 Jean Maritz; 1807-1825 Louis Ernst en Jean George Amadée Maritz; 1825-1871 Jean Jacques Maritz.	
1593-1694 's Landsgeschutzgieterij Middelburg	56
1593-1617 Jan Burgerhuys; 1619-1651 Michäel Burgerhuys; 1651-1679 Joannes Burgerhuys; 1685-1694 Jasper van Erpicum;	
1717-1734 Nicolaas Greve; 1754-1787 Michael Everhard; 1777-1780 Johannes de la Fort	
Klokken van ambulante klokkengieters in de 17^e eeuw	58
1606-1614 Bronsgieterij Gouda	61
1606 Henrick Wegewaert; 1606-1614 Willem Wegevaert de Jongere	
1609-1612 Klokkengieterij Geertruidenberg	61
1609-1612 Evert Vos	
1613-1834 Bronsgieterij Rotterdam	62
(1613-1689 's Landsgeschutzgieterij; 1689-begin 18^e eeuw Stadsgeschutzgieterij)	
1613-1625 Arent Jansz van der Put en Jan Cornelisz Ouderogge; 1625-1649/1672 Dirk Jansz. en Cornelis Ouderogge; 1672-1689; Johannes Ouderogge;	
1664-1687 Pieter Ostens; 1670-1711 Adriaen Dop; 1748-1780 Pieter Bakker; 1760-1780 Otto Bakker; 1780-1817 Gerrit Bakker; 1828-1837 Bakker & Pootman;	
1707-1732 Quirijn de Visser; 1730-1763 Johannes Specht sr.; 1763-1773 Johannes Specht jr.; 1828-1834 G. Hengel en Zn.	
1613-1770 Geschut- en klokkengieterij Enkhuizen	66
1614-1621 Henrick Nieman; 1621-1624 Hendrick Woltersz Wegewaert; 1625-1642 Everardus Splinter; 1642-1651 Conradus Splinter; 1651-1654 Wouter Wegewaert; 1654-1663 Anthony Wilkes; 1663-1665 Weduwe Wilkes en Kiliaan Meyer; 1665-1685 Weduwe Wilkes en Laurens Brinckhuyzen; 1713-1724 Jan Crans; 1724-1734 Cyprianus Crans; 1746-1755 Jan Verbruggen; 1756-1770 Johan Christiaan Borchhardt;	
1616-1651 Klok- en geschutgieterij Leeuwarden	68
1607-1611 Gregorius Gregorii; 1616-1635 Hans Falck; 1635-1651 Jacob Noteman; 1651-1670 Jurjen Balthasar; 1670-1711 Petrus Overney;	
1634-1679 Klokkengieterij Winterswijk	71
1634-1669 Mamertus I en Jan I Fremy; 1672-1679 Jan II Fremy	
1643-1697 klokkengieterij Huissen	72
1643-1659 Johan V van Trier, 1644-1686 Peter IV van Trier; 1648-1659 Henrick II van Trier; 1684-1686 Peter IV van Trier; 1688-1697 Johan VI van Trier	
1655-1658 Klokkengieterij Sneek	72
1655-1658 Jelte Piers en Johan Riemers Gravius van Hoitema	

Klokken van ambulante klokkengieters in de 18^e eeuw	73
1717-1980 Koninklijke klokkengieterij Petit & Fritsen Aarle-Rixtel	75
1717-1718 Jean Petit en Godefroy Jullien; 1719-1732 Jean en Joseph Petit; 1721-1759 Jean Petit; 1744-1748 Jean en Johan Petit; 1746-1789 Alexius Petit; 1752-1765 Petrus Petit; 1777-1815 Henricus Petit; 1784-1800 Everardus Petit; 1790-1836 Alexius Petit jr.; 1836-1841 Alexius Petit jr. & Joseph en Willem Edelbrock; 1815-1875 Henricus Fritsen; 1875-1903 Alexius Fritsen; 1903-1953 Henri Fritsen; 1953-1997 Hein Fritsen; 1997- Frank Fritsen	
1718-1807 Klokken- en geschutgieterij Hoorn	78
1718-1764 Joan Nicolaas Derck; 1761-17?? Johan Nicolaus Rock; 17??-1778 Jan Nicolaas Derck; 1778-1779 Jan Nicolaas Bagge; 1779-1807 Leonardus Haverkamp	
1750-1958 J. Zimmer & Zonen Amsterdam	79
1790-1833 Hendrik Zimmer; 1833-? Johannes Zimmer; 1954-1958 Herman Theodorus Zimmer	
1795-1980 Klokkengieterij Van Bergen Midwolda en Heiligerlee	80
1795-1847 Andries Heero I van Bergen; 1847-18? Udo Andries, Berend en Andries Heero; 1950-1956 Udo Andries en Jacobus van Bergen; 1956-1970 Wolbert Jacob Koek 1853-1893 Andries Heero II; 1893-1920/1904 Andries Heero III en Udo Jurrien; 1920-19? Hermannus Tjapko, Jan Jurrien en Andries Heero IV; 19.-1980 Andries Heero V	
Klokken van ambulante klokkengieters in de 19^e eeuw	83
1836 A. Bikkers & Zn. Rotterdam	83
1840-1843 Klokkengieterij Dinxperlo	84
1840-1843 Gerhardus Theodorus van Heuvel	
1844 F.J. Penn & Comp. Dordrecht	84
1848-1861 Laurens Elsinga Midwolda, Huizum, Groningen, Winschoten	85
1848-1854 Laurens Elsinga; 1854-1861 L.J. Elsinga en Zoon	
1864-1879 Mr. C.H. Bosch Reitz Den Helder	85
1872- Koninklijke Eijsbouts, Klokkengieterij en Fabriek van Torenuurwerken Asten	86
1872-1920 Bonaventura Eijsbouts; 1920-1943 Jan Eijsbouts; 1943-1962/1976 Tuur en Max Eijsbouts; 1976-1991 André Lehr; 1991- heden Joost Eijsbouts	
1877-1895 Gieterij van bronzen geschut te Amsterdam	87
Klokken van buitenlandse klokkengieters in de 20e eeuw	88
1904 F.J. Saris & Zoon Rotterdam	88
1946 Demka Zuilen (Utrecht)	89
1950 Van Voorden Zaltbommel	89
1950 Udo Andries van Bergen	
1995- Klokken- en Kunstgieterij Reiderland	90
1995-heden Simon Laudy	

Ambulante klokkengieters

Rondtrekkende klokkengieters werken ter plaatse in de dorpen en de steden. De meester vestigt zich met zijn oven(s) in de nabijheid van de kerk op het kerkhof of een andere geschikte plaats. De vaak erbarmelijke conditie van de wegen, maakt het niet verkieselijk om de zware klokken over een grote afstand te vervoeren. Door ter plaatse te verblijven en te werken kan de meester tevens toezicht houden op de kwaliteit van de geleverde grondstoffen en op het smelten van de klokspijs, om zo bedrog in de samenstelling van de spijs te voorkomen.

Schematische voorstelling van het maken van een klok, uit Diderot & d' Alembert, L' Encyclopedie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers. (Parijs 1751-1772). In de gietkuil zijn twee klokkengieters, met behulp van een sjabloon de wand van een valse klok in model aan het brengen.

Klokken zijn in de late middeleeuwen naar verhouding een waardevoller bezit dan nu. Voor menige gemeente is het in die tijd eenvoudiger een kerk te bouwen dan een klok in bezit te krijgen. De klokkengieters verlaten op Aswoensdag hun woonstee om daar met Allerheiligen weer terug te keren. Ze trekken van kerk naar kerk en van abdij naar abdij, met een

bescheiden bagage aan gereedschap: een maatstok en enkele gietvormen voor de letters en modellen voor de klokversiering. Sluiten de opdrachten in tijd niet aaneen, dan gaat hij tussentijds terug naar zijn werkplaats en voorziet in zijn onderhoud met het gieten van: doopvonten, wijwaterbakken, lessenaars, kroonluchters, kandelaars, etc. Met het gieten van bronzen geschut in de loop van de vijftiende eeuw komt de klokkgieter in een betere positie.⁵

Klokken van ambulante klokkengieters in de 13^e en 14^e eeuw

1200 De oude klok van Kubaard, dorp in Zuidwest-Friesland, is medio negentiende eeuw vervangen door een klok gegoten door A.H. van Bergen in Heiligerlee. Volgens opgave van de toenmalige dominee F.I. Dethmers stond op die oude klok *Baptista, 1200*.⁶ Baptista kan duiden op de gieter, maar dat is niet erg waarschijnlijk. Het kan ook zijn dat de klok ter ere is van Johannes de Doper, maar ook dat de klok is 'gedoopt', dus gewijd in 1200. In 1667 kreeg de oude klok gezelschap van een klok gegoten door Petrus Overney. Volgens opgaaf hing de oude klok er nog in 1885, maar volgens de Rijksmonumentenlijst hangt nu naast de klok van Overney een moderne klok.

⁵ W.H. Dingeldein, *De klokken van Denekamp en de klokkgieter Wolter Westerhues* (Zwolle 1947) p. 68-69

⁶ G.H. van Borssum Waalkes, 'Friesche klokke-opschriften: met andere van elders vergeleken, en met aanteekeningen, vertaling, registers en platen voorzien' in: *De Vrije Fries 16^e deel* (Leeuwarden 1885) p. 2

1202 In Huizinge (Gr.) hing een klok met het jaartal 1202, die Johannes de Doper als naam draagt. In 1847 is deze klok, die 1203 Nederlandse ponden woog, verkocht aan kooplieden uit Charleroi. In de Janskerk, die dateert uit het tweede kwart van de 13e eeuw, hangen nu twee klokken één uit 1452 en één uit 1950.

1213 Voor de R.K.-kerk H. Damianus te Niftrik (Gld.) goot een anonieme gieter een klok met als datering 1213, al doet het uiterlijk van de klok aan een later tijdstip denken, aldus de beschrijving van monumentenzorg.

1252 De Ceciliaklok, gegoten voor Warstiens (Fr) in 1252, heeft een gewicht van 316. De klok is in 1607 bij de sloop van de middeleeuwse kerk verkocht. Later is de klok in het bezit gekomen van A. Fritsen uit Aarle-Rixtel, die de klok tegen inruilingsprijs heeft overgedragen aan het Rijksmuseum te Amsterdam. Fritsen deelt in een brief uit 1890 nog mee dat de klok bij het gieten scheef op de kern heeft gestaan zodat de ene zijde een centimeter dikker is dan de andere zijde. De klok is nu te zien bij het Museum Klok en Peel in Asten, die hem in bruikleen heeft van het Rijksmuseum in Amsterdam.

1284 In de buurschap Schillaard (bij Mantgum) deel van de gemeente Leeuwarden, hing in de vrijstaande klokkentoren een klok gegoten in 1284 door een onbekende klokkengieter. De klok is mogelijk de oudste gedateerde klok in Friesland die nog bestaat. De klok, die beschadigd is aan de onderrand, is op enig tijdstip afgedankt en nu in het bezit van het Fries museum in Leeuwarden. De klok is te zien in het kerkmuseumje in Jannum, dat is gehuisvest in het Romaanse terpkerkje uit de 13^e eeuw. Het opschrift luidt: ANNO DOMINI M CC L XXXIIII. In de tekstband tussen ANNO en de M staan drie verschillende monogrammen die tot op heden niet zijn ontcijferd.⁷ De klok heeft een doorsnede van 68 cm en een gewicht van 170 kg.

De mogelijk oudst gedateerde klok in Friesland is afkomstig uit Schillaard, maar te zien in het kerkje te Jannum. (foto: Dina) →

← *De oudste gesigioneerde klok in Nederland uit 1285 hing in Hekelingen en is nu te bewonderen in het museum Klok en Peel in Asten (foto: Baronas)*

1285 De oudste gesigioneerde klok in Nederland is een klok voor Hekelingen (ZH) uit 1285. De gieter is ene Christianus over wie verder niets bekend is. De klok deed dienst in de dertiende-eeuwse kerk van het dorp, die in 1847 wegens bouwvalligheid is gesloopt. De klok verhuisde naar de nieuwe kerk totdat in 1906 wordt ontdekt dat het de oudste gesigioneerde klok van Nederland is. Een nieuwe klok ter vervanging werd gegoten. De klok 'Jonge Jan' genaamd doet sedertdien dienst als halfuurklok. In 1916 is de 'Oude Jan' overgedragen aan het Rijksmuseum in Amsterdam, die het in bruikleen heeft gegeven aan het Museum Klok en Peel in Asten.

1300 Ene meester Corsten of Corster giet voor Sint Odiliënberg een klok.

1300 In de St. Martinikerk in Bolsward hangt een klokje gegoten door ene Stephanus in 1300, van prachtig metaal en welluidende klank, aldus een mededeling uit 1896. In het dorp Itens in de voormalige gemeente Hennaarderadeel, in 1984 opgegaan in de gemeente Littenseradiel, is in 1312 een klok gegoten door dezelfde klokkengieter. Op de klok staat vermeldt: *Stephanus anno milleno trecenteno*

⁷ Y. van Osch en M. Romeijn, *Kerkmuseum Jannum* (Jannum 2023) p. 18

duodeno me fecit in honorem beati Martini Epsicopi, ofwel: Stephanus heeft mij gemaakt in het jaar 1312 tot eer van den zaligen Martinus, bisschop. De klok hangt in de huidige Martinikerk in Itens. In de periode tot 1352 heeft Stephanus meerdere klokken gegoten in Friesland.⁸ In 1320 in Nijega, in 1326 in Aegum, in 1338 in Wirdum, in 1344 in Genum en in 1352 voor Goënga.

1300 De Bartholomeuskerk in Stedum (Gr) is een Romano gotisch kerkgebouw uit de dertiende eeuw. Toren en kerk zijn rond 1300 met elkaar verbonden. Rond die tijd is er een luidklok voor de kerk gegoten door een onbekende gieter. De klok hangt nog steeds in de toren en is de oudste luidklok in de provincie Groningen. Op de klok de volgende tekst: “anno dni MCCC capa incansionis scs drvdis fusa sum”, dat volgens de vertaling van Borsum Waalkens in de Vrije Fries van 1886 zou kunnen betekenen: “in het jaar des Heeren 4300, ten tijde der incarnatie (vleeschwording d. i. kersmis) ben ik ter eere van de heiligen D. R. V. D. I. S. (zoek s. v. p. de namen der heiligen maar na, om de initialen aan te vullen) gegoten”.

1307 Een klokkengieter die zijn klokken signeerde met de naam Nicolaus giet begin veertiende eeuw enkele klokken in het noorden van Nederland. In 1307 voor Roodkerk, een leen van het klooster in Dokkum en in 1311 voor Hogebeintum, waar in de kerk nu een luidklok uit 1652 hangt gegoten door Jurjen Balthasar.

1309 De klokkengieter Petrus de Sittert giet in 1309 een klok voor Susteren en omstreeks dezelfde tijd een klok voor Sittard. In het dubbele torenfront van de Sint-Amelbergabasiliek in Susteren bevinden zich enkele oude klokken, waarvan de grootste, gegoten in 1309, een diameter heeft van 1 meter. Een kleinere klok, uit 1608, is gegoten door Hans Falck uit Leeuwarden.

1315 In Enter hangt een klok met het opschrift: ANNO · MILLENO · TRECENTENO · QVINDENO · NICOLAUS · ME · FECIT. In 1315 goot Nicolaus mij, een klokkengieter die we ook al in 1307 tegenkwamen.

1330 In Keulen woont Henricus fusor campanarum, ofwel klokkengieter Henricus. Het Limburgse Echt verwerft een klok van deze klokkengieter in 1330. In de klokkenstoel van de kerk bevinden zich naast de klok van Henricus een klok van een onbekende gieter en een klok gegoten door Petit en Fritsen in 1928.

1338 In Wijckel wordt een klok gegoten met de tekst: In 't jaar onzes Heeren CIOCCCXXXVIII in de eer Goeds ben ic gemaect en des goede Sintte Gregorius Maria †. De gieter is niet bekend.

1340 In de klokkenstoel van Ouwsternijega hangt een klok die gegoten is in 1340 door een onbekende gieter. De kerk waarin de klok eerst hing is omstreeks 1711 afgebroken. De klokkenstoel dateert van 1735. De klok is in de Tweede Wereldoorlog gevorderd en afgevoerd, maar behouden gebleven. In 1945 kon de klok weer in de stoel, worden gehangen. De klokkenstoel is in 1975 gerestaureerd.

1344 In de kerk van Genum hangen twee klokken een uit 1344 en de tweede uit 1490. Op de kleine klok uit 1344 valt te lezen: *Jo. lyves Dodoni plebanus. Stephanus me fecit.* (Johannes Lieuwes Dodoni plebaan. Stephanus goot mij).

1352 In 1886 gaat de St.-Petruskerk in Uden in vlammen op en gaan de drie klokken die in de toren hingen verloren, waaronder de Mariaklok uit 1352. Op de klok stonden de beeltenissen van Maria en Jezus. De andere klokken zijn de St. Pietersklok (1443) en de Jezus Nazarenusklok (1484). De laatste klok die 2250 kg woog is gegoten door Gobel Moer. De Petruskerk is op een andere locatie herbouwd. In de toren hangt een klok gegoten door Petit en Fritsen in 1890.

1353 Op de klok in Westhem staat in de bovenrand (vertaald): “in het jaar des Heeren 1353. Heer Luidulfrus curreit (geestelijke) in Westhem”. Op de onderrand staat (vertaald): “Bartolomeus, de met purper bekleedde, de heilige koning en de onbevleete moeder van Jezus. Zijt gegroet Maria.” Bartolomeus was de patroon van de kerk te Westhem. De gieter is niet bekend. In de toren van de Bartholomeüskerk hangt nog een tweede klok gegoten door Jacob Noteman in 1639.

1356 In de St. Martinuskerk in Bolsward is in 1356 een jongensklok gehangen, gegoten door een onbekende meester. Na ca. 250 jaar is de klok ‘door luidersgeweld’ gebarsten, zoals op de vergoten klok

⁸ G.H. van Borssum Waalkes, ‘Vervolg van Friesche klokke-opschriften’ in: *De Vrije Fries 18^e deel* (Leeuwarden 1892) p. 34 en 59

uit 1618 te lezen valt. In de toren hangen nu vier luidklokken, respectievelijk voor mannen (1640), vrouwen (1533), jongens (1688) en meisjes (1955).

1365 In Zutphen heeft een klok gehangen die in 1365 is gegoten door Johan van Haerlen.

1366 In de toren van de Herv. Kerk te Diepenheim hangt een klok uit 1366. Op de klok is de naam van de gieter niet vermeld, maar wel staat erop: S. V. O. 1366 Viti F. O. H. S. V. O. Welke betekenis deze letterreeks zou kunnen hebben is voorgelegd aan Dr. J.C. van Slee. Hij meent dat uitgaande van het woord Viti hier Sint-Vitus bedoeld kan zijn. De betekenis zou kunnen zijn Si Vox Orat 1366 Viti Frangitur Omnis Horror. = Als Vitus stem luidt wordt alle vrees gebroken. Van der Slee waarschuwt ervoor dat het maar een gok is.⁹ Naast de klok uit 1366 hangen in de toren nog klokken uit 1679 en 1760. De laatste is gegoten door Christian Voigt, wiens gieterij was gevestigd in Dremmen (D).

1370 De Cameraarsrekening van Deventer over het jaar 1370 vermeldt een 'meyster Willam van den Veen' uit Holland, die een 'vuerclocke' voor de stad heeft gegoten.

1370 In Rauwerd hing een klok uit 1370 die in 1850 is vergoten. Op de klok stond: *Anno domini MCCCLXX haec campana facta est in honorem Sancti Laurentii martijris*. (In het jaar des Heeren 1370 is deze klok gemaakt tot eer van den heiligen martelaar Laurentius). De gieter is niet bekend. Thans hangt in de toren van de Laurentiuskerk een klok uit 1762 gegoten door John Nicolaus Derck.

1373 De middelste klok in de toren van de Sint-Martinuskerk in Ferwerd is in 1383 gegoten door een monnik met de naam Seghebodus, die in de jaren 1373-1383 meerdere klokken in Noord-Nederland en Oost-Friesland heeft gegoten. De ander klokken in de toren van Ferwerd zijn een klok uit 1426 van een anonieme gieter en een klok gegoten door Henrik Kokenbacker in 1457. In de toren van de kerk in Slochteren hangt een luidklok uit 1373 eveneens van Seghebodus. De klok is een opdracht van abt Tomas van het klooster Bloemhof. In 1829 is de klok, die 1300 kilo weegt, door de Slochtenaren voor 850,60 gulden gekocht van de kerk van Wittewierum. De klok is vergelijkbaar met de grote klok van Stedum uit 1300 en de klok van Eenrum uit 1390. De klok heeft een zesarmige kroon, die is gedecoreerd met vlechtwerk. Op de klok staat de tekst IN HONORE SANCTE CUNARIS SANCTE MARIE SANCTE IOHANNIS SANCTI VITI AC OMNIUM SANCTORUM PER MANUS [Z]EGHEBODI FUSA SUM + FRATER TOMAS DE FLORIDO ORTO ABBAS FECIT HOC FIERI VAS, hetgeen betekent "Ter ere van de heilige Cunera, de heilige Maria, de heilige Johannes, de heilige Vitus en alle heiligen ben ik gegoten door de hand van Segebodus + broeder Tomas, abt van Bloemhof, heeft deze klok doen vervaardigen". Tijdens de opslag in de Tweede Wereldoorlog om roof door de bezetter te voorkomen is een barst in de klok ontstaan, die in 1950 is gerepareerd. In 2006 ging de barst weer open over een lengte van 70 cm. De klok is voor enkele tienduizenden euro's gerestaureerd en in 2009 werd teruggehangen.

1381 In Stiens hangen in de toren drie klokken. De oudste stamt uit 1381 en is gewijd aan Maria. De gieter is niet bekend. Verder hangt er een klok uit 1509 gegoten door Arent van Wou en een door Gregorius van Hall gegoten klok uit 1607.

1388 In Hallum hing een klok met de tekst: Anno domini 1388. Indico divina dum pulsor ego Katerina. (In het jaar 1388. Ik Caterina toon goddelijke (gewijde) olie, als ik geslagen word.) De klok is in 1804 overgebracht naar Mantgum. In de toren van de Sint-Maartenskerk te Hallum hangen nu een klok uit 1542 van Geert van Wou jr. en Johan ter Steghe en een kleinere klok uit 1648 gegoten door Jacob Noteman.

1388 Op de oudste klok in Strijen staat in oud-gothischen lettervorm: »O rex glorie: cum pace: vocor Lambertus MCCCXXXVIII." D. i.: O! koning der eere: met vrede: ik heet Lambertus. De klok hangt in een klokkenstoel bij het Ned. Herv. zaalkerkje.

1392 In Hijlaard is 'In het jaar des Heeren 1392 onder den Heer Folkert Epkesz (en) den vicaris Occo Lambertz aanbid ik en lofprijs ik', een klok gegoten door een gieter genaamd Hermannus, over wie

⁹ G.J. t. K. 'De Twentsche oude klokken' in: *Overijsselsch Regt en Geschiedenis* 41^e st. (1924) p. 138-139

verder niets bekend is. Uit 1394 dateert een klok in Jorwerd die door dezelfde klokkengieter moet zijn gegoten al schrijft hij zijn naam nu als Hermanus.

1395-1396 De Vlaamse klokkengieter Jan de Leenknecht levert in de jaren 1395-1396 klokken voor het stadhuis van Sluis. De Leenknecht is samen met zijn broers Daniël en Michiel, van wie klokken bekend zijn uit de periode 1370-1429, de belangrijkste representant van de klokkengietenfamilie De Leenknecht uit Harelbeke. Het is Daniël die in 1401 de moed heeft een contract af te sluiten voor het leveren van een klok voor de St. Nikolaaskerk in Gent, die qua toon moet accorderen met de twee klokken die al in de toren hangen, bovendien garandeert hij dat als de klok de kerkmeesters niet bevalt, hij de klok zal overgieten. Het is voor zover bekend de eerste maal dat het op toongieten van een klok op contract wordt geregeld.¹⁰

1396 In Krommenie hangt in de geveltoren van de oorspronkelijk St. Nicolaaskerk, thans hervormde kerk, een klok die in 1396 is gegoten door Rodolphus de Montigny, over wie verder niets bekend is.

1397 In Loppersum in Groningen hangt een klok die is gegoten door ene Albertus. Over hem is verder niets bekend. Naast de klok van Albertus hangt een klok gegoten door Geert van Wou jr. in 1548.

13?? Een vermoedelijk laat 14^e-eeuwse klok, gegoten door Jan van Suten, hangt te Lage Zwaluwe.

13?? In de kerk van Hartwerd hing een klok die vermoedelijk is gegoten in de 14^e eeuw. De kerk is vanwege de kleine gemeenschap in onbruik geraakt en 1771 gesloopt. Voor de klok is er een klokhuis gebouwd. De oude klok is inmiddels vervangen, maar bevindt zich nog steeds in het klokhuis.

1372-1566 Klokkengieten centrum 's-Hertogenbosch

1372-1431 Willem van Vechel, zoons (Jan, Willem, Jacob) en kleinzoon (Willem); **1396-1399** Arnoldus de Gravia; **1431-1450** Jan en Goyart van Hyntham; **1444-1472/1474** Jan en Willem Hoerken; **1474-1480** Geert van Wou; **1452-1566** Gobelinus Moer, zoons (Jan, Jasper en Willem) en kleinzoon (Jan)

De vooraanstaande plaats die 's-Hertogenbosch als klokkengieten centrum al vroeg inneemt laat zich voor een belangrijk deel verklaren door de geografische positie van de stad. Er zijn goede verbindingen met Aken, Keulen en Amsterdam, plaatsen vanwaar de klokspijs wordt aangevoerd. In de Meierij zelf is ruimschoots goede leem voor handen voor het maken van de gietvormen. Lastiger is te verklaren hoe het komt dat er zo veel vakbekwame meestergieters uit de Meierij afkomstig zijn. Deze gieters bemensen niet alleen het Klokkencentrum van 's-Hertogenbosch, maar ook die van Mechelen, dat rond 1500 het grootste klokken- en geschutgieterscentrum van Europa is. Van de vele gemigreerde meesters noemen we slechts Willem van Gheyn uit Goirle, die zich in 1506 in Mechelen vestigt en de stamvader is van het meest vooraanstaande Mechelse klokkengieten geslacht. In tegenstelling tot Mechelen is er in 's-Hertogenbosch geen geschut gegoten. Ook hiervoor is het lastig een verklaring te geven. Vermoedelijk hebben de meesters in 's-Hertogenbosch genoeg opdrachten voor het gieten van klokken, zodat het voor hen niet noodzakelijk is om geschut te gieten. In afwijking van andere gieterijcentra zijn de Bossche gieters niet in dienst van de stad of de staat, maar zijn het onafhankelijke ondernemers. Daarbij moet worden opgemerkt, dat de grote behoefte aan geschut eerst ontstaat in het laatste kwart van de zestiende eeuw, nadat de Nederlandse Opstand een aanvang heeft genomen en dat valt in de tijd samen met het einde van het Klokkengieten centrum van 's-Hertogenbosch. De oudste Bossche klok bevindt zich in het torentje van het stadhuis in Den Bosch en is gegoten in 1372 en draagt het fraaie opschrift:

Ic heit Maria d'oercloc Die lude staen na mi op Ic werd geslaghen van dezen werc Daarom ben Ic groet ende sterc

¹⁰ A. Lehr, *Van paardenbel tot speelklok* (Zaltbommel 1981²) p. 93

Wie deze klok gegoten heeft is niet zeker. In die tijd vermelden de gieters meestal hun naam niet op de klok. We mogen echter aannemen dat de Mariaklok door Willem van Helmont, alias **Willem van Vechel** (de oudere) is gegoten, de oudste met name bekende Bossche klokkengieter. Hij is mogelijk identiek aan Wilhelmus de Buscoducis, die in 1373 een klok giet voor Limburgse Buggenum. Deze Willem wordt in 1369 genoemd in het Bossche schepenprotocol. Alleen en tezamen met zijn zoons Jan, Willem en Jacob en zijn kleinzoon Willem heeft hij klokken gegoten voor onder meer de Sint Jan in Den Bosch. Helaas is er maar weinig van hun werk bewaard gebleven. Willem van Helmont is overleden tussen 1383 en 1385. Van **Jacob van Vechel**, zoon van Willem, zijn klokken bekend tussen 1369 en 1371. Hij is overleden vóór 1385. In 1374 giet **Jan van Vechel**, broer van Willem van Vechel (de jongere), met Jacob van Helmont, twee klokken voor Kalkar. Eerder, in 1367, goot Jacob van Helmont, zoon van Willem van Vechel, een klok voor de H. Petrus Bandenkerk in 't Hof (gem. Laarbeek). Hij is overleden vóór 1410. In 1375 wordt **Willem van Vechel** (de jongere) tezamen met zijn gelijknamige zoon in Xanten ontboden om een klok te komen gieten. Hij is waarschijnlijk overleden omstreeks 1391. **Willem van Vechel**, zoon van Willem de jongere, giet in 1408 een klok van 7000 pond voor de Sint Jan te 's-Hertogenbosch. Hij behoort tot het Bossche centrum, ofschoon hij waarschijnlijk in Veghel is geboren. Hij overlijdt omstreeks 1431. **Arnoldus de Gravia**, ook bekend als Arnt de Graef en Arnt Wiggerszoon, is aan het eind van de veertiende eeuw actief in het klokkengieterscentrum van 's-Hertogenbosch. Hij is gehuwd met Lijsbeth van Vechel de zuster van Jacob van Helmont en Willem en Jan van Vechel. Bekend zijn een klok uit 1396 en een in 1399 voor de H. Servatiuskerk in Megen. Hij is in of kort na 1399 overleden. Ook het nog bestaande werk van de Bossche gieters **Jan en Goyart van Hyntham** is beperkt. Hun vader Wouter van Hyntham, is geen klokkengieter. Hij is gehuwd met Lijsbeth, de zuster van eerdergenoemde Willem van Veghel. Van Jan van Hyntham, die het klokkengieten dus van zijn grootvader heeft meegekregen, zijn meerdere klokken bekend. Hij is omstreeks 1450 overleden. Mogelijk is hij dezelfde als Johannes de Hentem, die bekend is van een klok uit 1440 in Limburg. Vermoedelijk woont deze Van Hentem in Hüthem nabij Emmerik. Zijn naam wordt ook wel gespeld als de Hinten of van Huitem. Hij is actief als klokkengieter tussen 1428 en 1440. Ook van Goyart van Hyntham, broer van Jan en kleinzoon van Willem van Vechel (de jongere), zijn meerdere klokken bekend. In de eerste helft van de vijftiende eeuw trouwt Lysbeth van Hyntham, zuster van Jan en Goyart, met de klokkengieter Lambert Hoerken, van wie geen klokken bekend zijn, maar hun zoons **Jan en Willem Hoerken** zijn in hun tijd vermaarde klokkengieters, die onder meer in 1459 twee grote klokken voor de Onze Lieve Vrouwe Kathedraal in Antwerpen hebben gegoten. Beide klokken zijn nog steeds onderdeel van de beiaard. Op de Gabriëlklok valt te lezen:

Gabriel heet dese clocke by name et goten twe gebroeders tsamen Jan Hoerken en Willem Hoerken Sy clept ten brande; sy luyt ten stride

Jan Hoerken wordt voor het eerst in 1444 genoemd in het Bossche schepenprotocol. Uit dat jaar dateert ook zijn oudst bekende klok, die hij voor Keulen giet. In de periode van ongeveer 1445 tot circa 1455 noemt hij zich Jan Hoerken van Vechel, kennelijk verwijzend naar de herkomst van zijn moeder, maar hij woont er ook tot 1461, het jaar waarin hij Veghel voor 's-Hertogenbosch verruilt. Enkele jaren eerder toen hij samenwerkte met zijn broer Willem liet hij de toevoeging Van Vechel achterwege. De grote luidklok in de St. Laurenskerk in Rotterdam gaat tijdens het bombardement van mei 1940 verloren. Het opschrift op de klok luidde:¹¹

¹¹ F.A. Hoefer, 'De Klokkenspelen te Rotterdam' in: *Rotterdams Jaarboekje 1892*. De tekst op de klok is in gotische letters, zodat de auteur i.p.v. Hoerke Boerke las en meedeelt, dat het Jan en Willem van Veghel moeten zijn. Niet erg verwonderlijk want zowel de Hoerkens als de Van Vechels waren werkzaam in het Klokkencentrum van Den Bosch. Het jaartal bepaald echter dat het Hoerken moet zijn aangezien in 1461 de Van Veghels al zijn overleden.

*Laurentius is mine naem; mijn geluijt is Gode bequaem;
 Jan Hoerken en Willem Hoerken hebbe mij gemaekt,
 en wel te pointe geraect,
 bij toedoe, ic secgt u ombelet,
 van de eerbaere Jan die Vet,
 Jan Fijck, Cornelis Ansoen,
 Jan Damszoen, kerkmeester koen,
 God wil he alle haestelike gheue,
 nad' doet dat ewwige leue
 Anno domini MCCCCLXI*

Inmiddels gewoonte geworden zijn de namen van de gieter(s) vermeldt: Jan en Willem Hoerken, die de klok hebben gegoten in 1461. De gebroeders Hoerken krijgen drie jaar later de opdracht een Mariaklok te leveren voor de kerk in Delfshaven. Het is mogelijk dat deze klok, niet zoals gebruikelijk ter plaatse is gegoten, maar in 's-Hertogenbosch, vrijwel de enige plaats waar vanaf eind veertiende eeuw tot in de zestiende eeuw klokken kunnen worden besteld.¹² De gebroeders Hoerken hebben een omvangrijk aantal klokken op hun naam staan in Nederland, maar ook in België, Duitsland, Frankrijk en Engeland. Hoogtepunt in hun klokkengietersleven is ongetwijfeld het gieten van de uurklok, tevens de basis van de beiaard, van de Kathedraal van Antwerpen. Het compagnonschap van de broers eindigt eind jaren zestig. Jan Hoerken overlijdt in 1472 en zijn broer Willem 2 jaar later. Luitgart, de weduwe van Willem, blijft achter met 10 kinderen. **Geert van Wou** die bij de gebroeders Hoerken het vak heeft geleerd neemt de zaken waar. Opgemerkt moet worden dat Willem Hoerken na de dood van zijn broer soms samenwerkt met een zekere **Gobelinus Moer** die van Keulen afkomstig is en zich in of kort voor 1452 in 's-Hertogenbosch heeft gevestigd.¹³ Hij is de zoon van Johannes Klockengieter, die vanwege zijn beroep 'de Becker' wordt genoemd. De eerste blijk van Moers aanwezigheid in Den Bosch is de belofte aan Jan Hoerken op 27 januari 1452 om jaarlijks een zekere rente te betalen. Een latere schuldbekentenis van Moer, ditmaal aan zowel Jan als aan Willem Hoerken is uit 1461. Het jaar daarna giet Gobel Moer zijn oudst bekende klok voor de St. Jan in Den Bosch, de 10.650 pond zware 'Grymme'. De productie van Moer moet groot zijn geweest aangezien nu nog vijftig van zijn klokken bekend zijn.¹⁴ Met Willem Hoerken giet hij in 1471 vier grote klokken, waaronder een banklok voor Douai in Frankrijk. In 1474 giet hij samen met ene Willem Carper een klok voor St. Omaars, waar in het randschrift te lezen staat:

Gobelinus Moer et Willelmo Carper fusoribus anno domini MCCCCLXXIII.

Van Wou giet in 1477 samen met 'concurrent' Gobelinus Moer voor de Eusebiuskerk in Arnhem vier grote luidklokken, waar onder een van 3300 kg waarop aan de ene zijde valt te lezen:

gobelinus moer et gherardus de wou me fecerunt

terwijl op de andere zijde staat:

gherardus de wou et gobelinus moer me fecerunt

¹² N. Schadee, *Kanonen klokken kandelaars. Koper en brons uit Rotterdam* (Zwolle 1999) p. 30

¹³ P.C.Bloys van Treslong Prins & J.Belonje, *Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken van de provincie Noord-Holland*, deel 3, p.260

¹⁴ L.F.W. Adriaenssen, 'De Bossche klokkengietersfamilie Moer, 1450-1570' in: *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 1989 (Zutphen 1989) p. 45-47

Beide meesters wenste kennelijk hun gelijkwaardigheid tot uitdrukking te brengen en niet als ‘tweede’ worden vermeld. In 1479 lopen Moer en Van Wou elkaar weer voor de voeten bij de aanbesteding voor klokken in de Domtoren in Utrecht. Van Wou wint. Rond 1480 vertrekt Van Wou naar Kampen en groeit daaruit tot een ver over de grenzen befaamde klokkengieter. Moer staat in het schepenprotocol van Den Bosch in 1452 als volgt vermeldt: Gobelinus clockgieter, dictus Becker de Colonia. Zijn familienaam is dus Becker, maar in Den Bosch verandert het in Moer. Vanaf 1480 heeft Gobelinus Moer het rijk alleen in ‘s-Hertogenbosch. In het Jheronimus Bosch Art Center (JBAC) in ‘s-Hertogenbosch hangt nog een klok van zijn hand uit 1482. In 1487 en 1488 giet Moer klokken voor het Heilige Geesthuis, thans waaggebouw, in Alkmaar. Op de klok uit 1487, een 6300 pond wegende uurklok, staat *Optime patrone Laurenti scismata tolle ut Christo mundi famulemur pace fecundi*.¹⁵ *Anno domini MCCCCLXXXVII Gobelinus Moer fecit*. De klok uit 1488 is een halfuur klok met een gewicht van 2008 pond met het opschrift: *Pieter is myn naem, myn geluyt zy Godt bequaem. Gobel Moer goot my int jaer ons Herren MCCCCLXXXVIII*.¹⁶ De Sint-Petruskerk in Uden brandt in 1886 af en de klokken in de toren worden ernstig beschadigd. Van het materiaal zijn door Petit en Fritsen nieuwe klokken gegoten. De derde verloren klok woog 2250 kilo en droeg het opschrift: *Jezus Nazarenus Rex Judeorum vocor et me fecit Gulielmus Moer anno domini MCCCCLXXXIII*. Gelet op het jaartal zou Gobel Moer de gieter zijn geweest al kan Gulielmus ook vertaald worden als Willem. Is het een vroege klok van Willem Moer? Of heeft Gobel de naam gebruikt ter ere van zijn zoon?

In de jaren 1490 giet hij drie klokken voor de St. Jan in Den Bosch, in 1494 een 1000 kg zware klok voor Strijen, in 1496 een klok voor Delft en twee jaar later een preekklokje voor de Oude Kerk in diezelfde stad. In de toren van de Michaëlskerk in Oosterland hangt een door Gobelinus Moer, samen met zijn zoon Johannes, gegoten klok uit 1499.¹⁷ Moer heeft zeven kinderen, waarvan de drie zonen Johannes, Jasper en Willem in de voetsporen van hun vader treden. Maria, een van de dochters, trouwt met Jan Zael. Hun zoon Gobel zal het klokkengietersvak uitoefenen in Amsterdam. Ook de zoon van Jasper, Jan genaamd, wordt klokkengieter. De klokkengieterij van de familie Moer bevindt zich in de Clockgieterspoort, een naam die tot ver in de achttiende eeuw blijft bestaan. Gobel Moer overlijdt in 1504. **Jasper en Willem Moer** hebben net als hun vader een tot de verbeelding sprekende productie van klokken op hun naam staan. In 1503-1504 leveren ze een klokkenspel aan de abdij van Averbode, waar een zwager van Jasper abt is. De opdracht luidt:

sess cloccken van goeden thone ende accorde, te weten ut, ré, mi, fa, sol, la, goet ende lofbaer tot Everbode, daer toe myn heere de spyse leveren sal ende de cost doen, ende op meestyer Willem anxt ende avontuer. Maar ofte nyet goet ende zuet van geluyt en vielen.

De frase ‘anxt ende avontuer’ is een hardheidsclausule, die standaard in de contracten is opgenomen. Mocht de klok niet van goede kwaliteit zijn, dan is dat het risico van de gieter, die zijn werk net zolang moet overdoen, totdat het in orde is:

Ende van den herghieten sal meester Willem dragen dat crympen ende laken van der stoffen ende spysen, ende de andere lasten. Ende myn heere sal de montcost doen ende anders nyet.

¹⁵ Laurentius, de beste beschermheer, verwijder de schisma's, zodat we de Christus van de wereld in vruchtbare vrede kunnen dienen.

¹⁶ G.H. van Borssum Waalkes, 'Vervolg van Friesche klokke-opschriften' in: *De Vrije Fries 18^e deel* (Leeuwarden 1892) p. 41

¹⁷ Wikipedia, *Michaëlskerk (Oosterland)* (24-10-2022)

Als de klokken een maandlang zonder klachten hebben geluid volgt betaling, die 15 stuivers per 10 pond bedraagt.¹⁸ Naast de zes op toon gegoten luidklokken leveren ze ook een voorslag met vijf klokjes en enkele altaar schellen. Het jaar daarna een voorslag voor de Sint Jan in Den Bosch. In 1507 gieten ze voor de Antwerpse kathedraal, op het Onze-Lieve Vrouwe-Kerkhof (Groenplaats) de buitengewoon fraaie en 12.000 pond wegende Karolusklok, in 1510 de Bartolomeusklok voor carillon Schoonhoven en in 1511 de Salvatorklok voor Amsterdam. Hoogtepunt is de Servaasklok met een gewicht van 6350 kg, die ze in 1515 gieten voor de Servaasbasiliek in Maastricht. Deze indrukwekkende klok kreeg de koosnaam Grameer. Helaas is de klok in 1853 gescheurd en staat nu in het Pandhof opgesteld. De dood van Willem omstreeks 1519 is kennelijk voor Jasper zo aangrijpend dat hij nog maar een enkele maal een klok giet. In 1522 giet hij de lichte beiaardklokjes die zijn broer in 1503 heeft gegoten om tot zwaardere. In 1541, kort voor zijn dood, giet hij samen met zijn zoon Jan een bijna zesduizend kilo wegende klok voor de St. Jacobstoren in Den Haag. **Jan Moer**, zoon van Jasper en kleinzoon van Gobel Moer, levert tussen 1551 en 1561 een opvallend aantal klokkenspielen af: Tiel, 's-Hertogenbosch, Gouda, Woerden, Gdansk en Amsterdam.¹⁹ Nadat op 12 januari 1552 door blikseminslag in de Sint Janskerk de toren en de klokken zijn vernield giet Jan Moer in 1554 in 's-Hertogenbosch drie nieuwe klokken: St. Salvator, St. Martinus en St. Jan Baptist genaamd. Op 10 januari 1559 komt Jan Moer met de afvaardiging van de stad Gdansk overeen:

dat hy meester Jan ghieten sall van goede stoff ende spys een clocke, zwaer van sess duysent ponden gewichts ofte twee hondert ponden lichter oft zwaerder onbegrepen, van goeden geluyt ende resonanciën, welcke clocke hy leveren sall op zynen cost ende anxt inden hochtyde van Pynxteren naestcomende, bynnen der stadt van Amsterdam onder den craen aldaer.

Hij belooft ook, met St. Jacob onder de kraan te leveren:

een accordt van eenen voerslag van twelff clocken ende alnoch een clock

De 12 klokken van de voorslag en de extra klok wegen tezamen 6.000 pond. De prijs is 16 Carolus gulden de 100 pond voor de helft te betalen bij aflevering en de voor andere helft nadat het klokkenspel een aantal maanden naar tevredenheid heeft gespeeld.²⁰ Ook voor Amsterdam heeft hij in 1563 een klokkenspel gegoten, maar beide zijn niet bewaard gebleven. Het overlijden van Jan Moer in 1566 betekent tevens het einde van het Klokkengieterscentrum 's-Hertogenbosch.²¹

1389-1644 Klokkengieterij Venlo

1389 Meester Aalbrecht; 1435-1451 Jan van Asten; 1437-1451 Jan van Venlo de Oudere; 1450-1493 Jacob van Venlo de Oudere; 1461-1509 Jan van Venlo de Jongere; 1464-1477 Johan Clockengieters; 1492-1514 Gerard van Venlo; 1518-1521 Jacob van Venlo de Jongere; 1608-1644 Conradus Klockengieters

In 1389 giet de Venlose gieter **Meester Aalbrecht** een uurklok van 1400 pond voor het stadhuis van Venlo. In datzelfde jaar giet hij eveneens voor de stad "n donderbus en 2 hoernen". De oudste klok van

¹⁸ L.F.W. Adriaenssen, 'De Bossche klokkengietersfamilie Moer, 1450-1570' in: *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 1989 (Zutphen 1989) p. 49

¹⁹ A. Lehr, *Twee eeuwen klokkengieten in 's-Hertogenbosch*

²⁰ L.F.W. Adriaenssen, 'De Bossche klokkengietersfamilie Moer, 1450-1570' in: *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 1989 (Zutphen 1989) p. 48

²¹ John Vermulst, 's-Hertogenbosch klokkengieters stad 1372-1560' op: www.klokluiden.nl

Jan van Asten dateert uit 1435 en is bestemd voor de kerk in Soerendonk. Hij werkt dan in Den Bosch bij klokkengieter Jan van Hyntham. Korte tijd later vertrekt hij naar Venlo en werkt er samen met de reeds gevestigde klokkengieters, met name Jan van Venlo. Klokken van Van Asten zijn bekend uit de periode 1435-1451. Na laatstgenoemd jaar lijkt hij niet meer actief te zijn geweest, maar in een document uit 1474 wordt hij nog steeds clockmeester genoemd. Als van Asten in 1447 voor de toren van de H. Maria Presentatie in zijn geboortedorp een klok giet noemt hij zich Jan die Smet vander Diesdonc. Smet is zijn familienaam en Diesdonk (gem. Asten) zijn geboorteplaats, waar hij bezittingen heeft. De klok hangt er nog steeds en is in de jaren 1948/66/77-80 deel geworden van een beiaard met 55 klokken gegoten door Eijsbouts.²²

← In 1450 giet Jan van Asten een klok voor de Joannes de Doperkerk in Baexem in Midden-Limburg. De toren waarin de klok hangt laten de Duitsers in WO II springen. Na de oorlog is de klok onder het puin vandaan gekomen en hangt nu in de toren van de nieuwe kerk.²³ De klok heeft een zogenaamde dubbele schouder. Bij de kroon bevindt zich nog een extra verhoging. Typisch voor klokken uit de vijftiende eeuw.²⁴

In de periode 1437-1506 giet de klokkengieter **Jan van Venlo de Oudere**, mogelijk samen met zijn broer, 20 klokken. Op een klok voor Linnen staat namelijk ook: 'Jacob clockgeter van Venlo'. De lange periode van 69 jaar, doet vermoeden dat we te maken hebben met twee gieters met dezelfde naam. Op basis van vergelijking van de

klokornamenten zou de eerste Jan van Venlo actief zijn geweest van 1437 tot 1451. De tweede Jan van Venlo van 1461 tot 1509. In 1447 goot hij een klok voor Asten. Het opschrift luidt: iacop maria vocor anno domini m cccc xLvii ian die smet vander diesdunc.²⁵ Ik heet Maria in het jaar van de Heer 1447 Jan de Smet van der Diesdunc (een gelegenheidsnaam van Jan van Venlo de Oudere). In 1942 is de klok uit de toren gehaald vanwege de klokkenvordering. Na afloop van WO II is de klok weergekeerd en opnieuw in de toren van de kerk opgehangen.²⁶ Ook is er van hem een klok bekend uit 1449 gegoten voor de Sint-Gertrudiskerk in Lottum **Jacob van Venlo de Oudere**, alias van Venraide, klokkengieter in het Venlose centrum, werkt in de jaren vijftig van de vijftiende eeuw samen met Jan van Venlo de Oudere. In de periode 1452-1493 werkt hij vaak alleen. **Jan van Venlo de Jongere** is een zoon van Jacob van Venlo de Oudere en getrouwd met een zuster van de Venlose gieter Goswinus de Wilde. Hij neemt omstreeks 1460 het roer over van Jan van Venlo de Oudere en is actief tot 1509. Hij heeft zich ook gemanifesteerd onder de naam Jan van Venraide en werkt vaak samen met zijn broer Gerard van Venlo, alsook met Jacob van Venlo de Oudere. Jan van Venlo de Jongere is de belangrijkste gieter uit het Venlose centrum. Zijn klokken zijn fraai geornamenteerd. Zijn grootste bekende klok weegt 3700 kg. Hij giet in 1498 ook de fraaie doopvont voor de kerk in Wijk bij Maastricht. In de strijd van Adolf van Egmond tegen zijn vader de hertog van Gelre, kiest Jan van Venlo partij en maakt allerlei wapentuig voor hem. Zijn schoonvader trekt inmiddels met de halve Venlose bevolking op tegen Kleef, omdat de hertog van Kleef partij heeft gekozen voor de hertog van Gelre. In 1484 giet hij een klok voor Elsloo en in 1492 een klok voor de Lambertuskerk in Helmond. In 1942 is de klok gevorderd en afgevoerd naar Tilburg. Na afloop van de oorlog komt de klok terug, maar is gescheurd en in 1953/54 vergoten. In Straelen (D) bij Venlo heeft een klok gehangen met het opschrift 'Sanctus Anno heit ick, al onweer verdrief ick. Jan van Venlo goet me. De klok is ongedateerd, zodat het niet meer valt uit te maken of het gaat om de Oudere danwel de

²² J. Maassen, *Beiaarden in Noord-Brabant* (Breda 1995) p. 7

²³ Wikipedia: *Baexem*

²⁴ A. Lehr, 'Middeleeuwse klokkengieterkunst' in: *Klokkengieterkunst. Bijdrage tot de campanologie* (Culemborg 1963) p. 31, 58

²⁵ Ik noem je Jacobus Maria in het jaar des Heren 1450 jan van asten

²⁶ E. van Loon-van de Moosdijk en P. Snijders, *Klokkenroef* (Asten 2017) p. 22

Jongere Jan van Venlo. In 1506 goot hij een klok voor Viersen (D). Een moeilijk te controleren verhaal betreft **Johan Clockengieter**, die slechts bekend is van een niet meer bestaande klok voor Beesel uit 1464. In 1465 heeft hij een conflict met Jan van Venlo en diens schoonvader Arnold de Wilde, omdat hij in strijd zou hebben gehandeld met de afspraak om in een bepaald gebied geen klokken te verkopen. In de jaren 1458-1472 is er een familievete tussen Arnold van Egmond, hertog van Gelre en zijn zoon Adolf die zijn vader van de troon wil stoten. Als in 1470 Arnold oprukt naar Venlo om de stad te heroveren, wordt Johan Clockengieter door de stad ontboden, omdat ze dringend verleggen zitten om geschut en buspoeder. De laatste vermelding van Clockengieter dateert uit 1477. **Gerard van Venlo** is goed voor tenminste vier klokken, twee onder eigen naam in 1492, één samen met **Johann Venraide** in 1506 en één met Johannes de Stralen in 1514. Tenslotte is er nog **Jacob van Venlo de Jongere**, die klokken giet in de jaren 1492 en 1514. Onder de gietersnaam Venlo zijn nog twee klokkengieters bekend. Van **Gheret van Venlo** één uit 1603 en één uit 1612 gegoten door **Conradus de Venloe**.²⁷ De laatste zou wel eens dezelfde kunnen zijn als **Conradus Clockegieters**, wiens echte naam Conraet Janssen schijnt te zijn. Hij signeerde als Klockegieter, Conraets, Janssen, Raetingen en Potgieter al naar gelang de plaats en de aard van zijn werkzaamheden. Alleen onder de namen Clockegieters en Janssen heeft hij klokken gegoten. Hij leefde en werkte in Venlo. Zijn vrouw heet Margaretha met wie hij kinderen heeft, maar geen van hen stapt in de voetsporen van hun vader. Er zijn klokken van hem bekend uit de periode 1608-1644. In de jaren 1629-1643 is hij lid van het St. Lucasgilde in Venlo.

Klokken van ambulante klokgieters in de 15^e eeuw

1404 In Elkerzee (Zld) zou de klokkengieter Pieter van Dormen uit Antwerpen, actief in de jaren 1436-1453, in 1404 een klok hebben gegoten. Enige vraagtekens mag bij het jaartal worden gezet aangezien er ook klokken bekend zijn uit 1452 die hij goot voor Waaxens (Fr), uit 1458 voor de Jacobuskerk in Renesse en een uit 1449 voor het raadhuis van Dordrecht. Een interval van een halve eeuw is wel heel groot. De klok voor Dordrecht goot hij samen met Willem Slotertiic. De luidklok in de Jacobuskerk heeft als randschrift *Salvatrix seculi, Stella maris succure ora nobis* (Redster der eeuw, sterre der zee, wees onze hulp). Voor Delft goot van Dormen vier klokken in resp. 1436, 1438, 1439 en 1443. In de Kapelskerktoren in Alkmaar hangt een klok van hem uit 1443.

1412 Ene Johannes Bremensis giet in 1412 een klok voor Schagen.²⁸

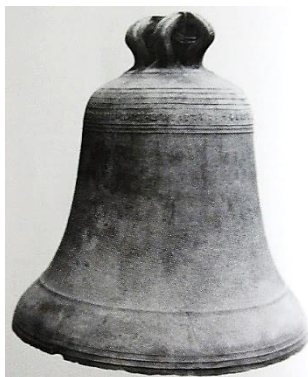
1414 Petrus de Beyschen afkomstig van Trier, maar in Aken werkzaam, levert zijn ouds bekende klok af aan de St. Adelbertkerk in Aken. Beyschen, giet in 1414, onder de naam Peter van Trier, een klok voor de Kleine Sint-Janskerk in Hoensbroek. De klok, die een diameter heeft van 90 cm, wordt sinds 1840 vergezeld door een klok gegoten door de Lotharingse klokkengieter François Alexander Gaulard. Peter van Trier wordt beschouwd als de stamvader van het klokkengietersgeslacht Van Trier.²⁹

1416. Jan van Alstere giet in 1416 een klok voor het Limburgse dorp Papenhoven. Het dorp bezat een kerk met een toren uit 1300. Kerk en toren zijn onder de slopershamer gevallen. Van Alstere is mogelijk dezelfde als Johann van Alftere van wie vanaf 1434 klokken bekend zijn.

²⁷ J. Arts en F. Donders, 'Muziek der klokken' in: *Sint Gregorius-blad* no. 11 (Haarlem 1931) p.238-243

²⁸ M.A. Brandts Buys, *Lijst van Nederlandse klokkengieters met enkele bijzonderheden* ('s-Hertogenbosch 1925). Andre Lehr vermeldt in zijn lijst dat Bremensis actief was begin 16^e eeuw,

²⁹ A. Dorgelo, 'De klokkengieters van Trier en hun werk' in: *Bijdrage en mededelingen Gelre*, dl 60

←**1416** Magister Georgius, van wie verder niets bekend is, giet in 1416 een klok voor de Grote of Bartholomeuskerk te Schoonhoven. De kroonbeugel ontbreekt. Het opschrift luidt: maria mater domini me fecit magister georgivs anno domini nostri mcccc xvi. De klok heeft een doorsnede van 124,5 cm.³⁰

1420 Een klokkengieter genaamd Arent is in Zwolle actief.

1420 Willem Geltenbach giet in 1420 een klok voor Eck in de Betuwe. De klok hangt nog steeds in de toren van de St. Annakerk dankzij een tweetal dorpelingen, die de klok tijdens de Duitse klokkenvordering in de Tweede Wereldoorlog, in het IJsselmeer hebben laten onderduiken.

1422 In Brakel heeft een klok gehangen met het opschrift: “Maria is mijn naam † Staeske van Brackel Jans soen dede mi maken in 'tjaer ons Heeren MCCCCXXII. † De oud-Duitse letters zijn 6 centimeter hoog.

1434 Voor Pijnacker in Zuid-Holland zou in 1434 ene Godfried de Hyntyn een klok hebben gegoten.³¹

1435 Op het kerkhof bij de Trefkerk in Appelscha hangt in een klokkenstoel een klok uit 1435 gegoten door Johannes van Bomen. Waarschijnlijk is ook de klok in de klokkenstoel te Rottum uit 1443 gegoten door deze gieter.

1435 Claes van Heydendael goot omstreeks 1435 meerdere klokken voor Arnhem. Naar verluidt stammen de oudste klokken in de Eusebiuskerk uit 1390, gegoten door ene ‘Meister Gerrit’. Het is onduidelijk of deze klok in 1395 is vervangen of dat er een tweede klok naast is gekomen. In ieder geval is het een zwaardere klok aangezien er in 1402 ter gelegenheid van de plechtige intocht van Reinald IV met de grote klok wordt gebeierd. In 1435 worden de ‘kloeken ende schellen’ opnieuw gegoten. Voor 48 gulden wordt 900 pond klokspijs en 100 pond tin in Deventer gekocht. Later wordt nog tweemaal klokkenspijs gekocht: 225 respectievelijk 214 pond. Behalve vergoeding van onkosten voor vervoer, hout, leem, houtskool, etc. en betaling voor zijn dertien knechten, ontvangt Van Heydendael 74 gulden en 10 kronen voor het gieten van de klokken. Bovendien ontvangt hij de oude klokken, die naar zijn huis zijn afgevoerd.³²

1436 In Denekamp hangt in de toren van de R.K-kerk een klok, die 1359 kilo weegt en in 1436 is gegoten door ene Wilhelm, mogelijk een alias van Willem van Wou, maar over de identiteit van deze klokkengieter is weinig tot niets met zekerheid bekend. Wel is bekend dat deze Wilhelm in 1438 een klok goot voor Brochterbach en in 1441 een voor Bramsche in Duitsland.³³

1440 In het Noord-Limburgse Broekhuizervorst staat de Heilige Naam Jezuskerk waarin nog middeleeuwse elementen aanwezig zijn. In de toren hangt een klok uit 1440 gegoten door Johannes de Bentem. Elders is sprake van ene Johannes de Hentem die in Limburg in 1440 een klok heeft gegoten. Er moet hier sprake zijn van verwarring over de juiste schrijfwijze van de naam. Maar welke de juiste is?

1443 De uurklok voor de St. Janskapel in Alkmaar, eveneens St. Jan genaamd, is in 1443 gegoten door Pieter van Dormen. De klok is bij een brand in 1760 verloren gegaan. Van Dormen woonde in Antwerpen en heeft klokken gegoten tussen 1437 en 1458, die te vinden zijn van Oost-Friesland tot Zeeland. Hij werkte samen met Willem Sloterdiic en Johannes van Dormen, wellicht zijn zoon.

Op de vervangende uurklok staat de volgende rijm: »Ik, die reeds was geweest drie eeuwen lang en meer Des torens stem en eer, Strek ten bewijze wat één dag: Na zooveel jaren tijds vermag. Die nare dag, toen kerk en kerkgewelf verbrandde Toen werd ik aklig , flauw , ik viel mij zelf te schande, Wijl rookend puin en gloeiende asche mij bestoof, Ik moest door 't vuur bederven, oude sloof. Geen nood, door de achtbre heeren hier te lezen. Werd last gegeven, dat het vuur eens kunstenaars, Elk een verhaalt het als wat

³⁰ A. Lehr, ‘Middeleeuwse klokkengietkunst’ in: *Klokkengietkunst. Bijdrage tot de campanologie* (Culemborg 1963) p. 55-56

³¹ M.A. Brandts Buys, *Lijst van Nederlandse klokkengieters met enkele bijzonderheden* (’s-Hertogenbosch 1925)

³² H. Portheni, ‘De oude St. Martinikerk te Arnhem’ in: *Bijdrage en Mededelingen Gelre. Deel 6* (Arnhem 1903) p. 80-83

³³ W.H. Dingeldein, *De klokken van Denekamp en de klokgieter Wolter Westerhues* (Zwolle 1947) p. 7-15

raars, Mij wedergeven zou het eertijds jeugdig leven." De halfuur klok, bekostigd door Willem van der Goes, abt van Egmond, is gegoten in 1439. De daaropvolgende klok door Kilianus Wegewaert, ook in 1439. De zeven andere door Jacob Wagheneus van Mechelen, eveneens in 1439.³⁴

1444 Een opgave van Van Borssum Waalkes voor Dwingeloo in zijn aanvullende lijst in de Vrije Friesch van 1895 p. 19 stelt ons voor een raadsel: "ave du machst di comen † (romen wellicht) du brachtes wonne op eerden † daarom wil ie di nomen † in marien eerden † me fecit aō Di MCCCCXLIII op sunte Peters avend ad vincula Meester Johannes de Wou." Een klokkengieter genaamd Johannes de Wou is onbekend. Wel is er een Johannes Schonenberg die in 1494 met Geert van Wou heeft samengewerkt in 1494. Is er sprake van een foutief jaartal of hebben we hier te maken met een ouder familielid van Geert van Wou wellicht afkomstig uit Duitsland. Het raadsel wordt nog wat lastiger door de opgave van Van Borssum Waalkens in de Vrije Friesch van 1886 voor Ruinen waar Gerardus van Wou in 1424 een klok zou hebben gegoten. Naam en/of jaartal moeten een vergissing zijn aangezien Geert van Wou toen nog niet geboren was of hebben we hier ook te maken met een voorvader van de beroemde klokkengieter?

1452 In de rekening van de stad Deventer over 1452 komt ene Mr. Willem Bussemeister uit Nijmegen voor, die geschat en een klok heeft geleverd. Hij is mogelijk dezelfde als de Wilhelmus die in 1444 een klok voor Kesteren in de Betuwe giet.

1455 Henricus Boerch giet in 1455 voor Kamerik (thans gemeente Woerden) de enige klok die van hem bekend is.

1455 en 1456 De bisschoppelijke klokkengieter Ghert Klinghe wordt in 1438 burger van Bremen. Van hem zijn klokken bekend uit de jaren 1433-1474 voornamelijk in Oost-Friesland en Oldenburg. Enkele klokken giet hij in Nederland. In 1455 voor Hattem en 1456 voor Emmen. Op de klok voor Emmen staat: *Maria, bin ik geheten, dat kerspel van empne hebbet di mon gheten, an unser leven vrowe ere*, waarna de namen van de drie koningen en de twaalf apostelen volgen.³⁵ De klok is in 1877 door de Gebr. v. Bergen uit Midwolde vergoten. De nieuwe klok heeft het opschrift: "In 1456 tot Marias eer gegoten; 1600 aan de Herv. eeredienst gewijd; 1877 hergoten om de gemeente van Emmen tot God, den Vader, te roepen".

1458 Op de brandklok van het stadhuis te Tiel, gegoten in 1458 door een onbekende gieter, staat het volgende rijmpje: Yoris is mijn naem Tyt ende vyer doe u verstaen Noet, storm ende brant wiil ie syn een onderstant.

1466 Het Groningse Ferwerd krijgt in 1466 de beschikking over een klok gegoten door een zekere Henrik. Op grond van de klokversieringen is een relatie met de gieters Herman en Henrick Kokenbacker niet onmogelijk.

←**1467** Henrick Kokenbacker giet in 1467 een klok voor Holwierda in Friesland. De klok bevindt zich, in bruikleen van het Rijksmuseum, in het museum Klok en Peel in Asten. De merktekens op de klok zijn uit 1943, een registratie vanwege de klokkenvordering door de bezetter. De M betekent dat het een monumentale klok betreft, wat de klok heeft behoeft om te verdwijnen in de smeltovens van de wapenindustrie.

1468 Van Jacob Coppen, die in Reusel is geboren en in 1466 poorter van Mechelen is geworden, kennen we een klok gegoten in 1468 voor Hooge Mierde.

1475 De St. Petrus Banden kerk te Venray bezit tot 1942 zes klokken. De Petrusklok is de oudste, gegoten in 1475 door J. Clockgeter. De andere klokken zijn respectievelijk gegoten door Jacob Venraide (1521), Jean Petit (1743), Jean Petit & Zn (1744), A. en P. Petit (1764)

³⁴ Borssum Waalkens in de Vrije Friesch 1895, p. 47/48

³⁵ G.H. van Borssum Waalkes, 'Vervolg van Friesche klokke-opschriften' in: *De Vrije Fries 18^e deel* (Leeuwarden 1892) p. 41

en Henricus Petit (1815). Alle klokken zijn gevorderd en afgevoerd. De klok uit 1521 raakt beschadigd en is in 1951 vergoten. De Petrusklok is in 1945 teruggevonden in Groningen en teruggehangen in de nieuwe kerktoeren, aangezien de toren in 1944 is opgeblazen.³⁶

1475 Naar verluidt is in Woldendorp in 1856 een klok verkocht waarop in gotische letters stond: "Sanctus Antonius bin ick ghehiten the Woldincndorp. Anno MCCCCLXXV." In de Petruskerk bevindt zich een klok uit 1375. De gieters zijn niet bekend.

1477 In de toren van Wilsum, gelegen aan de IJssel niet ver van Kampen, hing eeuwenlang een klok gegoten in 1477 door ene Jan Ghiselbertson potghyter. In 1821 wordt de klok bij het Wilsummerveer in een klokkenstoel geplaatst om de veerman te kunnen waarschuwen. Nadat de bliksem is ingeslagen wordt de klok in het museum te Zwolle ondergebracht. In 2015 is er een replica van de klokkenstoel op de veeroever geplaatst. De toevoeging van potghyter aan de naam duidt er waarschijnlijk op, dat we te maken hebben met een plaatselijke pot- of geelgieter, die bij gelegenheid ook wel een klok goot.

1481 Van Nicolaas Warnerus kennen we een klok uit 1481 gegoten voor het Friese Firdgum. De klok hangt nog in de alleenstaande toren van de hervormde kerk. Het schip van de kerk is in 1794 wegens bouwvalligheid afgebroken.

1484 De Mechelse klokkengieter Coenraet Waghevens giet in 1484 een klok voor Scherpenisse.

1486 De klokkengieter Wouter Kaeiwas, afkomstig uit Hoogeloon, wordt in 1476 poorter van Mechelen. Uit de periode 1478-1495 zijn klokken van hem bekend. Hij is na 1508 overleden. In Noord-Brabant giet hij een drietal klokken in de jaren 1478 en 1495. Voor Zuidland giet hij een klok in 1486.

1488 Te Irnsum hing eind 19^e eeuw een klok die van Stavoren afkomstig was. Het opschrift luidt: "Maria is mijn naam mijn gheluijt sij gode bequaem gobel moer goot mij in 'tjaer MCCCCLXXXVIII". Voor Delft goot Moer in 1484 ook al een klok die naar Maria is vernoemd.

1489 De luidklok voor het in de 13^e eeuw gebouwde Romaanse kerkje van Jannum, terpdorpje in de buurt van Rinsumageest, is in 1498 gegoten in opdracht Hendrik Sidsz Bottinga door een onbekende gieter. De klok hangt onder een luifel aan de voorgevel van het kerkje.³⁷

1490 In Nuenen hangt sinds 1490 een klok van 1420 kg gegoten door Jan van Venlo.

1492 Columbus ontdekt Amerika en een klokkengieter Herman genaamd giet een klok voor Oosterwolde. Van deze gieter zijn klokken bekend uit de periode 1471-1494. Opvallend zijn de overeenkomsten met de klokken te Schagen (1478) afkomstig uit Eppenhuisen, Beets (1482), Zuurdijk (1482) en Oenkerk (1494).³⁸

1492 In de Sint-Servatiuskerk te Nunhem hangen twee klokken uit 1492 gegoten door het duo Jan van Venlo en Gradus van Venlo

1495 Theodorus Rose giet in 1495 een klok voor Ierseke. Vermoedelijk voor de St. Odolphuskerk.

1496 Johannes van Alftere giet in 1496 een klok voor het Limburgse Grevenbicht. Klokken van hem zijn vooral te vinden in Duitsland gegoten in de jaren 1473-1517.

1498 Een gieter met de naam Johan, ook wel Johannes, giet in de periode 1498-1507 een drietal klokken in Friesland. De in 1498 gegoten klok voor de Petruskerk in Lioessens, dorp in Noordoost-Friesland, hangt nog altijd in de toren. In 1507 giet hij een klok voor de Johanneskerk in Britsum.

1499 In de toren van de Mariakerk in Mantgum hangt een door Geert van Wou jr gegoten klok uit 1499 en een klok uit 1896 gegoten door de firma Van Bergen.

³⁶ E. van Loon-van de Moosdijk en P. Snijders, *Klokkenroof* (Asten 2017) p. 39

³⁷ Y. van Osch en M. Romeijn, *Kerkmuseum Jannum* (Jannum 2023) p. 6

³⁸ G.H. van Borssum Waalkes, 'Vervolg van Friesche klokke-opschriften' in: *De Vrije Fries 18^e deel* (Leeuwarden 1892) p. 44

ca. 1400-ca. 1680 Klokkengieterij Utrecht

Ca. 1400-1440 Willam Butendiic; 1431-1458 Gherijt Butendiic; 1444-1483 Steven Butendiic; 1448 Ricout Butendiic; 1460-1479 Aernt Butendiic; 1499 Jan Butendiic; 1504-1509 Willem van Wou; 1509-1522 Henricus van Wou; 1511-1532 Henricus de Borch; 1534-1558 Jan Tolhuis; 1559-1576 Anthonius de Borch; 1562-1593 Thomas Both; 1593-1598 Hendrick Both; 1599-1615 Gerrit Both; 1569-1599 Cornelis van Ammeroy; 1600-1624 Henricus Meurs; 1623-1642 Alardus Meurs; 1642-1680 Jan Adrianussen Dop

Willam Butendiic leefde en werkte in de eerste helft van de vijftiende eeuw. In 1409 is hij Olderman van het 'Smede Gildt St. Eloy' in Utrecht. Hij kiest partij voor de Lichtenbergers, maar als de Lockhorsten in 1413 voor enige jaren aan de macht komen wordt hij voor 15 jaar uitgesloten voor de Stedelijke Raad. Na afloop van die termijn vraagt hij om vergiffenis en giet hij 'als zoenoffer' op eigen kosten een nieuwe banklok, daar de oude in 1427 is kapot geluid. Het geluid van de nieuwe klok bevalt de vroede vaders van de stad echter niet, zodat hij de klok nogmaals moet vergieten. Van hem zijn de volgende klokken bekend: Oosterend (1408), Buurkerk Utrecht (1411), Kolhorn (1418), Eck (1420), twee klokken voor de St. Bavo in Haarlem (1423), twee klokken Oosterland (1424), Pieterskerk Utrecht (1435), Salvatorklok St. Bavo Haarlem (1440) en Hippolytushoef (1440). Butendiic leeft nog in 1447 aangezien in het "Buurtspraakboek" staat vermeldt, dat tijdens een oproer een nog maar kort tevoren door hem gegoten klok in de gracht is gesmeten. Mogelijk is een ongedateerde klok in Erichem ook door hem gegoten.³⁹

Gherijt Butendiic giet in 1431 twee klokken voor de Antwerpse kathedraal en een klok voor Oudenhorn (ZH), in 1436 een klok voor St.-Anthoniepolder, in 1450 een klok voor de Oude Kerk in Delft en een klok voor de St. Maartenstoren in Franeker, in 1452 een klok voor Aalsum en in 1453 een klok voor Boxem. In de jaren 1450-1458 werkt hij samen met Willem Slotertiic en giet hij met hem onder meer een klok voor de Oude Kerk in Delft en een luidklok voor Ouderkerk. Gherijt overlijdt in 1458. **Steven Butendiic**, mogelijk de zoon van Willam, is in het midden van de vijftiende eeuw actief als klokkengieter in Utrecht. Klokken van hem zijn bekend uit de jaren 1442-1482. Hij overleed in 1483. Samen met Willem Slotertiic giet hij klokken voor Abbenbroek (1450) en Schiedam (1455); met Peter Boydijn in 1453 een uurklok voor de Dom in Utrecht en tenslotte met Jan Vorscote in 1481 een klok voor de kerk in Gorinchem. Klokken die hij alleen heeft gegoten zijn: Hagestein (1444), Sneek (1446), Bleiswijk (1448), Zwaag (1448), Aalsum (1450), Boven-Hardinxveld (ca. 1450), Hazerswoude (1451), Oudemirdum (1458), Scharnegoutum (1461), brandklok Deventer (1462), Breukelen (1463), Heemskerk (1464), een klok met een gewicht van 300 kg voor het klokhuis van Greonterp 1465; klokhuis Sneek (1466), St. Nicolaasga (1467), Oosterend (1468), vergieten van de 'Olyclock' Domkerk (1468), Zwaag (1468), banklok Buurkerk Utrecht (1471), Reginakerk Zweins (1471), Terkaple (1472), Wirdum (1472), stadhuis Haarlem (1473), Nederlangbroek (1473), Pieterskerk Utrecht (1473), Sprang (1475), Haringhuizen (1475), Geertekerk Utrecht (1477), Finkum, gem. Leeuwarden (1477), Jacobikerk Utrecht (1479), Kwadijk (1480), Ridderkerk (1480), Werkhoven (1480), Gorinchem (1481), Spijkenisse (1481) en Den Briel (1482).⁴⁰ De klokken die hij goot voor Charlois, Boven-Hardinxveld, Naarden en Putten zijn niet gedateerd.⁴¹ Op de klok van Spijkenisse staat:

'o god wilt spikesen bescermen alde rike mit den armen al die inde prochi horen alde na werden geboren ale doden hemelrc mi me [mij maakte] steven butendiic m cccc lxxxi'.⁴²

³⁹ C.N. Fehrmann, 'De Utrechtse klokgieters en hun verwanten' in: *Klokken en klokkengieters. Bijdragen der campanologie* (Culemborg 1962) 166-171

⁴⁰ C.N. Fehrmann, 'De Utrechtse klokgieters en hun verwanten' in: *Klokken en klokkengieters. Bijdragen der campanologie* (Culemborg 1962) p. 171-173, 222

⁴¹ H.C. Hazewinkel, 'Butendiic Steven' in: *Nieuw Nederlands Biografische Woordenboek. Deel 8*

⁴² H. van der Weel, 'De ontwikkeling van het toreninstrument' in: *Nederlandse Klokkenspel-Vereniging* (z.p. z.j.) p.3

In de toren van de Sint-Catharijnekkerk in Brielle bevinden zich vijf luidklokken, een carillon en een speeltrommel. De oudste klok – Katrin – is een luidklok van 4380 kg gegoten door Steven Butendic in 1482. Hij bouwde daarvoor een gieterij dicht bij de toren. Twee luidklokken dateren uit de 18^e eeuw en zijn gegoten door Crans, resp. Bakker. Op de speeltrommel uit 1578, gemaakt door Jan van Wasenburgh, waren aanvankelijk 12 speeltrommeltjes aangesloten, ze zijn in 1660 vervangen door 23 klokken van Francois Hemony, die ook met de hand bespeelbaar zijn. Tot 1956 is de speeltrommel in gebruik geweest, waarna een elektrisch werk het heeft overgenomen. In de Tweede Wereldoorlog zijn de klokken in beslag genomen om afgevoerd te worden naar Duitsland. Het schip dat de klokken transporteerde zonk op het IJsselmeer, zodat ze na de oorlog konden worden geborgen en naar Brielle teruggebracht. Het carillon is in 1970 uitgebreid (Eijsbouts en Taylor) tot 47 en 2010 (vanwege 350 jaar carillon van Hemony) door Petit en Fritsen uitgebreid tot 49. Tevens zijn de luidklokken Concordia en Barbara toegevoegd, zodat een harmonieus vijfgelui is ontstaan.⁴³

Gedurende de veertiende eeuw zijn nog andere Butendiic's als klokkengieter actief. Naar mag worden aangenomen zijn ze actief in Utrecht en zijn ze familie van elkaar zonder dat precies bekend is hoe de familierelaties zijn. **Aernt Butendiic**, broer van Steven, giet samen met hem in 1471 een banklok voor de stad Utrecht en een papklok voor het Bartholomeus Gasthuis, in 1477 een klok voor de Geertekerk en in 1479 de Salvatorklok voor de Jacobikerk. Eerder goot hij zelfstandig een klok voor Doniaga (1460). De klok, die 585 kilo weegt doet daar nog altijd dienst in de klokkenstoel. Ene **Ricout Butendiic** giet in 1444 een klok voor Rijsburg en in 1448 een klok voor Zuid-Scharwoude. Ook in de Oosterkerk in Hoorn zou een klok van hem hangen, evenals in Den Hoorn op Texel. Tot slot is er nog een **Jan Butendiic** die in 1499 een klok giet voor het Friese Aalsum.

Willem van Wou wordt in 1504 in Utrecht vermeldt vanwege de verplaatsing van zijn oven, waarvoor hij een tegemoetkoming van de raad krijgt. Hij is mogelijk een zoon van Willem van Wou klokkengieter te Nijmegen en een broer van Geert van Wou. De verplaatsing van de oven hangt vermoedelijk samen met de opdracht die Geert van Wou in dat jaar kreeg voor het gieten van dertien klokken voor de Domtoren. Het is waarschijnlijk dat de gieter in dat jaar van Zwolle naar Utrecht verhuist. Klokken zijn van hem bekend uit de periode 1502-1509: Zuidwolde (1502), Den Oever ((1503), Rijsenburg (1503), vijf klokken Janskerk Utrecht (1504), Soest (1506), Wijk bij Duurstede (1506), Culemborg (1509) en Oudewater (1509). Hij is in 1509 of 1510 overleden. Zijn zoon **Henricus van Wou** neemt de gieterij over. Hoewel hij vermeldt wordt als klokkengieter is er geen klok van hem bekend. In 1522 wordt hij nog als erfgenaam van Willem genoemd.

← Klok gegoten (voor Rhenen?) door Henrick de Borch in 1515.

Henrick Egbertsz de Borch wordt te Utrecht voor het eerst in 1511 vermeld. Klokken van hem zijn bekend uit de periode 1511-1532: Kamerik (1512), Woudenberg (1512), Blaricum (1514), Rhenen (1515), 't Woudt (1516), Westmaas (1518), Wijk bij Duurstede (1519), Buren (1520), Goudriaan (1520), Zoelmond (1520), Buurmalsen (1523), twee klokken Muiden (1525) en Asperen (1532). Als bijzonderheid valt nog te vermelden dat hij in 1526 een klok goot die een van de klokken is geworden die in Nederland zijn gevorderd voor het El Escorial in Spanje. De Borch bemoeit zich met de plaatselijke politiek wat hem bijna zijn leven kost. Rond 1528 vlucht hij uit Utrecht, maar keert het jaar daarna alweer terug om zijn beroep uit te oefenen. Hij is overleden tussen 1532 en 1534. Antonia, zijn weduwe,

⁴³ Informatiebord aan de kerk

hertrouwt met de gieter Jan Tolhuis. Cornelia, een dochter van De Borch, trouwt met de Utrechtse gieter Thomas Both en dochter Aeltgen treedt in het huwelijk met Adriaen van Ammeroy, de stamvader van de Utrechtse gieters uit het geslacht Van Ammeroy

De bouw van de huidige toren van de Buurkerk in Utrecht is gestart in 1370. Nog tijdens de bouw zijn de drie grote kerkklokken en de twee stadsklokken vanuit de oude toren overgebracht, waarna de oude toren kan worden afgebroken. Rond 1450 is op de toren een koepeltje geplaatst waarin de Waakklok, de kleinste van de twee stadsklokken, is opgehangen. De Waakklok kondigt het openen en sluiten van de stadspoorten aan. In 1541 giet Jan Tolhuis een nieuwe Waakklok. De grootste en belangrijkste stadsklok is de Banklok. Besluiten en vonnissen zijn pas rechtsgeldig na het luiden van deze klok, die ook waarschuwt voor storm en brand. De eerste vermelding van een Banklok stamt uit de vroege vijftiende eeuw. Er zijn barsten in de klok ontstaan en Willam Butendiic giet in 1428 een nieuwe, die door het stadsbestuur, vanwege de slechte klank, wordt afgekeurd en nog hetzelfde jaar wordt vergoten. De Banklok, die door Steven Butendiic is gegoten in 1471, trotseert de eeuwen. Er moet een flink gat in het gewelf onder de torenkap worden gemaakt om de klok te kunnen installeren. De zware klok vereist ook een steviger klokkenstoel.⁴⁴ Over de klokkengieter **Jan Tolhuis**, die al vanaf 1527 klokken giet, in dat jaar voor Hoevelaken en Rijperskerk, horen we te Utrecht voor het eerst in 1534, ongeveer het tijdstip dat klokkengieter Henrick de Borch de Oudere overlijdt. Tolhuis trouwt met de weduwe De Borch. In 1540 wordt hij tot stadsklokken- en geschutgieter benoemd en in 1541 verkrijgt hij het burgerrecht van de stad. Hij is belast met het toezicht op het stedelijk arsenaal. Maar aan de benoeming zit een 'prijskaartje'. De 'meesterbuscut', moet zijn leven lang in de stad blijven wonen om zijn ambacht van bussen- en klokkengieter uit te oefenen.⁴⁵ Tolhuis is een zeer productief gieter zowel van klokken als van kanonnen. Hij giet niet alleen geschut voor de stad Utrecht, maar ook voor tal van andere plaatsen en zelfs de landsregering in Brussel doet meermaals een beroep op hem. In 1544 giet hij een kanon dat nog in 1783 op de klip bij Dover staat. Het is mogelijk een cadeautje geweest van Karel V aan Elisabeth I. In 1564 tekent de burgemeester van Delft aan dat er geschut is geleverd aan de graaf van Bossu, waaronder "vier langhe velt stucken m't loofwerk, tezamen hebbende het delftsche wapen, ghemaect bij Johannes Tolhuys, sonder laeden".⁴⁶ Zijn laatst bekende klok dateert uit 1556. Hij is de eerste Noord-Nederlandse gieter die renaissancemotieven als versiering gebruikt. Hij overlijdt in 1558. Tolhuis ontvangt in 1534 de opdracht om de twee grootste klokken van de Buurkerk te vergieten. Hij giet zowel een zwaardere Maria- als een zwaardere Michielklok. In 1542 breekt de laatste, maar wordt door Tolhuis nog hetzelfde jaar opnieuw gegoten. In 1545 levert hij nog de Salvatorklok, niet door hem gegoten, maar aanvaard als betaling voor een levering elders. Wel giet hij in 1552 de Agniet, die als kleine klok aan het gelui wordt toegevoegd. In 1556 verdwijnt de oude lof- of Kruisklok als klokspijs in zijn vlamoven en giet hij er de Andreasklok van. De kleinste klok in de Buurkerk is de Pontiaen gegoten door een onbekende meester. De kerk heeft al bij al aan de vooravond van de Reformatie een kerkgelui van maar liefst zes klokken, wat passend is bij een grote kerk met maar liefst 8.000 parochianen op een stadsbevolking van 30.000 zielen. In 1555-1556 giet hij voor de Cuneratoren in Rhenen een carillon van geringe omvang bestaande uit zes klokken. Bij de torenbrand van 1897 gaan vier van de zes klokken verloren. In 1933 is een nieuwe beiaard aangeschaft van 26 klokken bij de firma Van Bergen in Heiligerlee, maar deze verdwijnt, vanwege de klokkenvordering in 1943, in de smeltkroes van de bezetter. In 1958 is door de burgerij en het stadsbestuur voldoende geld bijeengebracht om een beiaard van 44 klokken bij Van Bergen te laten gieten. De in 1555 door Tolhuis voor het carillon geleverde Paulusklok is al die jaren

⁴⁴ www.utrechtstklokkenluidersgilde.nl

⁴⁵ L.D. Westera, 'De geschutgieterij in de Republiek', in: C. Lesger en L. Noordegraaff (red.) *Ondernemers en bestuurders. Economie en politiek in de Noordelijke Nederlanden in de late Middeleeuwen en vroegmoderne tijd* (Amsterdam 1999) p. 576

⁴⁶ C.N. Fehrmann, 'De Utrechtse klokgieters en hun verwanten' in: *Klokken en klokkengieters. Bijdragen der campanologie* (Culemborg 1962) p. 191-192

gespaard gebleven, zodat samen met twee klokken gegoten door Eijsbouts in 1953, in de Cuneratoren nu 47 klokken hangen. Van Tolhuis zijn verder nog klokken bekend voor Hoevelaken (1527), Rijperkerk (1527), Nieuwkoop (1534), Jacobikerk Utrecht (1534), Buurkerk Utrecht (1534), Culemborg (1535), Abcoude (1537), Raadhuistoren IJsselstein (1542), St. Pancras (1550), Vreeswijk (1552), Purmerend (1553), Stadhuistoren Amsterdam (1554), politiepost Wittevrouwenstraat Utrecht (1554), Culemborg (1555), Oost-Graftdijk (1555), Uitdam (1555), Dordrecht (1555) en Jacobikerk Utrecht (1556).

Klokken van **Anthonius de Borch**, zoon van Hendrick de Borch, zijn bekend uit de periode 1559 - 1569, alleen voor Utrecht en Zuid-Holland. Vóór 1559 werkte hij elders. In 1553 in Groningen, waar hij zich Anthonius van Utrecht noemt en in 1553 klokken giet voor de Groninger A-kerk en Pieterburen. Mogelijk is hij degene die in 1547 een klok voor Münster giet en Anthonius de Borch van Münster wordt genoemd. Opvallend is dat na de dood van Jan Tolhuis (1558) een Anthonius Henricxz tot diens opvolger, dus als stadsklokken- en geschutgieter, wordt benoemd. Het moet wel Anthonius de Borch zijn, aangezien vanaf dat jaar onder die naam, klokken in Holland zijn afgeleverd: Ammerstol (1564), Alkmaar Accijnshuis (1565), Wateringen (1569) en Noord-Scharwoude (ongedateerd). In 1576 wordt hij ontboden door de stadhouder van Friesland en Groningen om enige stukken geschut in Groningen te komen gieten. Anthonius de Borch is in 1576 overleden. De Utrechtse klokkengieter **Thomas Both** stamt uit een aanzienlijke familie. Hij is omstreeks 1530 geboren en overleden in 1593. Hij trouwt met Cornelia Hendrixd, dochter van Hendrick de Borch en stiefdochter van Jan Tolhuis. Het is aannemelijk dat hij het vak bij Tolhuis heeft geleerd aangezien Boths naam pas na de dood van Tolhuis op klokken voorkomt. Zijn klokken dateren uit de jaren 1562-1593, waaronder een klok voor Huizum in 1582 en een klokkenspel voor het Brabantse Heusden uit 1589-1590. Het spel is in 1880 uitgebreid en in 1956 vergoten door Petit en Fritsen. Both giet ook klokkenspellen voor Oudewater, Klaaskerk Utrecht (1586), Vlissingen (1588), Gouda (1590) en Tholen (1590/91). De kwaliteit is onvoldoende om het goede beiaards te kunnen noemen. De beiaard in Vlissingen bestond uit 17 klokken, die in 1770 zijn vergoten voor een nieuwe beiaard door de Mechelse klokkengieter A.J. van den Ghein. Boths productie is aanzienlijk en dat geldt niet alleen voor klokken, maar ook voor geschut. Hij neemt in 1578 deel aan het beleg van Kampen als busschutter en schiet een bres in de stadsmuur.⁴⁷ Op het kantongerechtsgebouw in Harlingen hangt een klok met het opschrift: *Philippus Dei Gratia Hispania (no) rum Rex Et Dominus Fresie Thomas Bot Me Fecit Anno 1562*. Terwijl de Tachtigjarige Oorlog zijn schaduwen vooruitwerpt is Philips II nog bij 'de gratie Gods' de koning van Spanje en Heer van Friesland. De klok hangt boven de Havenpoort en wordt simpelweg 'havenklokje' genoemd. In 1590 giet Both een klok voor de kerk van Spannum, die er nog steeds hangt naast een klok van Hans Falck uit 1620 en in 1591 een uurklok voor Monnickendam. Andere klokken van hem: Janskerk Utrecht (1562), Nijmegen (1575), Huizum (1582), Schoonhoven (1582), Kwadijk (1588), Tienhoven (1588), Wognum (1588), Willemstad (1588), Dieventoren Amersfoort (1590), Kralingen (1590), 's-Heer Arendskerke (1591), Valthermond (1591) en twee klokken voor Vianen (1593). Thomas Both werkt in 1569 samen met Willem van Aelten, met wie hij in dat jaar drie klokken giet voor IJsselstein, twee klokken voor Beers, een klok voor Purmerend, twee klokken voor Rhenen, een klok voor Schagerbrug en een klok voor Schingen (Fr). Van Aelten (1519-1569), van wie verder weinig bekend is, zal in 1584 met vijf knechten nog een karwei voor Both uitvoeren.

Klok door Hendrick Both gegoten in 1596. →

⁴⁷ M.A. Brandts Buys, *Lijst van Nederlandse klokkengieters met enkele bijzonderheden* ('s-Hertogenbosch 1925)

Hendrick Both, zoon en opvolger van Thomas Both, overlijdt in 1598 slechts vijf jaar na zijn vader. Zijn oeuvre is daarom klein gebleven. Na de dood van zijn vader is hem gevraagd een klokkenspel voor Monnickendam te gieten, een opdracht die zijn vader al had gekregen. Hij ziet ervan af. Klokken van hem zijn bekend uit de periode 1588-1596: Alkmaar (1588), Hillegersberg (1592), Akersloot (1596), Amsterdam (1596). **Gerrit Both**, zoon van Hendrick Both, giet zijn eerste klok in 1599 voor Amersfoort, maar dat is allerm minst een succes. Het gietwerk is slecht en daardoor ook de klank. Zijn beiaard uit 1601 voor Oudewater bestaande uit 13 klokken is muzikaal een mislukking. Er is het nodige vergoten en vervangen, zodat het spel nu een klok omvat van Claude Fremey uit 1684, zes klokken van Noorden en De Grave uit 1711 en vier klokken van Eijsbouts (Petit en Edelbrock) uit 1923. Gerrit Both overlijdt in 1615. **Wouter Both** is de jongere broer van Gerrit. Slechts een klok voor de Domtoren in 1625 is als zelfstandig werk van hem bekend, daarna worden alle klokken gegoten in samenwerking met Eppe van der Arck: Hoevelaken (1628), drie klokken Montfoort (1630), Waardenburg (1636), Brandwijk (1638), Streefkerk (1638), Beusichem (1640) en Kerk-Avezaath (1640). Wouter Both, die waarschijnlijk in 1644 overleed, is de laatste klokkengieter met de naam Both. **Eppe van de Arck**, geboren in Groningen, vestigt zich in de jaren twintig van de zeventiende eeuw in Utrecht. Hij sluit een compagnonschap met Wouter Both. Naast klokken gieten ze ook geschut. Zonder succes tracht hij de in 1634 overleden Claes Sickmans als klokken en geschutgieter van Groningen op te volgen. In 1646 vertrekt hij, werkt vermoedelijk in Emden, wat kennelijk geen belemmering is om in 1648 een klok voor Uitgeest te gieten, in 1653 een klok voor Dokkum en een klok voor Bornwird. Van de Arck is vermoedelijk kort daarna overleden.⁴⁸

In 1572 en later laat menige kerk nieuwe klokkengieten. De Utrechtse klokkengieten Thomas Both, zijn zoon Hendrick Both en **Cornelis van Ammeroy** leveren verscheidene klokken aan en rond Rotterdam. Thomas Both: Kralingen 1590, Hendrick Both: Hillegersberg 1589, Cornelis van Ammeroy: Rotterdamse Beurs (1596), die in mei 1940 verloren gaat door het Duitse bombardement op de stad en Hillegersberg (1597),⁴⁹ In zijn Utrechtse periode giet hij naast de al genoemden: klokken voor Echten (1597) in de 19^e eeuw verkocht aan Blankenham en Leersum (1597). De moeder van Cornelis van Ammeroy is Aeltgen Hendrix de Borch, zodat Cornelis een kleinzoon is van de Utrechtse klokkengieter Hendrick de Borch de Oudere. Eerder is Cornelis van Ammeroy een Utrechts klokkengieter, maar hij blijft dat niet. In 1599 wordt hij voor de duur van 10 jaar benoemd tot stadsklokken- en geschutgieter van Amsterdam. Hij is de eerste officiële stadsgieter in een lange rij. De gieterij bevindt zich op een bolwerk bij de Regulierspoort. Hij overlijdt op 7 november 1606 en is begraven in de Nieuwe Kerk.⁵⁰ Cornelia de dochter van Van Ammeroy huwt de Utrechtse gieter Eppe van der Arck. Klokken van Van Ammeroy vindt men in 1596-1597 en vervolgens uit de periode 1601 tot 1606. De meeste klokken giet hij in zijn Amsterdamse periode. In 1603 voor de NH-kerk in Ouderkerk a/d Amstel, die daar nog dienstdoet. In 1605 giet hij samen met Peter Coninck een klok voor Willemstad (NBr). Hij is een productieve klokkengieter en giet ook het nodige geschut. Hoewel hij zijn klokken signeerden met **Henricus Meurs**, is de naam van deze Utrechtse klokkengieter voluit Hendrick Aeltsz van Meurs. In de periode 1600-1624 is hij een productieve klokkengieter: Batenburg (1600), Engelum (1600), drie klokken Hoorn (1601), Putten (1601), Wervershoof (1602), Harmelen (1603), Raadhuis Naarden (1604), Oud-Beijerland (1604), Sliedrecht (1604), Nieuwpoort (1605), Nijkerk (1606), IJsselstein (1606), Jaarsveld (1607), Schagerbrug (1607), Ameide (1608), Lathum (1608), Amerongen (1610), Elspeet (1612), Scherpenzeel (1612), St. Johannesga (1612), Moordrecht (1613), Haarlem (1614), Beusichem (1615), Groothoofdspoort Dordrecht (1615), Haarlem (1615), Leiden (1615), Tull en 't Waal (1616), zes klokken Domkerk Utrecht (1616), Beemster (1617), klokkenstoel Eesterga (1617), Groothoofdspoort Dordrecht (1617), Koufunderige (1617), klokkenstoel Smallebrugge (1617), Oldemarkt (1618), Spijk (1618), Amersfoort (1620), Bussum (1620),

⁴⁸ M.A. Brandts Buys, *Lijst van Nederlandse klokkengieten met enkele bijzonderheden* ('s-Hertogenbosch 1925)

⁴⁹ N. Schadee, *Kanonnen klokken kandelaars. Koper en brons uit Rotterdam* (Zwolle 1999) p. 30; M.A. Brandts Buys, *Lijst van Nederlandse klokkengieten met enkele bijzonderheden* ('s-Hertogenbosch 1925)

⁵⁰ J. Arts en F. Donders, 'Muziek der klokken' in: *Sint Gregorius-blad no. 10* (Haarlem 1930) p. 179

Edam (1620), Ransdorp (1620), Wormer (1620), Abcoude (1621), Nieuwe Zijds Kapel Amsterdam (1621) in 1908 overgebracht naar het torentje van de gemeentelijke archiefdienst, Midden-Beemster (1621), Serooskerke (1621) en Broek in Waterland (1624). In 1618 levert Van Meurs een carillon bestaande uit twintig klokken aan Amsterdam bestemd voor de Oude Kerk. In de jaren 1621-1623 zijn daar nog een achttal klokken aan toegevoegd. Naar verluidt een slecht product, dat in 1658 door François Hemony voor een nieuwe beiaard is vergoten. Meurs overlijdt in 1624. **Alardus Meurs**, eigenlijk Aelt Jansz van Meurs, is een zoon van Johannes van Meurs, klokken- en geschutgieter in Amsterdam. Het is niet al te boud te veronderstellen dat Alardus wel de nodige voetstappen heeft liggen in de gieterij van zijn vader, maar na diens dood in 1623 gaat hij naar Utrecht. Meurs neemt in 1627 een aanzienlijke hypotheek op zijn huis, hij treedt in het huwelijk met Gillisje van Grootenhuys, zuster van de vrouw van gieter Jan Dop en vestigt zich als klokkengieter. Een productieve klokkengieter is hij niet geweest. Slechts enkele klokken dragen zijn naam: Gorinchem (1625), Soesterberg (1625), Amersfoort (1627), vier klokken Janskerk Utrecht (1632), rechtbank Dordrecht (1632), drie klokken Jacobskerk Den Haag (1634-35), Veesen (1634), Wijk bij Duurstede (1636) en Noorderpoort Haarlem (1637).⁵¹ Hij is in contact geweest met de Utrechtse stadsbeiaardier jonkheer Jacob van Eyck, die later met de Hemony's de wetenschappelijke basis legt voor een zuiver klinkend klokkenspel, zonder dat Meurs daar merkbaar profijt van heeft getrokken. Waarschijnlijk goot hij wel voor Van Eyck "een accord van dertich cimbaeltjes" om beiaardiers te kunnen opleiden. Alardus Meurs overlijdt in 1642. De Utrechtse klokkengieter **Jan Dop** huwt in 1626 Annichen van Grootenhuys, waardoor de Utrechtse klokkengieter Aelt van Meurs een zwager van hem wordt. Dop is mogelijk knecht geweest bij Wouter Both en Eppe van de Arck. Naar het schijnt heeft hij na de dood van zijn zwager diens bedrijf overgenomen. Klokken van hem zijn bekend uit de periode 1641-1663: Kortenhoef (1641), Overlangbroek (1650), Baambrugge (1651), Laren (1656), Huizen (1659) en Werkhoven (1663). Zijn zoon Adriaen zal als geelgieter bij zijn vader hebben gewerkt, maar neemt het bedrijf niet over. In 1670 vertrekt hij naar Rotterdam. Dop sr. overlijdt in 1680.

1434-1450 Klokkengieterij Delft

1434-1450 Willem Sloterdiic

In de jaren 1450-1458 werkt **Willem Sloterdiic** samen met Gherijt Butendiic. Sloterdiic, dikwijls foutief gespeld als Cloterdiic, is mogelijk afkomstig uit Delft. In elk geval werkt hij daar tussen 1434 en 1450. Zo levert hij zowel voor de Oude als de Nieuwe Kerk te Delft ijzerwerk en messing voorwerpen. Als compagnons gieten Gherijt en Willem in 1450 een luidklok voor de Oude Kerk die inmiddels is verdwenen. In 1455 werkte Willem Sloterdiic samen met Steven Butendiic. Van hen hangt er een klok in Schiedam.

Klok gegoten door Gherijt Butendiic en Willem Sloterdiic in 1455 voor 's Heerenberg. →

⁵¹ C.N. Fehrmann, 'De Utrechtse klokgieters en hun verwanten' in: *Klokken en klokkengieters. Bijdragen der campanologie* (Culemborg 1962) p. 205-206, 299-300

1436-1647 Klokkengieterij Nijmegen

1436-1452 Willem van Wou; 1527-1539 Willem Tolhuis; 1541-1557 Engel Tolhuis; 1605-1620 Johan II van Trier; 1609-1643 Peter III van Trier; 1623-1625/1643 Willem en Johan Philipsen; 1624-1639 Willem Everts; 1625-1643 Johan Philipsen en Peter III van Trier; 1643-1646 Willem Philipsen; 1643-1647 Johan Philipsen

De bussenmeester **Willem van Wou** wordt in 1436 burger van Nijmegen. Van hem zijn klokken bekend uit 1447 en 1452. Het wordt mogelijk geacht dat een klok uit 1436 voor Denekamp met de signering Wilhelmus ook van zijn hand is. Wellicht is Willem de vader van Geert van Wou. **Willem Tolhuis** werkt van 1527-1539 in Arnhem en Nijmegen. In laatstgenoemd jaar giet hij de 4½ ton zware Salvatorklok voor de Eusebiuskerk in Arnhem, ter nagedachtenis aan de overleden hertog Karel van Gelre. Willem Tolhuis is vóór 1541 overleden. **Engel Tolhuis**, zoon van Willem, volgt zijn vader op en werkt in de jaren 1541-1557 te Nijmegen. Van **Johan IV van Trier**, zoon van Peter I, kennen wij circa 35 klokken uit de periode 1579-1620. Rond 1600 giet hij enkele klokken samen met zijn broer Nicolaus, die nooit zelfstandig heeft gewerkt. In 1611 giet hij met Peter II, mogelijk zijn zoon, een klok. Met zijn zoon Frans giet hij in 1613 een klok. Na vertrek uit Aken en een kort verblijf in Keulen omstreeks 1605, waar hij vooral als geschutgieter werkzaam is, zal hij zich kort daarna in Nijmegen vestigen. Mogelijk deelde hij toen de gieterij met Peter III die vanaf 1609 in Nijmegen wordt gesignaleerd. Dit verklaart ook dat hij vanaf toen vrijwel uitsluitend klokken voor Nederlandse kerken heeft gegoten. **Peter III van Trier** is in 1585 te Aken geboren. Waarschijnlijk is hij een zoon van Johan IV met wie hij de Nijmeegse gieterij deelt. In of omstreeks 1609 treedt hij in het huwelijk met Catharine Philipsen. Mogelijk was zij van Aken afkomstig. Zijn werkzame leven te Nijmegen begint in zijn huwelijksjaar en duurt tot 1643. Peter III was een productieve gieter die vrijwel uitsluitend klokken binnen Nederland heeft geleverd. Uitgesproken hoogtepunten zijn daar niet onder, met uitzondering van twee klokken in 1634 voor Zaltbommel waarvan de zwaarste ca. 8000 pond weegt. In 1609 werkt hij samen met de verder onbekende Johannes Hellings, daarna met zijn zwagers Willem en Johan Philipsen, maar ook zelfstandig, zoals de Philipsen dat ook doen. In 1616 giet hij een klok voor de Cosmas en Damianuskerk in Afferden en in 1625 een klok voor Kootwijk. De samenwerking met Willem is slechts van korte duur, van 1623-1625. Met Johan Philipsen duurt dat aanzienlijk langer van 1623-1643. Vanaf 1624 tot 1639 is een zekere Willem Everts, woonachtig te Nijmegen, ook bij het compagnonschap betrokken. Tenslotte werkt hij in 1643 samen met zijn zoon Johan V, toen 27 jaar oud. Drie zoons uit zijn talrijke kinderschare worden eveneens klokkengieter, namelijk Johan V, Peter IV en Henrick II die zich in Huissen vestigen waar hun vader al eerder een tweede gieterij heeft gesticht. Peter III van Trier overlijdt in 1643. **Willem Philipsen** is een broer van **Johan** en een zwager van Peter III van Trier. Met hem werken zij in de jaren 1623-1625/1643 samen. In 1614 is **Willem Everts** of Evers ingezetene van Nijmegen. In de jaren 1624-1639 giet hij klokken samen met de gieters Peter III van Trier en diens Zwager Johan Philipsen. In het Gelderse zijn zeven klokken van hen bekend. Everts en Van Trier hebben nauwe banden, maar of en zo ja hoe ze familie zijn is niet bekend.⁵² In 1629 gieten zij een klok voor Bathmen, die precies 200 jaar later is vergoten tot twee klokken. De tekst op de klok is te aardig om niet vermeld te worden:

*Ik en myn buurvrouw zyn uit tzelfe lyf ontsproten, want Korthaus in het Werth heeft twee uit een gegoten, doch zyn wy ook gedeeld wij doen nog tzelfde werk want ik zowel als zij roep menschen naar de kerk.*⁵³

⁵² A. Dorgelo, 'De klokkengieters van Trier en hun werk' in: *Gelre, deel 60* (1961)

⁵³ A.E. Rientjes, 'Oude klokken in Salland' in: *Overijsselsch Regt en Geschiedenis 50^e st.* (1934) p.107-108

In 1636 vestigt Everts zich in Arnhem waar hij werkt als zelfstandig gieter. De laatst van hem bekende klok dateert uit 1646. **Johan Philipsen** zet de samenwerking met Peter III van Trier tot 1643 voort, nadat zijn broer Willem in 1625 uit de samenwerking is gestapt. Daarna werkt hij alleen tot 1647. In 1646 giet hij een klok voor Herwijnen.

1473-1707 Klokken- en geschutgieterij Deventer

1473-1538 Johan Clockgieter; 1544-1602 Willem Wegewaert; 1602-1621 Henrick Wegewaert de Jongere; 1621-1680 Henrick ter Horst; 1680-1707 Gerrit Schimmel

Van **Johan Clockgieter**, inwoner van Deventer, zijn twee klokken bekend die hij in 1483 goot voor Delden. Mogelijk is hij dezelfde als Johan van Deventer van wie uit 1473 een klok voor Menaldum bekend is. Er is nog een Johan Clockgieter, die in 1513 het burgerschap van Deventer verwerft en eveneens onder de naam Johan van Deventer in 1538 voor Langweer een klok heeft gegoten. Mogelijk is hier sprake van vader en zoon.

Willem Wegewaert, afkomstig van Münster, vestigt zich in 1544 te Deventer, samen met zijn jongere broer Wolter. De laatste wordt in 1554, als hij het burgerschap van Deventer krijgt, potgieter genoemd. Van hem zijn dan ook geen klokken bekend. Beiden zijn waarschijnlijk zonen van Kylianus Wegewaert te Münster. Deze Kylianus is getrouwd met een dochter van Wolter Westerhues, klokkengieter te Münster. Willem op zijn beurt is in zijn tweede huwelijk getrouwd met Mense Haityseren, vermoedelijk de dochter van de Zuphense klokkengieter Segewinus Haityseren. Zoals uit de archivalia blijkt, beschouwt de stad Willem Wegewaert in de eerste plaats als geschutgieter en bussenmeester, als zodanig belast met de zorg voor de stedelijke verdedigingsmiddelen in algemene zin, zoals geschut, buskruit, opslagplaatsen, verdedigingswallen enz. Ook moet hij bij feestelijke gebeurtenissen de vreugdeschoten verzorgen.

Zijn oudst bekende klok dateert uit 1547, bestemd voor de kerk in Hellendoorn, die naast twee klokken van Geert van Wou jr. uit 1543 en 1561, hangt. In 1561 giet hij een brandklok eveneens voor Hellendoorn en in hetzelfde jaar een luidklok voor de Mariakerk in Boer (Fr.). Niet lang daarna wordt hij in officiële stukken behalve geschutgieter en bussenmeester ook klokkengieter genoemd. In 1555 giet hij een klok voor Dalfsen, die in 1920 is gescheurd en vergoten. In 1560 giet hij een tweede klok voor Dalfsen en in 1563 een voor Doetinchem, die door tussenkomst van H.A. van Bergen is verhuisd naar Hulst in Zeeland en daar in de plaats is gekomen van een klok die in 1876 verloren ging door brandt. In 1576 giet hij een kleine klok voor Oosterlittens in Friesland, die nog altijd in de toren van de Margarethakerk hangt, naast een klok van Hans Falck uit 1620. In 1588 een klok voor Coevorden en in 1589 een klok voor Katwijk aan Zee. In 1593 giet hij een klok voor de achtkantige koepelkerk van Berlikum (Fr.) en voor Vianen en Werkhoven. In 1598 giet hij een klok voor de Victoriuserkerk in Pingjum, voor Domburg, voor Nijeholtpade en voor Wolsum. In 1599 voor Allingawier en Nijelamer. Zijn laatst bekende klok is uit 1601. Het jaar daarna is hij overleden, bepaald niet jong meer, want in 1598 lezen wij dat hij gezien zijn leeftijd niet meer in staat is zware kanonnen te bedienen. Vandaar dat het hem is toegestaan dit aan zijn knechten over te laten. Na zijn dood is er nog een klok uit 1603 die door zijn kinderen is gesigneerd. Deze klok bevindt zich nog steeds in de kerktoeren van Schraard. Opgemerkt moet worden dat zijn broer Wolter ook gieter is, maar nooit als zelfstandig klokkengieter heeft gewerkt. Uit Willems eerste huwelijk zijn twee dochters geboren. Willemke huwt in 1571 te Deventer met Herman Maes. Mogelijk was Ide Maes, echtgenote van de Enkhuizer klokkengieter Hendrick Nieman, een dochter van dat echtpaar. Trijne, de andere dochter, is gehuwd met een zekere Koster. Uit dit huwelijk is Gheraert Koster geboren, de latere klokkengieter te Amsterdam. Uit Willems tweede huwelijk zijn drie dochters geboren. Engele trouwt met haar neef Coenraet Anthonisz Wilkes, gieter in Den Haag. Geertruidt trouwt met Arent Jansz van der Put die als gieter te Rotterdam en Amsterdam heeft gewerkt.

De gieterij van Willem Wegewaert is gevestigd aan de rand van Deventer aan het Noorderbergschild. Het terrein van het bedrijf loopt door tot aan de Binnengracht en wordt 'klockgietersdoel' genoemd.⁵⁴

Henrick Woltersz Wegewaert de Jongere is een zoon uit het derde huwelijk van Wolter Wegewaert en Margriet Willemsd Mudders. Henrick trouwt met Anneke Liggers uit Gescher. Aanvankelijk is hij potgieter in Deventer, later ook klokkengieter. Zijn halfbroer Henrick de Oudere giet in 1613 een klokkenspel voor Deventer, mogelijk de aanleiding van zijn overstap van potgieter naar klokkengieter. Van 1614 tot 1621 werkt hij in Deventer daarna in Enkhuizen. Voor Nieuwveen giet hij een klok in 1613. **Henrick ter Horst**, afkomstig uit Borculo, zal zich rond 1620 in Deventer hebben gevestigd. Hij is mogelijk een leerling van Henrick Wegewaert van wie hij bij diens vertrek naar Enkhuizen in 1621 de gieterij en gereedschappen overneemt. Klokken van hem zijn bekend uit de periode 1628-1659. In 1640 vergiet hij de neergevallen klok voor het Raadhuis van Hasselt, in 1653 een klok voor het huis Singrave in Denekamp en in 1679 een 1200 kg zware klok voor Almelo. Bekendheid verwierf Ter Horst vooral vanwege de vele vijzels die hij heeft gegoten, maar hij heeft ook geschut gegoten. De kinderen van ter Horst zijn alle vroeg gestorven, zodat er geen opvolging door een familielid kon plaatsvinden. Hij overleed in 1680. **Gerrit Schimmel**, die zich rond 1660 in Deventer heeft gevestigd volgt hem op. Schimmel trouwt met Mecheltjen ter Horst, dochter van Frans, die een broer van Henrick ter Horst is. De klokken van Schimmel zijn gegoten in de periode 1661-1705. In 1661 giet hij een klok samen met ene Roelof Henrijs voor Tubbergen, afgekeurd door François Hemony "als onduchtig en onfatsoenlijk". De klok zou worden overgegoten door de wapensmid Claes Gerritsz uit Amsterdam, maar daar kwam niets van en tenslotte is de klok in 1669 vergoten door Jan Fremy. In 1661 giet het koppel Schimmel en Gerritsz ook een klok voor Oene. Schimmel giet in 1682 een klok voor Wierum, die in 1829 is verhangen naar Dorkwerd (Gr). De klokken van Schimmel zijn weliswaar fraai geornamenteerd, maar niet eerste klas. Gerrit Schimmel is overleden in 1707. Klokken van hem zijn te vinden in Hasselt (1662), Workum (1669), Nieuwleusen (1670), Raadhuis van Diepenheim (1679), Wijhe (1681), IJpendam (1682), Groessen (1692), Wesepe (1699), Diepenveen (1699) en St. Nicolaaskerk Edam (1701). Oorspronkelijk hangen in de toren: een grote klok met toonhoogte B0 en een iets kleinere met een toonhoogte van D1. Ze zijn gegoten in 1701 en opgehangen in een geheel eiken klokkenstoel die bestaat uit twee op elkaar geplaatste segmenten van ongeveer 8 meter. In 1864 is de grote klok stukgeluid en verwijderd. Sinds die tijd is zijn plaats leeg gebleven. Tijdens een grootscheepse actie onder de titel "Kerk van Kaas" in de zomer van 2003 (met meer dan 120 vrijwilligers) heeft de gehele Edamse bevolking en regionale en nationale sponsors voldoende geld bijeengebracht voor de restauratie van de klokkenstoel en een tweede luidklok. De opdracht tot het gieten van deze klok met een gewicht van bijna 3.000 kg werd gund aan de firma Eijsbouts in Asten. Sinds het voorjaar van 2004 hangen de twee klokken, Mozes en Samuël, gebroederlijk bijeen in de toren en laten hun zware tonen over Edam galmen.⁵⁵

1480-1653 Klokkengieterij te Kampen

1480-1527 Geert van Wou; 1527-1543 Geert van Wou jr.; 1596-1622 Hendrick Wegewaert; 1622-1640 Kylianus Wegewaert; 1645-1653 Henric Vestrinck

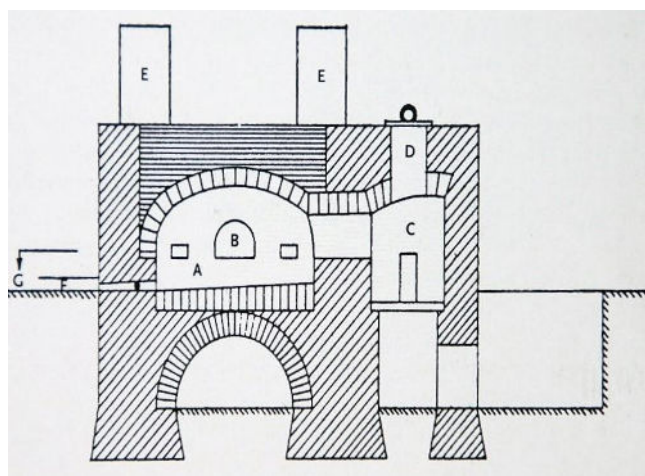
In 1480 vestigt **Geert van Wou** zich als klokkengieter in Kampen. Hij is veruit de bekendste gieter van luidklokken in West-Europa. Als hij niet de uitvinder is, dan toch de eerste die het principe van de dynamische gelijkwaardigheid toepast. Daarmee kan een serie klokken worden gemaakt volgens een bepaalde toonladder. Hij is omstreeks 1450 in Nijmegen geboren. Waarschijnlijk is hij de zoon van Willem van Wou bussenmeester en klokkengieter te Nijmegen. In 1474 staat hij ingeschreven als poorter

⁵⁴ *Ach lieve tijd. 1000 jaar Deventer en de Deventernaren* (Zwolle 1989) p. 296

⁵⁵ www.grotekerkedam.nl/gebouw

van Den Bosch waar hij in dienst is bij de klokkengieters Jan en Willem Hoerken. In 1481, 1482 en 1483 giet Van Wou vier klokken voor de Nieuwen Toren te Kampen, respectievelijk de Salvator en de Maria (1481), de St. Nicolaas (1482) en een eveneens Maria genoemde klok in 1483. Ook giet hij in 1482 twee klokken voor de Bovenkerk in Kampen. In 1484-1486 giet Van Wou voor de O. L. Vrouwenkerk in Zwolle een gelui van zes klokken volgens een diatonische reeks, zoals de witte toetsen van een piano. Voor de door hem geleverde klokspijs rekent hij 13 gulden per 100 pond gietwerk. De zwaarste klok weegt 3437 pond (ca. 1650 kg), zodat naar zijn berekening de klok 480 gulden, 13 stuivers en 8 penningen kost.⁵⁶ Het gieten van klokken in een diatonische reeks is voor die tijd nieuw en door Van Wou geïntroduceerd. Het maakt hem tot ver over onze grenzen vermaard. Eveneens in 1484 giet hij een klok voor Rijssen, die in 1862 ter gelegenheid van het bezoek van koning Willem III zo hevig wordt geluid dat ze barst. In de jaren 1485-1486 levert hij vier zware klokken aan Osnabruck volgens een diatonische reeks. In de zomer van 1487 is hij in Hamburg voor het gieten van een zeven tonig gelui voor de St. Petrikirche. De zwaarste klok, de Petrusklok, weegt ca. 13.000 pond. Aldaar giet hij ook een reeks klokken voor de Mariadom van een onbekend aantal. In 1489 giet hij een klok voor Amersfoort waarop staat vermeldt: "Anno domini MCCCCLXXXIX. Gherardus de Wou me fecit. Sanctus Georgius vocor. Gij heren machtich blijft eendrachtich. ende volget de reden, do gi dat so sel u stat wel staen yn vreden". In 1491-1492 volgt een diatonische reeks klokken voor de Noord-Duitse stad Lüneburg, waarmee druk wordt gebeierd. Opmerkelijk is dat de beierman een ring om zijn middel draagt waaraan de touwen zijn vastgeknoopt die met de klepels zijn verbonden. Hij kan daarnaar believen aan trekken. Het is niet bekend of hij zo melodieuze speelde, maar het lijkt zeker mogelijk.⁵⁷ Tussendoor giet hij op bestelling ook een enkele klok, zoals in 1486 een aan Maria gewijde klok voor Oppenhuizen, in 1494 voor de klokkenstoel van Hemrik, in hetzelfde jaar een klok voor de Jacobikerk te Wommels, een voor Dwingeloo en een voor Dronrijp. In 1498 giet hij een klok gewijd aan H. Laurentius en H. Martinus voor Oosterzee in Friesland. Voor Vollenhove giet hij driemaal een klok. De eerste in 1482 voor de Groote of St. Nikolaas Kerk, die in 1823 is verhangen naar de Kleine Kerk. De tweede in 1509 voor de Kleine Kerk, die in 1862, wegens een scheur, is vergoten. De derde in 1511 voor de Groote Kerk.⁵⁸ In 1496 giet Van Wou ter plaatse drie klokken voor 's-Heerenberg resp. 1900, 1350 en 950 kg zwaar. In 1501 giet hij een klok voor Borger, voor Tiel en voor Kloosterburen

Van Wou heeft vele zware klokken gegoten waaronder de Gloriosa van Erfurt in 1497, die een gewicht heeft van 11.367 kg.

Doorsnede van een vlamoven. In de haard (A) wordt het brons gesmolten, dat door de deur (B) wordt ingevoerd. De vuurhaard (C) wordt van bovenaf (D) geladen met hout. De vlammen strijken, vanwege de trek door de schoorstenen (E) over het brons. Is het brons gesmolten en op giettemperatuur, dan wordt de lemen prop in het afvoerkanaal (F) weggeschoten, zodat het brons in de mal (G) kan lopen. Tekening naar een beschrijving van Kaspar Brunner uit 1574.

Het is de zwaarste klok die hij heeft gegoten. Zoals gebruikelijk zijn ook in Erfurt de klokken ter plaatse gegoten. Om het brons te smelten, heeft Van Wou op het Severihof voor de Dom twee grote schachtovens laten bouwen. Relatief hoge

⁵⁶ W. H. Dingeldein, *De klokken van Denekamp en de klokgieter Wolter Westerhues* (Zwolle 1947) p.26

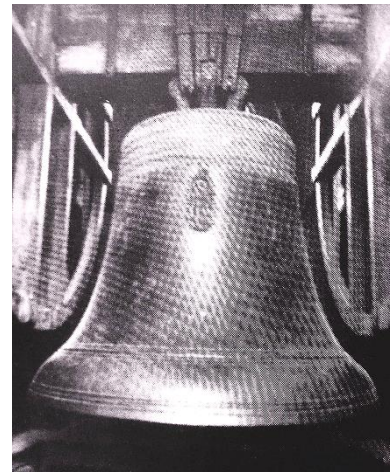
⁵⁷ A. Lehr, *Geert van Wou, een uitzonderlijk luidklokkengieter* (2005) p. 5-6

⁵⁸ *Vereniging tot beoefening van Overrijsselsche Regt en Geschiedenis – Verslag en Mededelingen* 5^e st. 1891, p. 36

en smalle ovens waarin afwisselend houtskool en klokspijs wordt gestapeld. Brons smelt bij 900° C, maar moet tot een giettemperatuur van 1100° C worden verhit. Om het vuur goed aan te wakkeren wordt aan de onderzijde van de oven wind geblazen met behulp van blaasbalgen. De blaasbalgen worden aangedreven met een tredmolen. Treden is zwaar en heet werk zo dicht bij de oven en niet zonder risico, want er is een reële kans om in brand te vliegen. De gietvorm, met een doorsnede van ruim 2½ meter, is met hefwerktuigen in de gietkuil neergelaten, noodzakelijk omdat de vorm buiten de kuil is gemaakt. De vorm, staat niet verticaal, zoals vanaf het einde van de zestiende eeuw gebruikelijk is, maar hangt aan een horizontale spil. Men sprak van de gans (de vorm) aan het spit braden, dat wil zeggen met behulp van vuur drogen. Op de ochtend van 8 juli 1497 is het zover. Van Wou stoot de tap uit de eerste oven en het tot 1100° C verhitte vloeibare brons loopt onder uit de oven via een kanaal in de gietvorm. Als de oven bijna leeg is wordt de tap uit de tweede oven gestoten, om een ononderbroken gieting te bewerkstelligen. De Gloriosa is een zeer geslaagde klok die tot de dag van vandaag grote faam geniet, ondanks het feit dat zij zowel in 1984 als in 2004 is gelast.⁵⁹ De klok wordt nu alleen nog op feestdagen geluid. Vandaag de dag gebeurt het luiden met een elektrisch mechanisme. Eertijds waren er zestien mannen nodig om de klok in beweging te krijgen. Bij gunstig weer is de klok twintig kilometer ver te horen.⁶⁰ Het gieten van een klok, zeker een als de Gloriosa, gaat in die dagen met grote plechtigheid gepaard. Een ooggetuige beschrijft het als volgt:

*Und an sancte Kiliani abende, das war an eynem fritage, als eyns slugk nach mittage, liss her fur in mache zu beide ofene. Dy spise wart gar in der nacht, als czenne slugk. Da quomen de hern zu unsser liben frowen met dem heiligen sacrament cum letanis unnd satcten das uff eynen tisch schone geczitet mit mancerley blumen und wolrichen gekruten, fele lechte und fanen unnd kerczen. Do es slugk, do striss der meister einen czapphen. Do der schere numme geen wolte, do striss her den andern czapphen in dene andern ofene. Do es czwey slugk, do was das werck lobelichen unnd follekomen wol vorbracht und alles fol. Do sungen der hern: Te deum laudamus...*⁶¹

De Gloriosa met de voormalige houten luidraderen. (foto: Glockenmuseum Apolda)
Gloriosa 'de glorieuze' is de naam van de grootste en belangrijkste klok van de kathedraal van Erfurt. Met een gewicht van bijna 11,5 ton, een hoogte van 2,62 m en een diameter van ongeveer 2,5 m is het de grootste vrij zwaaiende middeleeuwse klok ter wereld. Het geluid met de percussie e wordt als uniek mooi beschouwd. 500 jaar lang deed de Gloriosa zijn werk, totdat op kerstavond 1984 een 60 cm lange haarscheur wordt ontdekt. De scheur is met een technisch ingewikkeld lasproces gerepareerd. In juli 2004 treedt opnieuw een scheur op, waarvoor de klok uit de toren moest worden gehaald om gelast te worden. In september is de klok weer op zijn plek gehangen om zijn stem te laten horen, die bij goede weersomstandigheden 20 km ver rijkt. Een gewichtig gegeven, want zover het geluid klinkt, zover reikt de jurisdictie van de stad.

In 1503 krijgt Van Wou een wel zeer opmerkelijke opdracht. De kerkmeesters van de St. Bavo in Haarlem willen een klok van 10.000 pond, die klinkt als een klok van 12.000 pond, eigenlijk qua resonantie een replica van de 'klocke Roeland' in het Belfort van Gent. Al te letterlijk kan Van Wou niet te werk gaan want de Roeland heeft een zeer langwerpig profiel, die zich niet verhoudt tot het profiel van een klok zoals Van Wou die giet. Vermoedelijk kiest hij ervoor om de opdracht letterlijk te nemen en giet hij naar eigen profiel een klok met een doorsnede van 199 cm, die normaal gesproken een gewicht heeft van ca. 11.000 pond. Hij maakt de klok zo'n 9% dunner, waarmee hij bereikt dat de klok lichter wordt en dieper van toon. Hij voldoet zo aan de wens van de kerkmeesters, maar de klank van de klok is er niet mooier

⁵⁹ A. Lehr, *Geert van Wou, een uitzonderlijk luidklokken gieter* (2005) p. 6-7

⁶⁰ H. Schlichting, *Glockenmuseum Apolda. Eine kleine Kulturgeschichte der Glocke* (Apolda z.j.) p. 35

⁶¹ Uit de Thüringisch-Erfurtische Chronik (Stuttgart 1854), aangehaald bij: W. H. Dingeldein, *De klokken van Denekamp en de klokgieter Wolter Westerhues* (Zwolle 1947) p.27

door geworden.⁶² De door Van Wou gegoten Roeland is de bourdon (zwaarste klok) die de hele uren slaat. In 1524 is er een voorslag aan toegevoegd gegoten door de Mechelse klokkengieter Cornelis Waghevens. Op de klok staat de volgende rijm: "Roeland de Groot is mijn naam Tot Godsdienst ben ik bekwaam Ik luide somtijds ten brande Of als 't zaam is van vijanden; Gerret van Wou, die mij goot, CIOCCC ende drie na Gods geboort.

Voor de Domtoren in Utrecht zijn al in de veertiende eeuw klokken gegoten. In 1342 worden twee klokken vermeldt 'ruumstrate' en 'campana episcopalis' genaamd. De eerste uurklok is omstreeks 1370 gegoten. In de loop van de vijftiende eeuw komen daar nog enkele klokken bij en is er sprake van een voorslag. Geert van Wou krijgt de opdracht zes klokken te gieten ter vervanging van de voorslag, een aantal dat nog zal aangroeien tot een speelwerk bestaande uit dertien klokken, gegoten in de jaren 1505 en 1506.⁶³ Van dit speelwerk zijn nu nog zes klokken aanwezig, de overige zijn in de vorige eeuw vervangen door de firma Eysbouts. Naast klokken giet Van Wou, zij het later in zijn loopbaan, ook geschut. In het klokkengierscentrum van 's-Hertogenbosch waar Van Wou zijn leertijd doorbrengt zijn nooit kanonnen gegoten. Als hij in Osnabrück verblijft voor het gieten van vier zware klokken, ontvangt hij ook de opdracht om geschut te gieten. Waarschijnlijk is dat de eerste maal voor hem en neemt hij ene Claes van Deventer, een verder onbekende meester in de arm, om hem terzijde te staan. Hij raakt op enig moment met het gieten van kanonnen wel in conflict met de hertog van Gelre, omdat hij naar het schijnt voor eenieder die dat wenst geschut giet.

In 1503 overlijdt zijn vrouw Hasse. Uit dit huwelijk zijn geen kinderen bekend. Hij hertrouwt met Clara met wie hij een zoon krijgt: Geert Jr., die in de voetsporen van zijn vader zal treden. De betekenis van Van Wou als klokkengieter is zeer groot, niet alleen vanwege de kwaliteit van zijn luidklokken, maar ook door zijn leermeesterschap.

In de klokkenstoel van Donkerbroek hangt een klok van Geert van Wou en zijn partner Johannes Schonenborch uit 1520, naast een klok uit de 14^e eeuw van een anonieme gieter. Vanaf 1500 werkt Van Wou samen met Johannes Schonenborch. De klokken die zij in 1500 samen gieten voor Gaastmeer en Eernewoude getuigen daarvan. In 1512 gieten ze een klok voor Staphorst en een voor Lekkum. In 1515 een klok voor Kimsward die het opmerkelijk opschrift draagt: "Fraenker hebben ons verbrand in 't jaar onzes Heeren dat is waer doe wij schreven MCCCCXV jaer - een daerbi goetten Geert van Wou en Johan Schonenborch mi. St. Laurentius bin ick genaamt." In 1516 een klok voor de Gertrudiskerk in Lutkewierum en een klok voor Havelte, in 1520 een klok voor Beets en een voor Kollum. In 1525 leveren ze een klok voor de toren van de Johanneskerk in Tzum. Schonenborch, leerling en mogelijk stiefzoon van Van Wou, is waarschijnlijk afkomstig uit Oost-Friesland. Hij woont al voor 1500 in Kampen en is een man van enig aanzien getuige het feit dat hij in 1498 in het schepenregister is ingeschreven. De periode van samenwerking omvat de jaren 1500-1527, maar beide gieten in die jaren ook zelfstandig klokken. In 1508 levert Schonenborch een klok af samen met Arnt van Wou, terwijl Geert van Wou in 1513 een klok aflevert voor de kerk in Hellendoorn. Wellicht is deze klok in Zwolle gegoten aangezien de overlevering wil, dat de klok op een wagen met twaalf paarden bespannen van Zwolle naar Hellendoorn is gebracht.

Het lijkt erop dat naarmate Van Wou meer op de voorgrond treedt Schonenborch zijn activiteiten meer naar Oost-Friesland verplaatst, mogelijk ook omdat zijn zoon Wolter in Emden woont en werkt. In 1513 giet hij een klok voor Oldenzaal en in 1520 levert hij een klok af voor de Sint-Ludgerkerk in het Groningse Garnwerd, die in 1887 is verhangen naar Middelstum. Schonenborch's laatste bekende klok dateert uit 1526. Het jaar daarna overlijdt hij te Emden. Ook Van Wou's zoon Geert leert het vak bij zijn vader. Wellicht is Henrick van Kampen, die in de eerste decennia van de zeventiende eeuw als klokkengieter te

⁶² A. Lehr, *Geert van Wou, een uitzonderlijk luidklokken gieter* (2005) p. 8-9

⁶³ Th. Haakma Wagenaar, 'De toren en zijn klokken' in: *Ergens begonnen de klokken hun lied* (Utrecht 1981) p. 25

Lübeck werkt ook een leerling van Van Wou. Wolter Westerhues en Willem Wegewaert klokgieters in Münster en Deventer zouden eveneens leerlingen van Van Wou zijn geweest.⁶⁴

Volgens W.H. Dingeldein bestaan er in 1947 in Nederland nog meer dan 100 luidklokken van Van Wou, waaronder de Salvatorklok in de Dom van Utrecht de op een na grootste klok van Nederland na de Trinitasklok in de Oude Kerk van Delft. Alleen al in Overijssel zijn 12 klokken van hem bekend: vier in de Nieuwe Toren van Kampen uit 1481-1483, in de O.L. Vrouwenkerk in Vollenhoven twee uit 1482 respectievelijk 1509 (hergoten in 1857), in de Oudheidkamer van Oldenzaal uit 1483 (afkomstig van het St. Agnesklooster), in Laar uit 1490; in de Nederlands hervormde kerk van Wierden uit 1492, twee klokken in de St. Plechelmuskerk te Oldenzaal uit 1493, met als tekst (vertaald) "Ter eere van Maria heeft de kunstige hand van Gerhardus Wou mij gemaakt. Bijna drie maal vijfduizend pond ben ik zwaar. Plaatst de lezer duizend (M) en viermaal honderd (C) en negentig en driemaal een (I) dan zal hij mijn jaartal uitstekend weten", respectievelijk uit 1510, in Wullem uit 1496, de klok Anna in Wessem uit 1499, in de O.L. Vrouwenkerk te Steenwijk uit 1501, in de Nederlands Hervormde Kerk van Hardenberg uit 1506, in de Nederlandse Hervormde Kerk van Hengelo uit 1515, de Magdalena klok in Emelekamp uit 1516 en in Hellendoorn de middagklok uit 1523.⁶⁵ In Goingarip hangt in een klokkenstoel bij de kerk een klok uit 1527 met de naam Geert van Wou. Aangezien in dat jaar de meester overlijdt is het de vraag of de klok gegoten is door senior of junior.

Geert van Wou jr., zoon van Geert van Wou is ook klokkengieter, hoewel niet op het niveau van zijn vader, dat mede veroorzaakt is door een minder gunstige economie. Hij heeft een vaste compagnon in de persoon van Jan ter Steghe ofschoon beiden ook wel individueel werken. Bekend is een klok die ze samen hebben gegoten voor Haskerhorne in 1512. In oude gotische letters luidt het opschrift: *Salvator bin ick geheten. Jelle Broers heeft mi doen gheten. Do men schreef MCCCCXII daer bi. Goeten Geert van Wou en Johan ter Stege mi.* De klok is later verkast naar Joure.⁶⁶ In 1516 gieten ze een grote klok voor Lutkewierum en in 1528 een klok voor Haskerdijken. In 1515 trekken de troepen van de hertog van Saksen moordend en plunderend door het noordwesten van Friesland. Ze staan bekend als de Zwarte Hoop. Ook Tzumarrum wordt door deze bende bezocht. In 1531 gieten Van Wou en Ter Stege ter herdenking een klok met het volgende opschrift: *Ik ben in 1531 ter ere van de Heilige Sacramenten gegoten. De swarte hoop heb ik in Summarum met messen doorstoken en om Gott van het Hemelrijk met ons te versoenen zal ik dagelijks mijn geluid laten horen.*⁶⁷ In hetzelfde jaar gieten ze ook een klok voor de Johanneskerk te Weidum, waar in de toren ook een klok hangt van Hans Falck uit 1626. In 1532 giet het duo een klok voor het Limburgse Sleen. Op de tweede klok van de oude kerk in Delft valt te lezen: "Anno 1536. Wilt wel verstaen heeft my den brand heel doen vergaen maer door genaden van boven hoych gepresen bin ick Maria 't jair 39 weder geresen. Gerrit van Wou ende Jan ter Stege goeten my." In 1540 gieten ze samen een klok voor de Sint Maartenskerk in Sijbrandaburen en in 1542 een klok voor de Sint-Maarten kerk in Hallum en een klok voor IJlst, waar in 1970 een replica van deze klok in de toren van de Mauritius kerk is gehangen.

In 1527 giet Geert jr. een klok voor Goingarip, die nu in de klokkenstoel bij het kerkje hangt. In Hardenberg hangt een klok van hem uit 1536 naast een klok van zijn vader uit 1506. In de toren van de Nederlands Hervormde Kerk in Hellendoorn hangen twee klokken van Geert van Wou jr. uit 1543 en 1561. In 1542 giet hij voor de S. Nikolaaskerk te Dordrecht vier klokken die de namen Salvator, Maria, Nicolaas en Augustinus hebben gekregen. Over **Jan ter Steghe** is weinig bekend. Hij giet in 1529 een klok voor Engelum, in 1532 een voor Folsgare (met Geert van Wou jr.), in 1540 voor Deinum, in 1543 voor het klokhuis in Sneek, in 1544 voor de Nieuwe Toren in Leeuwarden en in 1545 voor de klokkenstoel in

⁶⁴ W.H. Dingeldein, De klokken van Denekamp ... p. 78-79

⁶⁵ W.H. Dingeldein, De klokken van Denekamp ... p. 80 en G.J. t. K. 'De Twentsche oude klokken' in: *Overijsselsch Regt en Geschiedenis* 41^e st. (1924) p. 133

⁶⁶ G.H. van Borssum Waalkes, 'Vervolg van Friesche klokke-opschriften' in: *De Vrije Fries* 18^e deel (Leeuwarden 1892) p. 57

⁶⁷ G.H. van Borssum Waalkes, 'Vervolg van Friesche klokke-opschriften' in: *De Vrije Fries* 18^e deel (Leeuwarden 1892) p. 59

Akmarijp. In 1553 is hij overleden te Kampen. Van Geert van Wou jr. zijn klokken bekend uit de periode 1529-1550, van Jan ter Steghe uit 1528-1545 en van hen beide tussen 1528 en 1542. Mogelijk is daarna de samenwerking beëindigd aangezien in 1540 en de jaren daaraanvolgend er een slechte verhouding tussen beide gieters bestaat, waarbij het zelfs tot een proces komt. Geert verlaat in 1543 zelfs Kampen, om naar het noorden te gaan en overlijdt tenslotte in 1551 in Emden.

Van hun klokkenleveringen kunnen nog genoemd worden een spel van tien klokken in 1528 voor Hoorn. Van Wou en Ter Steghe maken ook voorstellen. Het is geheel in de geest van de tijd, want beiaarden zijn erg in opkomst. Zo leveren zij in 1539 zes luidklokken voor de Nieuwe Kerk in Delft. Maar de zwaarste, Jezus genaamd, scheurt binnen het jaar, zodat de gieters hun honorarium nooit volledig hebben ontvangen. De kerkmeesters geven Jan Moer uit Den Bosch opdracht de klok te vergieten. In 1548 vangt hij aan met het karwei, maar het zit hem niet mee en hij moet tot driemaal toe de klok her-gieten. Vanaf 1550 laat de nieuwe Jezus-klok, die een gewicht heeft van 12.637 pond, zijn geluid horen. In 1808 is de klok is gedemonteerd.

In 1542 giet Geert van Wou jr. de luidklok 'Salvator' voor de katholieke Mauritiuskerk te IJlst. Na afbraak van deze kerk deed de klok dienst in de N.H.-kerk, eveneens Mauritiuskerk genaamd, tot er in 1890 een scheur optreedt. Het is eerder de bedoeling de klok te repareren, maar in 1970 wordt gekozen voor het gieten van een nieuwe klok. De oude Salvator staat nu als monument tegenover de kerk in een grasperk. (foto: Baronas)

Nadat Geert jr. uit Kampen is vertrokken wordt de gieterij door Willem en Jasper van Wou, broers van Geert, overgenomen. Maar klokken hebben zij niet gegoten. Geert van Wou jr. had waarschijnlijk geen zonen. Maar dochter Immeke trouwt met Peter Albertsz Vriese of Vrese. Deze op zijn beurt is compagnon van de verder onbekende klokkengieter Aelt Boister. Van hen is één klok uit 1569 bekend voor Cornwerd.

Henrick Wegewaert de Oudere is de oudste zoon uit het tweede huwelijk van Wolter Wegewaert een broer van Willem Wegewaert de Oudere. In 1596 krijgt Henrick in Kampen een behuizing ten behoeve van een gieterij. Hij is een productief gieter van wie een zestigtal klokken bekend zijn, die voor het merendeel in Kampen zijn gegoten. Een uitzondering vormen de vijf luidklokken voor Gouda die aldaar zijn gegoten, logisch, want de zwaarste weegt 7500 pond. In 1598 giet hij een klok voor Lemmer. In 1599 giet hij een grote en een kleine klok voor Mastenbroek, in 1600 een kleine klok voor het Friese Holwerd en ook in 1600 een klok voor Broek in Friesland, die hangt in een klokkenstoel op het kerkhof. In 1600 een klok voor Hempens, in 1601 een klok voor Hijum en in 1602 een klok voor Oostem, die in 1884 vergoten is door Gebr. van Bergen uit Midwolda. In 1606 een klok voor Zwartsluis en in 1611 een klok voor Wommels. Henrick Wegewaert waagt zich in 1611 aan het gieten van een carillon, een spel bestaande uit twintig klokken voor Deventer. Evenals alle andere beiaarden uit die tijd en van welke gieter dan ook is het resultaat weinig bevredigend. Nog geen dertig jaar later is het spel door François en Pieter Hemony vergoten. In 1616 giet hij de poortklok voor de Waag in Alkmaar en een klok voor de grote kerk aldaar. Het opschrift op de kerkklok is opmerkelijk: *Gegooten in 1616 ... van een cartouw vermeeten de wolf was hi geheeten*. In het klokkenhuis van de kerk hangen nog twee klokken van Henrick Wegewaert gegoten resp. in 1604 en 1614. In 1617 giet hij een klok voor Edens, een dorp in de Zuidwesthoek van Friesland. De klok bevindt zich nog steeds in de toren van de kerk. In zijn latere levensjaren maakt Henrick regelmatig deel uit van het College van Schepenen en Raden te Kampen en vervult soms lucratieve stedelijke functies. Hij is overleden in 1622. **Kylianus Wegewaert**, zoon van Henrick Wegewaert de Oudere, is bij het overlijden van zijn vader nog minderjarig, desondanks zet zijn moeder het bedrijf voort. De oudst bekende klokken van Kylianus dateren uit 1626. Tien jaar later giet

hij vermoedelijk zijn laatste klokken. In 1627 giet hij een klok voor de Nieuwen Toren in Kampen. In hetzelfde jaar een klok voor Koekange in Drenthe en in 1636 een klok voor Avereest. Hij is overleden in 1640. **Henrick Vestrinck**, afkomstig uit Gescher, is de laatste klokken en geschutgieter van Kampen. Hij is mogelijk als knecht in dienst geweest bij Kylianus Wegewaert en kan hij na diens dood in 1645 het bedrijf overnemen. Van de stad kreeg hij vergunning om aldaar voor vijftien jaar zijn beroep uit te oefenen. Hij huwt de dochter van een potgieter. Vestrinck is vooral geschutgieter slechts twee klokken zijn van hem bekend uit 1644 en 1645. Hij overlijdt in 1653 waarmee een definitief einde kwam aan de Ksmper klokgieterij.

Klokken van ambulante klokgieters in de 16^e eeuw

1500 De verder onbekende gieter Peter Vuangelius giet voor de (tegenwoordig Hervormde) kerk van Goudswaard in 1500 een klok gewijd aan Johannes de Evangelist.

1503 In Nije en Oldehorne hangt een klok die gegoten is door Johannes de Wou in 1503. Een gieter met de naam Johannes de Wou is onbekend, dus is hier mogelijk sprake van het compagnonschap van Geert van Wou met Johannes Schonenborgh. Aangenomen wordt dat Schonenborch een stiefzoon is van Van Wou, zodat het ook mogelijk is dat de klok is gegoten door Schonenborch die gebruik maakt van zijn stiefvaders naam. In kerk van Nieuwehorne hangt thans een klok van J. van Bomen uit vermoedelijk de 15^e eeuw.

1505 Voor het torentje van het Slot in Zeist is door Gregorius van Trier, waarschijnlijk een kleinzoon van Peter van Trier, in 1505 een klok gegoten.

1505 In Ter Apel heeft een klok gehangen die door Wolter Westerhues is gegoten in 1505. Deze klok is in 1816 naar Stadskanaal verhuisd. L.J. Elsinga heeft de klok in 1859 vergoten tot een zwaardere klok.

1507 In 1507 giet ene Johan een klok voor het Friese Paesens. Mogelijk is Johan, Johannes Schonenborgh.

1507 De in Münster gevestigde klokkengieter Wolter Westerhues giet een klok voor Neede.

1511 De klokkengieter Johannes Godefridi giet in de periode 1500-1511 klokken voor plaatsen in Noord-Holland. In 1510 voor Westerland (Wieringen) en in 1511 voor Koedijk.

1513 De al in 1505 vermelde Gregorius van Trier giet voor de R.K.-kerk in het Limburgse Buchten twee klokken, waarvan de grootste een diameter heeft van 1,17 m en de kleinste 1,06 m.⁶⁸

1514 In Blaricum hing een klok met het opschrift: "M a r i a i s mijn naam, H e i n r i c k u s de Borch me fecit, anno Domini XVCXIII", die in 1757 werd vervangen door een klok gegoten door de Amsterdamse klokkengieter Pieter Seest. De klok die 570 kg woog en een doorsnee had van 83 cm, is in 1943 door de Duitsers gevorderd en niet meer teruggekeerd. In 1949 is ter vervanging een klok gegoten door klokkengieterij 'Concordia' uit Midwolda met een gewicht van 370 kg en een doorsnee van 87 cm.⁶⁹

1515 Peter, telg uit het klokkengiersgeslacht Waghevens uit Mechelen giet in 1515 een luidklok plus een reeks beiaard klokken voor Middelburg. In 1518 levert hij een luidklok aan Arnemuiden.

1516 Menardus Waghevens giet in 1516 een klok voor Hilvarenbeek.

1516 In het torentje van huis Rechteren in Dalfsen is een klok aanwezig, die mogelijk eerder dienst heeft gedaan in de kapel van havezate Bredenhorst in Heino. De gieter is Henricus de Tremonia, die de klok goot in 1516. Over de herkomst van deze gieter bestaan slechts speculaties. André Lehr verondersteld dat het een lid is van de uitgebreide klokkengiersfamilie Van Trier, maar A.E. Rientjes, is in zijn artikel

⁶⁸ A. Dorgelo, 'De klokkengiers van Trier en hun werk' in: *Bijdrage en mededelingen Gelre*, dl 60

⁶⁹ P. Comello en J.G. Koeman: 'Flitsen uit de geschiedenis van de Hervormde Kerk', *Tussen Vecht en Eem*, mei 1975, 5e jaargang, nummer 2, p. 35, 36.

Oude Klokken in Salland, ervan overtuigd dat het hier gaat om ene Heinrich van Dortmund. Tremonia is naar beide visies uitlegbaar. Rientjes ziet overeenkomst met klokken uit 1517 in Den Ham en Ommen. Naar hij meedeelt heeft (of hebben) de van Dortmund(s) talrijke klokken gegoten, al geeft hij gelijk toe dat over de gieters van die naam hoegenaamd niets is terug te vinden. Hij wijst verder nog op een klok uit 1520, eveneens gegoten door Henrick de Tremonia, die tot 1927 dienstdeed in Heemse. In dat jaar is de klok kapot geluid. Rinus de Jong, voormalig stadsbeiaardier van Hengelo, houdt het op Hinrich van Dortmund, en veronderstelt, vanwege de overeenkomsten met de Van Wou klokken, dat hij een leerling van Van Wou is geweest.

1518 Naast de kleine klok uit 1436 in Denekamp wordt een brandklok gehangen die Sanctus Nicolaus wordt genoemd en 1590 kilo weegt. De klok is gegoten door Wolter Westerhues uit Münster.

1523 In de 12^e-eeuwse toren van de Johannes de Doperkerk te Warns hangt een klok uit 1523 en een klok uit 1710 van de klokkengieters Claes Noorden en Jan Albert de Grave.

1525 Op de slagklok van de Sint-Laurenskerk te Alkmaar staat in gothise letters "Ick heet Saligmacker, als ick geluydt werd bedrijf ick rou over de dooden. door mijn clanck verdrijf ick de listen en lagen des Satans. Heer Meinard Man Abt tot Egmond heeft mij gegeven. Casparus en Johannes Moer fecerunt 1525."

1529 Jan I van den Ghein, giet in 1529 een klok voor Groote Lindt (buurtschap in de gemeente Zwijndrecht) en in 1532 een klok voor Haamstede. Hij is de zoon van de klokkengieter Willem van den Ghein, geboren omstreeks 1450 in Goirle, die zich in 1506 in Mechelen vestigt en de stamvader is van het beroemde Mechelse klokkengietersgeslacht.

1530 In de toren van de R.K.-kerk in Denekamp wordt het aantal klokken op drie gebracht. Naast de kleine klok en de brandklok wordt een grote klok, Salvator genaamd, in 1530 toegevoegd. De naam van de gieter staat niet op deze klok, maar op grond van de zorgvuldige ornamentering moet het Wolter Westerhues uit Münster zijn geweest.

1531 Peter I van den Ghein giet in 1531 een klok voor Schore (Zld.) en in 1534 een klok voor Heenvliet. Hij is broer van Jan I van den Ghein. Hij is omstreeks 1500 geboren en overleden in 1561. Naast luidklokken, vijzels en tafelbellen goot hij ook enige voorstellen, zoals in 1554 voor het nonnenklooster Rosendale in Walem, dat in 1583 is gekocht door Arnemuiden. Het klokkenspel van elf klokken is daarna uitgebreid tot 20 door Peter II van den Ghein. In Nederland is Peter I het meest bekend door het gieten van een beiaard voor Edam in 1560. Peter II is de gieter van het carillon in Zierikzee.

1536 Cornelius Waghevens giet in 1536 een klok voor Alkmaar, in 1541 een klok voor Leeuwarden en in 1544 een klok voor 's-Heer Abtskerke (Zld.). Op de Leeuwarder klok valt te lezen in oud-Duitse letters: "Jure Leo dicor. Leowardica culmina circuin Rugio, dinumerans horas; nostro undique cives Rugito horrisono ad flammam coguntur ad arma. Cornelius Wagheneus Me fecit anno MCCCCXLI." (Met recht heet ik de Leeuw. Rondom de Leeuwarder daken brul ik {rugio voor rudo} , tellende de uren. Door mijn vervaarlijk gebrul worden de burgers van alle kanten tot den brand (en) in de wapens geroepen).

1536 In de Lambertuskerk in Horst (Lb.) hingen zes klokken waarvan vier van een onbekend jaar en een onbekende gieter. De andere twee zijn in 1536 en 1537 gegoten door Albert Hachman, klokken- en geschutgieter uit Kleef. Vijf van de zes klokken werden in 1942 gevorderd. Vier kwamen er terug. De niet gevorderde klok ging verloren door een torenbrand. De andere klokken zijn vergoten.

1538 Frans Haetiseren giet samen met Hendrik Potgheter in 1538 een klok voor het Groningse Losdorp. Haetiseren, waarschijnlijk een neef van Segewinus Haityseren, leerling van Geert van Wou in Zutphen, is waarschijnlijk ook de gieter van een klok in 1646 voor een plaats in Friesland.

1542 In 1542 brengen Bourgondische troepen een klok van Gangelt in Duitsland over naar Sittard. De klok is in 1504 voor Gangelt gegoten door Johan van Trier een kleinzoon van Peter van Trier. Deze Johan of Jan van Trier goot in 1526 klokken voor Noorbeek en Bemmelen. Voor de klok van Noorbeek is een oudere klok van de Bossche gieter Jan Hoernken vergoten.

← **1549** De Kleefse klokken- en geschutgieter Albert Hachman (ca. 1500-ca. 1560) giet in de periode 1520-1559 een vijftiental klokken, waarvan vijf voor plaatsen in Nederland. Hachman giet ook geschut en is evenals bekend vanwege het gieten van vijzels. In 1549 giet hij een klok voor de St. Joriskerk (thans Ned. Herv. Kerk) in het Gelderse Voor-Drempt. In 1637 en 1646 is de klokkenstoel uitgebreid met twee klokken resp. gegoten door de Lotharingse klokkengieter François Simon en Henrick ter Horst uit Deventer. De oude klok is op een zeker moment gescheurd en in 1765 vervangen door een klok van Pieter Seest uit Amsterdam. De oude klok is nu te vinden in Asten bij het Museum Klok en Peel. In 1986 is de klok uit 1646 vanwege een scheur vervangen en bijgezet op de vloer in de toren. De nieuwe klok is gegoten door Eijsbouts in Asten.

1553 In de brand van Hulst in 1663 ging een klok verloren die gegoten is door Adriaen Spijker in 1553.

1554 Gerrit van Dam giet in 1554 een kleine klok voor het klooster in Aduard. Er is wel verondersteld dat het een alias is van Geert van Wou jr.

1555 Peter II van Trier giet een gelui van 19 klokken voor de Sint Servaasbasiliek in Maastricht. In 1797 is de laatste klok van dit speelwerk overgebracht naar Sint Gudule in Brussel.⁷⁰

1561 De Mechelse klokkengieter Adriaen Stylaert giet in 1561 een klok voor Zwartsluis.

1566 De toren van de Sint-Stevenskerk in Nijmegen brandt in 1566 voor de tweede maal af waarbij de klokken verloren zijn gegaan. De eerste maal gebeurden dat in 1429 waarbij de klokken ook al verloren gingen. De magistraat van Nijmegen geeft de vermaarde Akense meesters, de gebroeders Peter II en Henrick I van Trier, de opdracht nieuwe klokken te gieten waaronder een van 16.976 kg. De klank moet 'suet en volcomen' zijn en het uiterlijk 'rein, schoen, geeff gegeten, sonder draynghe ofte enige vuythouwinge'. 'De meisteren sullen alhier komen in die weke na paeschen neistcomende nemende hoir woinplatz in stat bussenhuys ende oick om die clocken aldair to ghieten...' De stad Nijmegen beschikt over een 'bussenhuis', die in 1526 tot stand is gekomen. Engel Tolhuys vergiet er in 1547 de oude raadsklok en Willem Wegewaert giet er in 1559 de St. Steven en de St. Pieter, de twee klokken die in 1566 verloren zijn gegaan. De Van Triers gieten nog in 1566 de Catharinaklok en de uurklok. In het jaar erna wordt de grootste klok gegoten en daarnaast nog enkele schellen. De keuring wordt verricht door Anthonis Hendricxz de Borch klokkengieter en bussenmeester te Utrecht. De keurmeester kan geen wanklank constateren.⁷¹

1566 In de toren van de Oude kerk te Delft hangt naast de z.g. Laudataklok uit 1719 de Trinitasklok ook wel Bourdon genoemd, die gegoten is in 1566 door Hendrik I van Trier uit Aken. De klok is met zijn 9000 kilo en een doorsnede van 2.30 m. de grootste klok in Nederland. De klok wordt alleen geluid bij bijzondere gebeurtenissen zoals de bijzetting van een lid van het koninklijke huis. De reden is dat de klok zulke zware trillingen veroorzaakt, dat bij regelmatig luiden er schade aan de toren kan ontstaan. Wel wordt met een hamer de hele en de halve uren geslagen. Nog in datzelfde jaar krijgt Van Trier de opdracht van de stad Delft om twee kleine klokken te gieten voor respectievelijk de Haechpoort en de Watersloodtsche poort.

⁷⁰ A. Dorgelo, 'De klokkengieten van Trier en hun werk' in: *Bijdrage en mededelingen Gelre*, dl 60

⁷¹ A. Lehr, *Van paardebel tot speelklok* (Zaltbommel 1981²) p. 99-100; A. Dorgelo, 'De klokkengieten van Trier en hun werk' in: *Gelre* dl. 60

1569 Het duo Aelt Boister, bijgenaamd Aelt de Stomme, en Albert de Vriese gieten voor Cornwerd op 30 september 1569 een klok. De klok is ter ere van Bonifatius. In de medaillons op de klok zijn, naar wordt aangenomen, naast Bonifatius ook de kerkvoogden en de pastoor afgebeeld. De klok hangt in de Bonifatiuskerk in Cornwerd. Boister goot in 1563 ook een klok voor Sassenheim.

1571 In Leeuwarden is in 1571 ene Claes Boekes als klokkengieter actief.

1574 De Mechelse klokkengieter Andre Steylaert giet in 1574 een klok voor Hees bij Nijmegen. Naast het opschrift is er ook een dubbele adelaar met kroon op de klok afgebeeld, met op zijn borst een schildje met een leeuw en de vermelding 'Die Stat Nijmegen'.

1574 Hans Frey, een klokkengieter uit Emden, giet in 1574 een klok voor het Oudemannenhuis aan de Hoogstraat in Rotterdam.

1574 Johan Buret zou in 1574 een klok hebben gegoten voor Wolphaartsdijk.

1574 In 1574 giet Peter van Trier een klok voor de Lambertuskerk in Helden. In 1759 komt er een tweede klok gegoten door Alexius en Petrus Petit naast te hangen. Beide klokken zijn in 1942 gevorderd. De klok uit 1759 keerde niet terug, de klok uit 1574 wel, maar met een scheur, zodat de klok in 1953 door Eijsbouts is vergoten.⁷²

1586 De Mechelse klokkengieter Peter van den Gheyn giet in 1586 een klok, St. Laurens genaamd, voor Oudorp (Alkmaar), niet te verwarren met Ouddorp op Goeree-Overflakkee.

1588 Hendrick van Trier giet in 1588 de Servaesklok voor Lieshout. De klok is in 1942 gevorderd en teloorgegaan in de Duitse wapenindustrie.

1591 Gerhardus Lansinck levert in 1591 enkele klokken aan Geesteren. Een daarvan hangt in de toren van de hervormde kerk. De klok heeft een diameter van 130 cm.

1595/1597 Het klokkenspel in de speeltoren van Monnickendam is het oudste in Nederland wat met de hand te bespelen is op een hoofdzakelijk diatonisch stokkenklavier. Eerst was het een voorslag waaraan een klavier is gemaakt. Voor de oriëntatie van de beiaardier ziet dit klavier eruit als chromatisch, maar van de boven toetsen is alleen de bes en de fis aangekoppeld aan een klepel in een klok. De uur-slagklok met slagtoon d¹ werd gegoten door klokkengieter Thomas Both in 1591. Voor de slagen van het halve uur doet een lichtere klok gegoten in 1513, door Geert van Wou met als compagnon Johan Schonenborch, dienst met slagtoon Gis¹. Het carillon telt 15 klokken, die in 1595/1596/1597 door de Mechelse klokkengieter Peter II van den Ghein zijn gegoten. Verder is een van de klokken in de speeltoren vervaardigd door de in Enkhuizen werkzame klokkengieter Antony Wilkes in 1663. Bij een restauratie in 1931 zijn twee kleine klokjes toegevoegd, gegoten door Melchoir de Haze in 1687. In de 16^e eeuw worden de klokken zo veel als mogelijk op toon gegoten. Het klokkenstemmen is pas een halve eeuw later uitgevonden door de gebroeders Hemony in Zutphen. Vandaar dat het spel niet heel zuiver klinkt. Aan de noordzijde van de toren hangt nog een klokje van 50 kg, het zo genaamde zandklokje.⁷³

1596 De Mechelse klokkengieter Peter van den Gheyn giet in 1596 een klok voor de kerk in Follega. De kerk is vanwege bouwvalligheid in de 17^e of 18^e afgebroken. De klok is ondergebracht in een klokkenstoel waar hij nog steeds hangt.

1597 Coenraet Anthoniusz Wilkes giet in 1597 in Den Haag een klok voor Scheveningen.

1597 Op de klokken in de gemeentetoren van Schagen staat het beeld van de H. Christophorus zonder nimbus. Het randschrift luidt: *Christophorus servus martirque venuste fusus huc accelerat Scagen Henricus Wegewaert me fecit 1597 Campis*. (Christophorus, dienstknecht en martelaar, spoedt zich, schoon gegoten, hier naar Schagen heen). In hetzelfde jaar giet Wegewaert ook een klok voor de klokkenstoel in Scharl (Fr.). Deze klok is verloren gegaan in de Tweede Wereldoorlog. In deze klokkenstoel hangt nu een klok afkomstig uit Stavoren, die daar dienstdeed als mistbel en in 1909 is gegoten door de firma Van Bergen in Midwolda.

⁷² E. van Loon-van de Moosdijk en P. Sijnders, *Klokkenroof* (Asten 2017) p. 36

⁷³ Wikipedia: *Speeltoren (Monnickendam)*

1504-1755 Klokken- en geschutgieterij Groningen

1504-1509 Arnt en Peter van Wou; 1516-1527 Wolter en Gherardus Schoneborch; 1622-1635 Nicolaas Sickmans; 1635-1665 Willem Jacobus de Vrij; 1638 Hans Gerlach Schenk; 1732-1755 Johan Christiaan Borchhardt

In 1504 zijn de broers **Arnt en Peter van Wou** als klokken- en geschutgieters werkzaam in Groningen. Ze zijn vermoedelijk zonen van Willem van Wou. Van Peter zijn geen klokken bekend. Van Arnt is bekend dat hij in 1505 minstens een klok samen met Henrick van Kampen heeft gegoten en in 1506 in Duitsland enkele klokken samen met Johannes Schonenborch, maar meestal werkt hij toch zelfstandig. In 1504 levert hij een klok af voor de abdij in Gerkesklooster. Deze klok is op enige moment verhuist naar Gadstrup een dorp in Denemarken. Verondersteld wordt wel dat de klok door de Watergeuzen is geroofd en in Denemarken ten gelden is gemaakt. In de Sint-Vituskerk in Stiens hangen drie klokken. Een uit 1381 van een anonieme gieter, een uit 1509 van de hand van Arnt van Wou en een gegoten door Gregorius van Hall uit 1607.

In een stuk in het Groninger archief komt de naam van **Wolter Schonenborch** voor, die vier klokken heeft gegoten in de periode van 1517-1527. Hij is waarschijnlijk in de provincie Groningen gevestigd evenals **Gherardus Schoneborch** die tussen 1516 en 1526 drie klokken goot. **Nicolaes Sickmans** ook Nidas, Claes Sicman of Sigmans is een klokken- en geschutgieter, afkomstig uit Osnabrück. Hij is in 1622 tot geschutgieter en 'comtable' der provincie Groningen benoemd en vestigt zich in een huis bij de Jacobijnerkerk aan de Ebbingestraat. De kerk gebruikt hij als metaalgieterij in gebruik. Hij is overleden in 1635. Zijn weduwe huwde in 1638 met zijn opvolger Willem Jacobs de Vrij. Van de dertien klokken die Sickmans voor plaatsen in de provincie Groningen goot, bestaan nu nog de klokken in Leens (1632), Winsum (1633) en Heveskes (1634). **Willem Jacobus de Vrij** is in de periode 1635-1665 klokken- en geschutgieter te Groningen. Bekend van hem zijn drie klokken uit 1651 (Lettelbert Gr.), 1655 (Norg) en 1660 (Stephanuskerk in Noorddijk). Voor de laatste vergoot hij de bestaande klok. Van **Hans Gerlach Schenk** is bekend dat hij in 1638 in Groningen klokken heeft gegoten. Uit dat jaar zijn twee klokken bekend gegoten door Schenk voor Zuidwolde resp. Kropswolde.

Johan Christiaan Borchhardt werkt in de jaren 1732-1755 in Groningen en daarna van 1756-1770 als landsgeschutgieter te Enkhuizen. Borchhardt die in 1770 overlijdt is een zeer productief gieter van wie vele luidklokken bekend zijn. Voor de St. Maartenstoren van Franeker goot hij in 1739 een brandklok, waarop een alleraardigst gedicht staat van E. Hofstede:

*Ik wek den burger uit syn Rust – En roep den Duisternis verdwijnen – Dient God vroeg, werkt met nieuwen lust –
U rekendag zal haast verschijnen – Maar hoort gij mij op ander tijt – 't Is of dat vuur of Watersnoden – U
overvallen; of de dooden – U doet gedenken wat gij zijt.*

In 1734 giet Borchhardt een klok voor Oldehove (Gr). In 1742 giet hij een klok voor zowel de Holdingastate als voor de kerk in Anjum, in 1746 een klok voor Roden in Drenthe, met de niet alledaagse tekst: "Ik noodige al die Vreest den Heer tot dienst van Christus den Hemelkoning, en schla een naar geluijt wanneer de mens verlaat des ardse woning". In 1747 giet hij een klok voor Oldersum en in 1750 een klok voor de klokkenstoel in Korteheem. De klok voor de Martinuskerk in Middelbert in 1755 is zijn zwanenzang in Groningen. In zijn Enkhuizer periode giet hij in 1764 twee klokken voor Diever. Op de groote klok staat: "Mijn kop, hoe hard, wierdt doorgercten Van 't Hemelsvuur, mijn makker wierdt Geheel versmolten, neergesmeten. Nu heeft des konstnaars hand bestiert Dat wij liesteld te samen luiden Om den menschen den regten tijt Van graf en Godsdienst aan te duiden Opdat zij daartoe zijn bereid." Op de kleine: „Blixem ontstak huis en toren Ik versmolt maar laat mijn toon Weer in vreugd en droefhis hooren En draagt ieder tot Gods throon." Uit de teksten op de klokken kan worden opgemaakt dat de kerkstoren door blikseminslag in brand is geraakt waarbij de klokken smolten en in 1764 zijn

vergoten. In 1769 goot Borchhardt een klok voor de klokkenstoel in Kollumerzwaag. Ook hield hij zich bezig met het gieten van beiaarden, onder meer voor Deventer en Enkhuizen. Te Enkhuizen werkt hij een enkele maal samen met Jan Steen,⁷⁴ met wie hij in 1759 een klok giet voor de klokkenstoel in Kootstertille.

1508-1655 Klokken- en geschutgieterij Zutphen

1508-vóór 1547 Segewinus Haityseren; 1642-1655 François en Pieter Hemony

Fragment van een klok gegoten door Segewinus Haityseren in 1521. Zeer fraai vormgegeven is de Madonna met Christuskind. De klok met de naam Mariaklok heeft dienstgedaan in de St. Walburgiskerk te Zutphen. Het fragment is te zien in het Stedsmuseum van Zutphen. (foto: Baronas)

Een belangrijk leerling van Geert van Wou is **Segewinus Haityseren** die in 1507 in Kampen verblijft. Bij de oudst bekende klok van Haityseren uit 1515 valt de analogie van sommige reliëfs op met die van Van Wou. Haityseren is in 1508 benoemd als geschutgieter te Zutphen door hertog Karel van Gelre. Hij krijgt een huis vrij van huur en een salaris. Op de momenten dat de hertog geen gebruik maakt van zijn diensten staat het hem vrij voor anderen geschut of klokken te gieten. In 1522 bekleedt hij nog steeds die functie. Haityseren heeft niet zo heel veel klokken gegoten. Ze dateren tussen 1512 en 1537. In 1521 giet hij een klok voor Zutphen. In het stadhuis van 's Heerenberg bevindt zich een klok van hem uit 1526. Voor Vriezenveen giet hij een 1500 kg zware klok in 1531. Zijn brood zal hij met geschutgieten hebben verdiend. Haityseren is tussen 1540 en 1547 gestorven.

De gebroeders **François en Pieter Hemony** zijn de belangrijkste beiaardgieters die Nederland heeft gekend. François is geboren te Levécourt in Lotharingen omstreeks 1609, Pieter in 1619. De familie Hemony behoort tot de grote groep Lotharingse gieters die door Europa trekken om klokken te gieten. De vader van François en Pieter en diens broers werken vooral in Duitsland. In 1636 giet François samen met Josephus Michelin zijn eerste klok. Omstreeks diezelfde tijd trouwt hij met Maria Michelin, vermoedelijk de zuster van zijn compagnon. In 1641 gieten de broers voor de Hervormde kerk in Goor hun eerste klok in Nederland. Hun roemrijke carrière begint in 1642 als zij van de stad Zutphen de opdracht krijgen voor het gieten van een beiaard. In datzelfde jaar vestigen zij zich ook in deze stad. Pieter blijft voorsnog een ambulante Lotharingse gieter, die voor meerdere torens: Ellecom (1644), St. Stephanuskerk Borne (1645), Almen (1645), IJsselmuiden (1647), Nieuw-Maarseveen (1648) en Sevenum ter plaatse klokken giet. Hij helpt François alleen als het werk in de Zutphense gieterij dat nodig maakt, zoals bij het maken van een Beiaard. Twee klokken voor Medemblik en een luidklok voor Beets (NH) zijn in 1649 resp. in 1650 door de gebroeders Hemony gegoten. De klok voor Beets heeft als randschrift: "*Laudate D(omi)num cymbalis bene sonantibus. F. et P. Hemony me fec(erunt) Zutphaniae anno Domini 1650*". In het Nederlands: "*Looft de Heer met welluidende cimbalen. F. en P. Hemony hebben mij gemaakt te Zutphen in het jaar 1650*". De klok heeft een diameter van 90 centimeter en weegt 470 kg. De klok kwam in 1810 in het bezit van de burgerlijke overheid, tot op heden is de klok nog altijd in het bezit van de gemeente Zeevang. Gedurende de oorlog werd de klok verwijderd en opgeslagen in een depot in Groningen, na de oorlog werd de klok weer op zijn plek teruggehangen.

⁷⁴ M.M. Doornink-Hoogenraad, 'Deventer klokgieters en hun gieterij' ... p.77-127.

Het gieten van een beiaard is nieuw voor de Hemony's, maar dankzij de steun van de stadsbeiaardier van Utrecht, jonkheer Jacob van Eijck, die samen met hen intensief onderzoek doet, wordt hun eerste beiaard een groot succes. In de Zutphense periode worden nog dertien beiaarden gemaakt, maar ook onder gezamenlijke naam klokken gegoten: Hoorn (1646), Wilp (Gld.) en Medemblik (1649), Uitgeest (1650), Limmen en Hoogwoud (1650), West-Graftdijk (1651) en Amsterdam (1651) en in 1653 klokken voor Schermerhorn en Nieuwe Niedorp vrijwel allen in Noord-Holland gelegen. Het lijkt erop dat de schaduwen hier zich vooruit hebben geworpen, want nog geen twee jaar later zal François Hemony zich als stadsgieter in Amsterdam vestigen.

De Wijnhuistoren te Zutphen kwam gereed in 1641. François en Pieter Hemony gieten hun eerste beiaard in 1642 in opdracht van de stad Zutphen voor de Wijnhuistoren. Het is de eerste zuiver en sonoor klinkende beiaard ooit gemaakt. De houten lantaarn met het klokkenspel brandt in 1920 geheel af. De lantaarn kon in 1924 worden hersteld, maar het klokkenspel niet, die ging definitief verloren. (foto: Baronas)

Omstreeks het jaar 1645 went François Hemony zich beleefd tot het bestuur van de stad Deventer, met het verzoek een offerte te mogen uitbrengen voor nieuwe klokken, omdat naar zijn mening de bestaande klokken “tot disreputatie van so fameuse plaetse” zijn. De klokken waar Hemony zich zo laatdunkend over uitlaat betreft een klokkenspel van 20 klokken, die ten dele door Hendrick Wegewaert in 1613 zijn gegoten en anderdeels bestaat uit klokken van een ouder carillon. De Hemony's krijgen de opdracht en gieten een beiaard, dat met behoudt van enige bestaande klokken, uit 37 klokken bestaat.⁷⁵

Beiaarden van François en Pieter Hemony gegoten in Zutphen

	Plaats	Jaar	† /opm.		Plaats	Jaar		† /opm.
01	Zutphen, Wijnhuistoren	1644-46	1920	08	Amsterdam, Beurs	1651		
02	Deventer, St. Lebuïnuskerk	1647		09	Zaltbommel, Gasthuistoren	1654		
03	Enkhuizen, St. Pancraskerk	1647-49		10	Culemborg, St. Barbarakerk	1654-55		
04	's-Hertogenbosch, Stadhuis	1649		11	Doesburg, Martinikerk	1654-55		1945
05	Utrecht, Nicolaikerk	1649-50		12	Antwerpen, Kathedraal (stadsbeiaard)	1654-58		
06	Arnhem, St. Eusebiuskerk	1650-51	1940	13	Antwerpen, Kathedraal (kapittelbeiaard)	1654-55		thans Hoogstraten
07	Utrecht, Jacobikerk	1651	1674	14	Antwerpen, St. Michielsabdij	1655		

⁷⁵ G.J. Doornik, 'De klokken van de St. Lebuinus-toren te Deventer' in: *Overijsselsch Regt en Geschiedenis* 54^e st. (1938) p. 149

Al deze beiaards zijn gemaakt in het voormalige klooster De Isendoorn in Zutphen, waar de Hemony's ook wonen. Slechts een deel van het klooster is door hen voor 35 daalders per jaar van de stad gehuurd. Hun woonruimte is beperkt tot een grote en een kleine kamer, keuken, zolder en kelder.⁷⁶

1530-1816 Stadsgieterij van Amsterdam

1530-1540 Gobel Zael; 1599-1606 Cornelis van Ammelroy; 1606-1619 Gheraert Koster; 1619-1623 Johannes Meurs; 1625 Arent Jansz van der Put; 1626-1661 Assuerus Koster; 1654-1702 Pieter Vermaten; 1661-1679 Gerard Koster.

1655-1667 François Hemony; 1667-1680 Pieter Hemony; 1681-1683 Mammes Fremy; 1683-1699 Claude Fremy; 1699 Claes Noorden; 1700-1716 Claes Noorden & Jan Albert de Grave; 1716-1728? Jan Albert de Grave; 1728? -1734 Jan Albert de Grave & Nicolaas Muller; 1734-1755 Cyprianus Crans; 1760-1771 Hendrik Balthasar; 1770-1780 Pieter Seest; 1780-1781 Jan en Christiaan Seest; 1781-1816 Christiaan Seest

1723-1732 Hendrik Kemper; 17??-1756 Alewijn Crombosch; 1756-1773 Erven Alewijn Crombosch

1742-1754 Franciscus Schaapman; 1780-1786 J. Kruse & Comp.

Gobel Zael is circa 1530 de eerste klokken- en geschutgieter van Amsterdam, zij het niet in officiële dienst. Hij krijgt van de stad wel een jaarlijkse toelage. In 1540 bestaat zijn gieterij niet meer, maar Zael is nog wel actief als rondtrekkend klokkengieter. Uit de periode 1523-1540 zijn zeven klokken van hem bekend, waaronder die voor Bolsward waarvan het opschrift luidt:

Maria is myn naem, myn gheluet sy vuer guede bequaem, den levenden roep ick, den doeden over luy ick, Goebel Zael heeft my ghegoten int jaar ons heren MCCCCXXIII.

In 1545 giet hij een klok voor Wjelsryp (Welsrijp) in Friesland. De naam Zael of Sael komt in Amsterdam al in de veertiende eeuw voor. Leden van dit geslacht zijn zeker niet de geringste. Jan, de vader van Gobel, was roedrager, dat wil zeggen een soort gerechtsdienaar. Deze Jan was gehuwd met Maria Moer, een dochter van Gobelinus Moer, een klokkengieter afkomstig uit Keulen, die zich in 1452 in Den Bosch vestigt.⁷⁷

De eerste officiële stadsgieter van Amsterdam is **Cornelis van Ammeroy**. Hij is de eerste in een lange reeks. Het is waarschijnlijk dat Van Ammeroy een kleinzoon is van de Utrechtse klokkengieter Hendrick de Borch. De moeder van Van Ammeroy heet namelijk Aeltgen Hendrixd de Borch. Zijn dochter Cornelia huwt de Utrechtse gieter Eppe van der Arck. Aanvankelijk is Cornelis van Ammeroy een Utrechtse klokkengieter, maar hij blijft dat niet. In 1599 wordt hij voor de duur van 10 jaar benoemd tot stadsklokken- en geschutgieter van Amsterdam. De gieterij bevindt zich op een bolwerk bij de Regulierspoort.⁷⁸ Klokken van Van Ammeroy vindt men in 1596-1597 (zijn Utrechtse periode) en vervolgens uit de periode 1601 tot 1606: Bedum (1601), Egmond Binnen (1601), Oude-Niedorp (1601), Scharwoude (1601), Wormer (1601), Zuidwolde (1601), Oude-Niedorp (1602), Den Helder (1603), twee klokken Hoorn (1603 en 1605) bestemd voor de toenmalige beiaard, Ouderkerk a/d Amstel (1603), Rijnsburg (1603), Zunderdorp (1603), Nieuwveen (1604), Bonifatiuskerk Dordrecht (1605), Leiden (1605),

⁷⁶ A. Lehr, 'De klokkengieten François en Pieter Hemony' in: www.beiaardmuseum.nl (29-10-2007) p. 3-5

⁷⁷ P.C. Bloys van Treslong Prins & J. Belonje, *Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken van de provincie Noord-Holland*, deel 3, p. 260

⁷⁸ J. Arts en F. Donders, 'Muziek der klokken' in: *Sint Gregorius-blad no. 10* (Haarlem 1930) p. 179

De Waal op Texel (1605), Willemstad (1605), Montelbaanstoren Amsterdam (1606), Luitoren Hoorn (1606), Noorderkerk Hoorn (1606) en Jacobskerk 's-Gravenhage (1608). De meeste klokken heeft hij in zijn Amsterdamse periode gegoten. In 1605 giet hij samen met Peter Coninck een klok voor Willemstad (NB). Hij is een productief klokkengieter die ook geschut giet. Hij overlijdt op 7 november 1606 en is begraven in de Nieuwe Kerk.⁷⁹ Hij wordt opgevolgd als stadsgieter door **Gheraert Koster**, die stamt uit de Deventer klokkengietersfamilie Wegewaert. Zijn moeder is Trijne dochter van Willem Wegewaert de Oudere. Mogelijk heeft hij het vak bij zijn grootvader geleerd. Zijn productie is niet groot en veel is verloren gegaan. Hij is vooral bekend door het gieten van de uurklok voor de Oudekerkstoren in Amsterdam, die 7677 Amsterdamse pond weegt. In 1611 goot hij een klok voor de Sint-Nicolaaskerk in Nijeholtpade, die hangt naast een klok van Willem Wegewaert uit 1598. Sinds 1614 is de gieterij aan de Lijnbaansgracht gevestigd.⁸⁰ Na het overlijden van Koster is **Johannes Aeltsz van Meurs**, broer van de Utrechtse gieter Henricus Meurs, van 1619 tot 1623 de stadsklokken- en geschutgieter. De overeenkomst die de stad met hem aangaat is gelijk aan die met Koster, behoudens een aanvulling voor het gieten van klokken. Uit 1621 zijn een tweetal klokken van hem bekend, maar waarschijnlijk heeft hij zich hoofdzakelijk met het gieten van geschut beziggehouden. Als Amsterdam in 1627 een klokkenspel wil hebben voor de Oudekerkstoren komen ze niet bij hem met hun opdracht, maar bij zijn broer Henricus in Utrecht. Johannes Meurs overlijdt in 1623 en wordt begraven in de Nieuwe Kerk.

Bronzen drie-ponds achterlader met uitneembaar kamerstuk afkomstig van de Hollandia. Op de loop het AVOC-embleem, wat wil zeggen dat het eigendom is van de Amsterdamse Kamer van de VOC.

De Admiraliteit van Amsterdam ontwikkelt zich in de eerste decennia van de zeventiende eeuw tot de belangrijkste afnemer van bronzen geschut. Het gekochte geschut varieert van kleine steen- en kamerstukken met een gewicht van 600 pond, tot stukken van 6.000 pond die kogels van 38 pond kunnen verschieten. In genoemde periode worden meer dan 400 stuks geschut afgenomen van geschutgieters te Amsterdam, Deventer en Utrecht, waarbij opvalt dat er een groeiend aandeel is van zwaardere stukken.⁸¹ **Arent Jansz. van der Put**, waarschijnlijk afkomstig uit Utrecht, hertrouwt in 1613 te Rotterdam met Gyertgen Sweers. In 1625 verhuist hij naar Amsterdam waar hij is benoemd tot stadsklokken- en geschutgieter. De vreugde is slechts van korte duur, want enkel maanden later overlijdt hij. Hij is op 8 maart 1625 in de Oude Kerk begraven. Een jaar eerder is zijn vrouw Gyertgen Sweers daar al bijgezet.⁸² **Assuerus Koster**, zoon van Gheraert wordt op 21-jarige leeftijd tot stadsklokken- en geschutgieter van Amsterdam benoemd. Dat hij de stadsgieter is blijkt uit de overeenkomst waarin staat dat hij voorrang moet geven aan opdrachten van het stadsbestuur. Koster huurt het giethuis gelegen achter het Karthuizerkerkhof aan de Lijnbaansgracht. Enige maanden na zijn benoeming koopt hij het erf gelegen achter het giethuis.⁸³ Eind 1631 wordt Koster door de Zweedse koning gesommeerd vier stukken

⁷⁹ C.N.Fehrmann, 'De Utrechtse klokgieters en hun verwanten', in: *Klokken en Klokkengieters* (Culemborg, 1963), p.159-311

⁸⁰ B.Bijtelaar, *De Zingende Torens van Amsterdam* (Amsterdam, 1947), p.23

⁸¹ M. de Jong, 'Staat van oorlog' ... p. 290, 292

⁸² 'Arent Jansz. van der P' in: *Rotterdams Jaarboekje 1924* (Rotterdam 1925) p. 123-125

⁸³ J.G. van Dillen, *Bronnen tot de geschiedenis...* p. 591

geschut af te leveren. De stukken zijn al wel gegoten en van goede kwaliteit maar nog niet verzonden. Het moet ze nu onverwijld verzenden naar Bremen. Haast maakt Koster kennelijk niet want begin 1632 volgt nogmaals een sommatie. In 1633, 1635, 1638 en 1648 giet hij een klok voor respectievelijk Overleek, Schermerhorn, Oudkarspel en Zuid-Schermer in Noord-Holland. Het grootste werk van Koster is een uurklok met een gewicht van 7509 kg in 1636 voor de Westertoren. Met de komst van François Hemony in 1655 als tweede stadsklokken- en geschutgieter raakt Koster meer en meer op de achtergrond. De stad laat geen klokken meer bij hem gieten, noch bij zijn zoon Gerard die hem na zijn dood in 1661 opvolgt. Wel giet hij veel geschut, onder meer voor de Admiraliteit te Rotterdam. Zijn tweede zoon, die eveneens Assuerus heet, wordt meestergieter in de koninklijke gieterij te Kopenhagen. Van de Amsterdamse klokkengieter **Pieter Vermaten** zijn klokken bekend uit de jaren 1694-1702. In 1694 koopt hij na een blikseminslag het beschadigde klokkenspel van Zwolle, die Jan Burgehuys met zijn zoon Evert in 1612-1615 heeft gegoten. Vermaten is niet de officiële Amsterdamse stadsklokken- en geschutgieter. Wel gebruikt hij een versiering die op die van de Amsterdamse gieter Koster lijkt. Mogelijk is Vermaten opgeleid door Assuerus Koster. In 1697 giet hij een klok voor Kolderveen. **Gerard Koster**, geboren in 1627, volgt zijn vader Assuerus Koster in 1661 op. Als hij in 1679 overlijdt is hij louter met het gieten van geschut een redelijk vermogend man geworden, ondanks dat hij na de komst van de Hemony's voor de stad geen klok meer heeft gegoten.⁸⁴ In 1655 wordt **François Hemony** door de stad Amsterdam gevraagd om zich daar als klokken- en geschutgieter te vestigen. De voorwaarden zijn voor Hemony bijzonder aantrekkelijk aangezien hij gieterij en woonhuis aan het Molenpad gratis tot zijn beschikking krijgt. In 1657 verhuist François met zijn vrouw Maria Michelin en kinderen François en Anna Margaretha naar Amsterdam, terwijl Pieter, die ongehuwd blijft, naar Gent gaat. In Amsterdam giet François nog twintig beiaarden.

Beiaarden gegoten door François Hemony in Amsterdam

	Plaats	Jaar	† /opm.		Plaats	Jaar	† /opm.
15	Amsterdam, Zuiderkerk	1656		25	Mainz, Liebfrauentstift	1660	1793
16	Amsterdam, Oude Kerk	1658		26	Haarlem, St. Bavo	1660-64	
17	Amsterdam, Westertoren	1658		27	Hamburg, Katharinenkirche	1661-65	1842
18	Amersfoort, O.L. Vrouwentoren	1659-63		28	Middelstum (Gr.), St. Hippolytuskerk	1661-62	
19	Kampen, Nieuwe Toren	1659-62		29	Brussel, Belfort	1662	1695
20	Delft, Nieuwe Kerk	1659-60		30	Hasselt, Stadstoren	1662	1725
21	Brielle, Catharinakerk	1660		31	Haarlem, Bakenessertoren	1662	1795
22	Rotterdam, St. Laurenskerk	1660		32	Groningen, Martinitoren	1662-63	
23	Rotterdam, Stadhuis (later Beurs)	1660	1940	33	Groningen, Aa-kerk	1663	1671
24	Averbode, Abdij	1659-62	thans in Hoei	34	Stockholm, St. Gertrudkerk	1663-65	1878

⁸⁴ B. Bijtelaar, *De Zingende Torens* ... p. 24-25

In 1661 overlijdt Maria Michelin. Niet minder dan zes uur luiden de klokken bij haar begrafenis. De kinderen, die nog geen twintig zijn erven het grote bedrag van 25.000 gulden. De kinderen zullen geen rol spelen in de klokkengieterij. François II heeft zich nooit met klokkengieten ingelaten. Wel zal hij later langdurige processen voeren om openstaande vorderingen van zijn vader te innen en daarna ook van die van zijn oom Pieter.

De gebroeders Hemony beluisteren de boventonen van hun klokken. Afbeelding uit: W. Hofdijk, 'Lauwerbladen uit Neerlands Gloriekrans I' (Den Haag 1880)

Uit de jaren 1660 vernemen wij ook over de eerste leerlingen, zoals Claude en Mammes Fremy. Maar zij zijn niet in staat de roem van de Hemony's te continueren. Wel succesvol is Claes Noorden eveneens een leerling van Hemony. Verder zijn François de la Paix, die in 1674 een beiaard giet voor Bergen in België en Melchior de Haze leerlingen van de Hemony's. Tijdens de Amsterdamse periode wordt ook geschut en beelden, onder meer die van de beeldhouwer Artus Quellinus voor het stadhuis, nu Paleis op de Dam, gegoten. Als in 1665 de Tweede Engels-Nederlandse oorlog uitbreekt krijgt het gieten van geschut prioriteit.

Tijdens zijn verblijf in Gent is **Pieter Hemony** vooral bekend geworden door de grote beiaard die hij in 1659-1660 giet voor het Belfort van Gent. Hij giet ook drie kleinere klokkenspelen, die echter niet meer bestaan.

Beiaarden gegoten door Pieter Hemony in Gent

	Plaats	Jaar	† /opm.		Plaats	Jaar	† /opm.
35	Tongerlo, Abdij	1658	1797	37	Ename, Abdij	1660	1797
36	Gent, Belfort	1659-60		38	Gent, Baudelo Abdij	1661	1948

In Gent kan hij op stadskosten een gieterij inrichten, vanwege de bestelling die de stad bij hem heeft geplaatst voor een beiaard. Al vanaf de 14^e eeuw beschikt het Belfort over een houten speeltrommel met een vast muziekpatroon voor de voorslag (kleine klokjes, die voorafgaan als waarschuwingssignaal) voordat de grote luidklok het uur slaat. De voorslag groeit uit tot een beiaard. De bestaande beiaard wordt uit de toren verwijderd en vergoten tot een nieuwe beiaard. De Gentenaars zijn zo onder de indruk van het speelwerk dat ze een jaar later nog drie grote luidklokken door Hemony laten gieten. Enige Gentse musici merken op dat de luidklokken minder sonoor klinken dan die van de Sint-Baafskathedraal, terwijl Hemony bij contract heeft gezworen, dat er nergens betere klokken te horen zullen zijn. Het Gentse stadsbestuur weigert te betalen. Jaren later spant de klokkengieter een proces aan tegen de stad, maar krijgt het gelijk niet aan zijn kant en het stadsbestuur heeft de beiaard, waar men nu terecht zo trots op is, nooit volledig betaald. Vermaard is de 'Stormclocke Roeland' gegoten in 1314. De klok moet de inwoners van Gent waarschuwen tegen naderend gevaar. De klok bezit een langwerpige vorm, waardoor ze moeilijk is te luiden. In 1659 wordt ze stukgeslagen om als klokspijs te dienen voor de nieuwe beiaard. De grootste van de drie 'triumfanten' die Hemony het jaar daarna heeft

gegoten heeft als bijnaam: Roeland.⁸⁵ In 1664 voegt Pieter zich weer bij zijn broer, mogelijk naar aanleiding van de ziekte van François. In 1665 giet François een klok voor Barneveld. Samen gieten zij nog drie beiaarden. François overlijdt in 1667, na een rijk en beroemd leven. Hij wordt begraven in de Nieuwe Kerk, terwijl één van zijn eigen klokken 3½ uur luidt.

Beiaarden van François en Pieter Hemony gegoten in Amsterdam

	Plaats	Jaar	† /opm.		Plaats	Jaar	† /opm.
39	Utrecht, Domtoren	1664		41	Maastricht, Stadhuis	1664	Gekocht in 1668
40	Amsterdam, Stadhuis (nu Paleis)	1664					

Pieter volgt zijn broer op als stadsklokken- en geschutgieter. In Amsterdam zal hij tot zijn dood in 1680 nog tien beiaarden gieten. De totale productie aan beiaarden door de Hemony's komt daarmee op 51. Een aantal is inmiddels door brand en oorlogsgeweld verdwenen. De overige zijn in de negentiende eeuw en tot de jaren zestig van de twintigste eeuw door de uitstoot van zwaveldioxide ernstig aangetast. Ze raakten ontstemd wat soms tot ingrijpende restauraties heeft geleid. De beiaard die in 1664 nog door beide broers voor Hulst is gegoten wordt pas in 1668 aan Maastricht verkocht. Twee jaar later, in 1670 komen er weer nieuwe opdrachten binnen.

Beiaarden door Pieter Hemony op bestelling gegoten in Amsterdam

	Plaats	Jaar	† /opm.		Plaats	Jaar	† /opm.
42	Hulst, Hervormde Kerk	1670	1876	44	Diest, St. Sulpitiuskerk	1671	
43	Darmstadt, Residenzschloss	1670	1943	45	Hoorn, Grote Kerk	1671	1839

Het zijn de laatste beiaarden die door Pieter Hemony in opdracht zijn vervaardigd, daarna giet hij alleen nog maar beiaarden op voorraad. In onderstaande tabel staat het eerste jaartal voor het jaar van gieten en het tweede voor het jaar van verkoop. Tussen de bedrijven (lees: beiaarden) door giet hij ook luidklokken, zoals voor De Rijp (1667), twee klokken voor Haarlem (1667) en een klok voor Middelie in Noord-Holland (1670).

Beiaarden door Pieter Hemony op voorraad gegoten in Amsterdam

	Plaats	Jaar	† /opm.		Plaats	Jaar	† /opm.
46	Oostende, Stadhuis	1671-1674	1706	49	Mechelen, St. Romboutstoren	1674-1679	
47	Weesp, St. Laurenskerk	1671-1676		50	Gouda, St. Janskerk	1675/78-1678	
48	Enkhuizen, Dromedaris	1671/76-1676		51	Leiden, Stadhuis	1677/78-1679	1929

Zijn laatste op voorraad gegoten beiaard verkoopt hij in 1679 aan Leiden, met de toezegging dat hij er een basregister aan zal toevoegen. De werkzaamheden zullen volgens afspraak op Vastenavond 1680 een aanvang nemen, maar zover zal het niet meer komen aangezien Pieter op 17 februari 1680 overlijdt. De beiaard voor Leiden blijft onvoltooid.

⁸⁵ S. Huysman, *Belfort Gent* (Wondelgem 2014) p. 18, 21

De betekenis van de klokkengieters François en Pieter Hemony is voor de klokkengietkunst en met name voor de beiaardkunst nauwelijks te overschatten. Zij wisten het klokkenspel uit zijn onvolmaakte staat van de zestiende eeuw te bevrijden en te transformeren tot een volwaardig muziekinstrument.⁸⁶

Claude en Mammes Fremy zijn zonen van Mamertus Fremy en neven van de Hemony's. Zij zijn omstreeks 1646 en 1651 geboren te Winterswijk. Het is waarschijnlijk dat Claude leerling is van de Hemony's, van Mammes is het zeker dat hij in 1663, als 12-jarige jongen, in de leer is gegaan bij François Hemony. Later zal Pieter Hemony hem als zijn beste leerling beschouwen. Na de dood van Pieter wordt in 1681 Mammes de stadsklokken- en geschutgieter van Amsterdam. Claude werkt in de jaren 1676-1680 in Oost-Friesland. In 1776 giet hij een klok voor Olteterp. In 1681-1683 werkt hij samen met zijn broer Mammes als stadsklokken- en geschutgieter. In 1680 giet Mammes onder eigen naam een klok voor Buiksloot en in 1681 een basoctaaf voor de Leidse beiaard. In 1682 neemt hij de opdracht aan om een beiaard voor Den Haag te gieten. Maar daar gaat men al dan niet terecht af op de informatie dat eigenlijk zijn broer Claude de werkelijke stadsgieter is. Bovendien houdt hij zich niet aan zijn afspraken. Voor Mammes is dit het einde als stadsklokken- en geschutgieter in Amsterdam. Na zijn vertrek in 1683 vervult Claude alleen de functie van stadsgieter. De oorspronkelijke gieterij van Hemony aan het Molenpad wordt opgeheven en Fremy vestigt zich in een reeds bestaande gieterij aan de Baangracht. Hij giet daar geschut en in 1686 een kermisklok voor Haarlem en een klok voor Makkum in 1690. Claude Fremy heeft een verre van gelukkige hand in het vervaardigen van beiaarden. Zijn spel voor Alkmaar wordt in de jaren 1684-1687 een drama. Het klokkenspel bestaande uit 26 kleine en 9 grote klokken is in 1687 vergoten door de Antwerpse klokkengieter Melchior de Haze. Toch weet hij in 1686 een beiaard aan Leeuwarden te leveren alsook aan Praag en Moskou. Hij overlijdt in 1699 in Amsterdam. **Claes Noorden** uit Dithmarschen (Sleeswijk-Holstein) treedt in 1662 op 29-jarige leeftijd in dienst bij François Hemony. Bij zijn huwelijk in 1667 noemt hij zich metaalgieter en in 1681 bij zijn tweede huwelijk geschutgieter. Na het overlijden van Claude Fremy wordt het bedrijf door zijn weduwe Catharina ten Wege met meesterknecht Claes Noorden voortgezet. Een half jaar later huwt zij met de Amsterdamse geschutgieter **Jan Albert de Grave**, afkomstig van Celle, 35 km noordoostelijk van Hannover. De geschutgieterij van De Grave bevindt zich in de Palmstraat in Amsterdam. Op 17 februari 1700 wordt hij ingeschreven als burger van de stad. Na het overlijden van Catharina ten Wege in 1704 ontstaat het zakelijk duo Noorden & De Grave en worden de klokken uit de Amsterdamse gieterij door beiden gesigneerd. Onder meer leveren ze in 1704 twee klokken aan Blija. De tekst op de kleine klok (ø 89 cm) was: "het klokgeluid verbeeld de klank van 's Heeren stem, die elk sal horen:/ in 's weerelds grooten ondergank/ Dan word die siele uitverkooren/ die heilig leeft en 't boose stuit, / God regt na geen noodlotsbesluit." De tekst op de grote klok (ø 99 cm) was: "Als ick getrocken wort/soo roep ick overluyt/ 't is droefheyt oft vreucht/komt hoort hier Godts besluit. Beide klokken zijn in de Tweede Wereldoorlog gevorderd en verloren gegaan in de Duitse wapenindustrie. In 1710 goten ze een klok voor de Johannes de Doperkerk in Warns, in 1711 een voor Barneveld en in 1714 een klok voor de O.L. Vrouwenkerk in Zwolle. De gieters hebben belangrijke werken op hun naam staan, ongetwijfeld dankzij het feit dat Noorden als leerling van Hemony over de juiste klokprofielen beschikt en voortreffelijk kan stemmen. Te noemen zijn de inmiddels verdwenen beiaarden van de abdij te Park, later Leuven (1709) en Middelburg (1714-1715), die verloren ging door een bombardement in mei 1940. Ook leveren zij dankzij Peter de Grote drie beiaarden aan Rusland. De samenwerking duurt tot 1716 het jaar waarin Claes Noorden overlijdt.⁸⁷ Nadien zal De Grave nog twee beiaarden maken. In 1717 levert hij twee klokken aan Opeinde in Friesland voor de klokkenstoel bij de Salvatorkerk die in 1908 is afgebroken. De klokkenstoel wordt al vermeldt in 1614, maar is van oudere datum. Aangenomen mag worden dat er in die klokkenstoel klokken hebben gehangen en dat die door De Grave zijn gebruikt als klokkenspijs. Beide klokken zijn in

⁸⁶ A. Lehr, 'De klokkengieters François en Pieter Hemony' op: www.beiaardmuseum.nl (29-10-2007) p.12-14.

⁸⁷ A. Lehr, *Van paardebel tot speelklok. Geschiedenis van de klokgietkunst in de Lage Landen* (Zaltbommel 1981²) p. 211-217

de Tweede wereldoorlog afgevoerd naar Duitsland. In 1949 zijn er nieuwe klokken in de klokkenstoel gehangen gegoten door Jacobus van Bergen met een gewicht van 400 resp. 570 kg. Van De Grave zijn verder klokken bekend in Gaast (1718), Lippenhuizen (1722), een klok voor de klokkenstoel in Rottevalle (1722), Peperga (1725), Hien (1725), Surhuisterveen (1726), Wirdum (1727), twee klokken voor Westerbork (1727) en Warga (1728). Naar het verhaal wil zijn de twee klokken in de bovenste lantaarn van de St. Bavo in Haarlem door Haarlemse strijders, die deelname aan de Vijfde Kruistocht (1218-1219), meegenomen uit Damiate in Egypte. In werkelijkheid zijn de klokken in 1562 een particuliere schenking aan de bisschop van Haarlem. In 1732 zijn de klokken, die Piet en Hein worden genoemd en dienstdoen als signaal voor het sluiten van de poorten, vergoten door Jan Albert de Grave. Als De Grave op leeftijd komt gaat hij een compagnonschap aan met **Nicolaas Muller**. Deze samenwerking levert in 1731 de klokken van de Sassenpoort in Zwolle op. Na de dood van De Grave zal Muller onder eigen naam in de periode 1732-1734 luidklokken gieten, onder meer in 1732 voor Jubbega-Schurega en in 1734 voor Boornbergum. In 1735 biedt hij samen met ene Pieter Gudeborn een klokkenspel aan dat een jaar eerder is gegoten. Daarna vernemen we niets meer van Muller. Het zal twee eeuwen duren voordat opnieuw een Nederlandse klokkengieter in staat is een beiaard te maken.⁸⁸ **Cyprianus Crans** is sinds 1725, als opvolger van zijn vader, belast met de leiding over de geschutgieterij te Enkhuizen. In 1734 stopt hij daar en huurt de stadsklokken- en geschutgieterij te Amsterdam. Zijn productie is zéér omvangrijk zowel van klokken als van kanonnen en vijzels. In 1735 giet hij een klok voor Bergen. Nadat deze klok is gebarsten giet in 1759 Nicolaus Derck hem over. In 1742 giet hij een klok voor Rouveen, in 1746 voor Ruigahuizen en voor de Martinatoren in Bolsward en in 1752 twee kleine klokken voor in de klokkenstoel van de Thomaskerk in Katlijk bij Heereveen. Eveneens in 1752 krijgt hij een opdracht van het stadsbestuur van Heino, om twee al in 1743 gebarsten klokken te vergieten. In 1943 zijn de klokken van de Thomaskerk gevorderd en afgevoerd naar Duitsland. In 1952 zijn ze vervangen door nieuwe klokken. Crans heeft verder nog klokken in Den Ham (1738), Weerselo en de Broederekerk in Kampen op zijn naam staan. In 1754 goot hij een klok voor Sint-Jacobi-Parochie. Hij is overleden in 1755.⁸⁹ In de jaren 1723-1732 is in Amsterdam **Hendrik Kemper** als klokken- en vijzelgieter actief. Hij is geboren in Amsterdam in 1688. Verspreid over Nederland zijn een tiental klokken van hem bekend onder meer: een klok voor de hervormde kerk te Harlingen in 1724 en in 1725 een klokje voor het raadhuis van Domburg. Hij goot ook vijzels. Bij zijn werk kreeg hij steun van zijn voogd en oom Rembert Crombosch. Een zoon van de laatste is de klokkengieter Alewijn Crombosch. **Alewijn Crombosch** is de zwager van de Rotterdamse gieter Johannes Specht en neef van de Amsterdamse gieter Hendrik Kemper. Van hem kennen we een klok uit 1746. Crombosch overlijdt in 1756, waarna het bedrijf wordt voortgezet door de Erven Alewijn Crombosch, die in de periode 1760-1773 zeven klokken produceren. In de periode 1760-1771 is **Hendrik Balthazar van Aalst** bronggieter in Amsterdam. Zijn productie betreft vrijwel uitsluitend kanonnen. De in 1716 geboren **Pieter Seest** is afkomstig uit Holstein (D). Zijn eerste klok is van 1756 en bestemd voor Hellendoorn, op dat moment is hij nog meesterknecht in de Amsterdamse gieterij. In 1766 giet hij een klok voor Ureterp en in 1767 een klok voor Sint-Anna-Parochie en een klok voor de klokkenstoel in Wanneperveen. In 1770 krijgt hij als directeur in stadsdienst het beheer over de klokken- en geschutgieterij. Zijn productie is omvangrijk vooral ook wat geschut betreft. In 1763 giet hij een twee klokken voor Langezwaag, die in 1943 vanwege de klokkenvordering zijn afgevoerd. In 1948 zijn ze vervangen door een luidklok gegoten door Eijsbouts. In 1780 giet hij klokken voor Wanneperveen en Yhorst. Hij overlijdt in 1780, waarna zijn zoons, **Jan en Christiaan**, hem opvolgen.⁹⁰ Ze gieten in 1783 een grote klok voor Nijega. In 1784 een klok voor Ballum op Ameland. In 1784 een kleine zuiderklok en in 1785 een grote noorderklok voor Steggerda. In 1787 een klok voor Hollum op Ameland. In 1788 een klok

⁸⁸ B. Bijtelaar, *De Zingende Torens ...* p. 42-43

⁸⁹ S. Spoelstra e.a., *Voorlopige inventaris van de werkstukken van de Enkhuizer klokkengieten (1981)*

⁹⁰ B. Bijtelaar, *De Zingende Torens ...* p. 43-44

voor Nijeholtwolde, in 1792 een klok voor Roordahuizum en omstreeks datzelfde jaar een klok voor Grouw. In 1796 een klok voor Eexta. Ook op Ameland zijn ze actief en gieten in 1784 een klok voor Ballum en in 1787 een voor Hollum. Bij de laatste lijkt het om een oudere klok te gaan aangezien een randschrift is weggekapt en de broers hun namen hebben aangebracht. Als Jan vertrekt is Christiaan alleen directeur van de Amsterdamse gieterij. In 1809 giet hij een klok voor Giekerk, die in WO II is gevorderd en in 1948 vervangen. In 1816 vertrekt hij naar het toenmalig Nederlands-Indië met achterlating van een schuld van tienduizend gulden.⁹¹ Klokken van beide gieters, individueel of gezamenlijk, dateren uit 1761-1792. **Franciscus Schaapman** is geboren in Amsterdam in 1690. In 1715 trouwt hij met Emeritia Harmens Moerman uit Amersfoort. In 1721 verkrijgt poorterrecht terwijl voor zijn beroep klokkengieter is genoteerd. Klokken zijn van hem bekend uit de periode 1742-1754. Schaapman goot ook vijzels. De firma **J. Kruse & Comp.** is slechts bekend vanwege het gieten van een klok in 1780 voor Delft en een in 1786 voor Durgerdam.⁹²

1573-1579 Hendrik van Trier Hoorn, Delft, Middelburg

Tegen het eind van de jaren tachtig van de zestiende eeuw komt met de oprichting van de vijf admiraliteiten te Amsterdam, Rotterdam, Middelburg, Hoorn en Dokkum (later Harlingen) een maritieme organisatie tot stand voor de landsverdediging op zee. Het Staatse leger wordt opgebouwd en tussen de staatsorganen wordt een financiële en bestuurlijke taakverdeling afgesproken. Maurits voert, na het vertrek van Leicester in 1588, een aantal hervormingen door bij leger en vloot. Het zijn de voorwaarden waaronder een regelmatige bedrijfsvoering van geschutgieterijen op gang kan komen. Geschut gieten is in Nederland geen nieuw fenomeen. Een aantal steden benoemen na 1500, ten behoeve van de stadsverdediging, een geschutmeester. In deze steden zijn al langer klokkengieters aan het werk, soms al vanaf de veertiende eeuw. Het is derhalve niet al te boud om te beweren dat de klokkengieterij de basis is van de geschutgieterij. Tussen het gieten van klokken en van geschut zijn een paar belangrijke overeenkomsten: veel gewicht en brons.

Bij zowel het Staatse leger als bij de - vloot mankeert het bij de aanvang van de Tachtigjarige Oorlog aan van alles, maar bovenal aan geschut. Er zijn weinig tot geen mogelijkheden om geschut in het buitenland te kopen en er moet worden volstaan met hetgeen op zee kan worden buitgemaakt en wat uit de steden aan vestinggeschut bijeengegaard kan worden. Het levert een artilleriepark op waarin alle soorten, maten en kalibers voorhanden zijn. Een logistiek probleem, omdat voor zowat elk stuk geschut een eigen voorraad aan kogels moet worden aangehouden. Een bescheiden productie van bronzen geschut komt op gang wanneer de Staten van Holland en Zeeland aan rondreizende bronsgieters opdrachten verstrekken. Op 10 Juni 1572 valt graaf Willem van den Bergh Aken binnen en de stad wordt nogmaals geteisterd door een bezetting van Spaanse troepen. Hoewel Hendrik van Trier in dat jaar nog "clockengeyter van Acken" wordt genoemd, verlaat hij om geloofsredenen zijn geboorteplaats, om zich blijvend in de Republiek te vestigen. De vooruitzichten op een goed bestaan zijn niet ongunstig. De Noord-Hollandse steden voelen zich bedreigd door de Spaanse troepen van Bossu en hebben behoefte aan geschut.

Henrick I van Trier, een broer van Peter I met wie hij een enkele keer samenwerkt, is omstreeks 1530 in Aken geboren. Hij is een productief gieter van wie een vijftigtal klokken uit de periode 1552-1594 bekend zijn. Voor het Delftse stadhuis giet hij een klok in 1570. Vanaf 1572 werkt hij uitsluitend in Nederland en zeker niet aan de geringste projecten waaronder niet alleen het gieten van klokken maar ook en dikwijls het gieten van geschut. Jan Burgerhuis die zich later als zelfstandig gieter zal presenteren, werkt bij hem

⁹¹ M.A. Brandts Buys, *Lijst van Nederlandse klokkengieters met enkele bijzonderheden* ('s-Hertogenbosch 1925)

⁹² M.A. Brandts Buys, *Lijst van Nederlandse klokkengieters met enkele bijzonderheden* ('s-Hertogenbosch 1925)

als knecht. Aan Van Trier, die tot dan bekend is als klokkengieter, wordt in 1573 opdracht gegeven voor het gieten van geschut. De stad Hoorn staat hem de Oosterkerk af als tijdelijk giethuis. Klokken afkomstig uit kleinere dorpskerken worden omgegoten tot kanonnen voor de steden Hoorn, Enkhuizen, Edam, Monnikendam en Alkmaar. Dat in 1573 in de slag op de Zuiderzee de kanonnen goede diensten bewijzen getuigt het *Beklaegliedeken van Bossu*, uit het *Geuzenliedboek*:

“Maar daar quamen pompen in de vloot
Die Hendrik van Trier van kloeken goot
Die maeckten groote gaten.”

De kanonnen vertolken in hun berijmde opschriften de haat tegen de vijand. Op een kanon in 1573 voor Edam gegoten, is te lezen:

DIE DEN STEIR HORT BELLEN, HUNNIKEN ENDE PAPEN SAL HL QUELLEN H.V.T 1573

De stier is het wapenbeeld van Edam. H.V.T. is Hendrik van Trier die anders dan bij zijn klokken, het geschut met zijn initialen tekent. Een stuk uit Monnikendam heeft als opschrift:

IE BIN DIE MONNIC ONVERDROTEN, HENRIC VAN TRYER HEFT MI GOTEN

De monnik komt voor in het stadswapen. Een kanon gegoten in 1573 voor Alkmaar heeft de veelzeggend tekst:

**GEEFT IJSER EN POER ALS EEN BORS VAN SNOER ZAL ICK MAKEN EN DEN VIANDT
VERSCHEUREN AAN STUCKEN EN LEUREN MET MIJN KAKEN**

Poer, staat voor buskruit en een snoer is een schrootzak. Een stuk uit 1574 vermeldt:

DEN VIERIGHEN DRAECK BEN ICK GEHIETEN, STIJF ENDE STERCK KAN IK SCHIETEN H.V.T. 1574

Naar de gewoonte van die dagen zullen de kanonnen fraai versierd zijn geweest, maar geen enkel stuk van Van Trier is bewaard gebleven om dat aan te tonen. Tot 1713 staan nog enkele kanonnen van zijn hand op de wallen van Edam, maar ze zijn, evenals het Alkmaarse kanon, tenslotte omgesmolten. In 1574 is Van Trier werkzaam voor Holland en Zeeland. Delft biedt hem het oude, grotendeels in 1536 verbrande St. Hieronymusklooster aan als woon- en werkplaats. Hij zal het tot 1579 gebruiken. Als in februari 1574 Middelburg zich overgeeft aan de prins van Oranje verzamelen de Staten een grote hoeveelheid gebroken geschut en ‘kerckmetael’, voldoende voor Van Trier om twee halve kartouwen en twee halve slangen te gieten, naar het model van de kanonnen van de prins in Geertruidenberg. In april 1575 worden ze naar de steden Zierikzee en Bommenede verscheept. Hetzelfde jaar giet Van Trier een 24 ponder voor het Kuipersgilde te Delft, met het opschrift:

WIE DE STAD VAN DELFT WIL OVERVALLEN DIE WACHT HEM VOOR DE KUIPER SIJN BALLEN, H.V.T.G.M.

De afkorting aan het eind staat voor: Hendrik van Trier goot mij. Tot op het laatst van de achttiende eeuw doet dit kanon dienst op de Schenkenschans. Ook voor Den Haag giet de meester kanonnen, want in 1575 levert de stad hem enkele klokken uit de St. Jacobskerk. In de jaren daarna oefent Van Trier weer het vreedzamere beroep van klokkengieter uit. In ons land is Van Trier vooral vermaard door het gieten in 1570 van de ongeveer 8750 kg wegende klok voor de Oude Kerk in Delft. Deze klok is eeuwenlang de zwaarste van Nederland. Hij giet in 1577/78 ook luidklokken voor de Martinatoren in Groningen. De

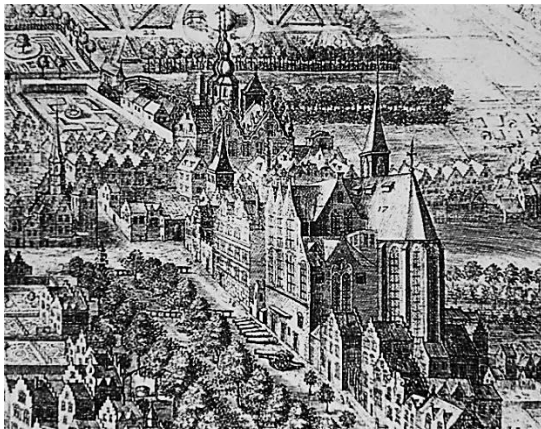
grootste weegt circa 7850 kg, de twee andere elk 5000 kg. Van Trier heeft zich een enkele maal, zonder succes, met kleine beiaarden beziggehouden. Ook voor andere grotere steden giet hij relatief zware klokken. Hij stierf in 1610. Hij had een zoon die hem echter niet opvolgt. Hendrick I van Trier is stellig de belangrijkste Van Trier in Nederland geweest.

1589-1871 's Landsgeschutgieterij 's-Gravenhage

1589-1616 Coenraet Anthonisz Wilkes; 1616-1637 Willem Wegewaert; 1637-1669 Coenraet en Wouter Wegewaert; 1669-1690 Willem Wegewaert.

1668-1706 Johannes Niepoort; 1724-1739 Jan Crans; 1745-1751 Cornelis Crans; 1751-1756 Jan Crans; 1755-1770 Jan Verbruggen; 1773-1807 Jean Maritz; 1807-1825 Louis Ernst en Jean George Amadée Maritz; 1825-1871 Jean Jacques Maritz.

Door de Staten van Holland wordt er in 1589 besloten een eigen gieterij op te richten. Het koor van de voormalige kloosterkerk van de Dominicanen in Den Haag, weggejaagd in de storm van de Reformatie, wordt verbouwd tot geschutgieterij. De rest van de kerk wordt gebruikt als opslagplaats. Het gebruik van een kerk is niet zo vreemd als het op het eerste gezicht lijkt. Geschut wordt verticaal gegoten in een in de grond verzonken opstelling wat het gebruik van ruime (hoge) gebouwen wenselijk maakt. Geschutgieter is **Coenraet Anthonisz Wilkes** die op contractbasis voor de Staten van Holland werkt. In maart 1590 kan met de eerste twee kanonnen proef worden geschoten. De productie is vanaf die tijd 24 kanonnen per jaar. De stukken, voorzien van de tekst 'Je maintiendrai' worden beproefd op het strand van Scheveningen.⁹³ Wilkes afkomstig uit Lingen (D) is getrouwd met zijn nicht Engele de dochter van Willem Wegewaert de Oudere en Mense Haitysen. Mogelijk heeft hij het vak geleerd bij zijn oom in Deventer. Wilkes staat aan het hoofd van de Landsgeschutgieterij tot 1616. Hij overlijdt na 1622. Kennelijk goot Wilkes ook klokken. Naar mededeling van Brandts Buys goot hij een klok in 1597 voor Scheveningen.⁹⁴

Aan het Lange Voorhout te 's-Gravenhage staat al zes eeuwen de kloosterkerk die oorspronkelijk behoorde tot het Dominicanerklooster. Het klooster is in 1583 afgebroken, nadat in 1566 de beeldenstorm al een ravage had aangericht. Afwisselend maken protestanten en katholieken van de kerk gebruik, totdat het in 1588 een paardenstal wordt. Het jaar daarop wordt in het koor een geschutgieterij gevestigd. Eerst in 1617 worden er weer kerkdiensten gehouden, terwijl de gieterij nog tot 1665 in bedrijf blijft. Voor de kerk liggen een aantal kanonnen opgeslagen.

Een zoon van Wolter Wegewaert, potgieter in Deventer, uit diens derde huwelijk wordt ook Willem genoemd. Deze Willem neemt in 1606 de bronsgieterij van zijn broer Henrick te Gouda over. Circa 1614 vestigt hij zich in Den Haag, hertrouwt in 1615 met Engeltje, de dochter van Coenraet Anthonisz Wilkes, en volgt in 1616 zijn schoonvader op als landsgeschutgieter.⁹⁵ **Willem Wegewaert** wordt benoemd tot 's landsgeschutgieter, een functie die overgaat van vader op zoon. Curieus is, dat in een tijd waarin het katholicisme verboden is, de landsgeschutgieter het katholieke geloof aanhangt. De regenten van het

⁹³ R. de Graaf, *Oorlog, mijn arme schapen. Een andere kijk op de Tachtigjarige Oorlog 1565-1648* (Franeker 2004)

⁹⁴ M.A. Brandts Buys, *Lijst van Nederlandse klokkengieters met enkele bijzonderheden* ('s-Hertogenbosch 1925)

⁹⁵ M.M. Doornink-Hoogenraad, 'Deventer klokgieters en hun gieterij' in: *Verslagen en Mededeelingen van de Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis*, 57ste stuk, 2de reeks, 33ste stuk, 1941, p.77-127

gereformeerde Holland hebben weinig te kiezen. De kennis voor het vak van geschutgieter beperkt zich tot enkele familieclans. Wegewaert verwerft ondanks zijn ‘verkeerd’ geloof waardering bij Maurits vanwege zijn vakkennis en betrouwbare levering. Voor een groot stuk geschut dat hij de Staten-Generaal levert ontvangt hij f 400. Ter vergelijking: een jaarloon van een geschoold werknemer bedraagt tussen de f 150 en f 250. Wegewaert levert wapens aan de afzonderlijke provincies, aan de steden en aan particulieren en zelfs aan de koning van Marokko, aan wie hij in 1622 zes kanonnen levert. Hij wordt met dit alles een vermogend burger die door de belasting in 1627 voor een bedrag van f 50.000 wordt aangeslagen. In 1637 overlijdt hij waarna zijn zoons **Coenraet en Wouter** de leiding overnemen. Coenraet verwerft in 1645 een octrooi verleend door de Staten-Generaal voor de duur van vijftien jaar voor gieten van een “stuckie, schietende ses pondt yzers”. Het opmerkelijke van zijn innovatie is dat het stuk 45 schoten in het kwartier kan lossen, vijfmaal meer dan gebruikelijk. Enige maanden later krijgt hij nog een aanvulling op het octrooi voor stukken met een groter kaliber.⁹⁶ Uit 1647 is van Coenraet een klok bekend voor 's-Gravenhage. De opvattingen van de broers over de bedrijfsvoering lopen te veel uiteen, zodat na enige tijd Wouter zijn broer uitkoopt, onder de belofte dat hij geen geschutgieterij op zal zetten. In 1669 neemt **Willem jr.**, Wouters zoon, het bedrijf over. Vanwege zijn eigenzinnige en chaotische karakter gaat het bedrijf al snel bergafwaarts, wat nog bevorderd wordt door de concurrentie van een in 1668 nieuw gevestigde gieterij op de Nieuwe Uitleg. De werkzaamheden van de gieterij komen nagenoeg stil te liggen nadat moeder Wegewaert haar zoon heeft laten opsluiten in een verbeterhuis in Gouda. In 1690 valt letterlijk en figuurlijk de genadeklap als een onhandige huisschilder het Kruithuis laat ontploffen. Het uitbreken van de Tweede Engelse Oorlog in 1665 is aanleiding om een nieuwe geschutgieterij te bouwen. De opdracht van de Staten van Holland gaat naar meester Pieter Post, die Den Haag eerder heeft verrijkt met het Mauritshuis. Hij ontwerpt een groot complex, dat het hele perceel inneemt tussen het Smidswater en de later doorgetrokken Prinsessegracht.

Gezicht op 's Landsgeschutgieterij op de hoek van de Nieuwe Uitleg en Kanonstraat in Den Haag. Ets van Jan Caspar Philips, naar een tekening van Gerrit van Giessen, ca. 1735.

Het Smidswater is genoemd naar de hoefsmederijen die aan de gracht in zogeheten ‘travaljes’ zijn gevestigd. De smidsen stonden eerder aan het Lange Voorhout, ten

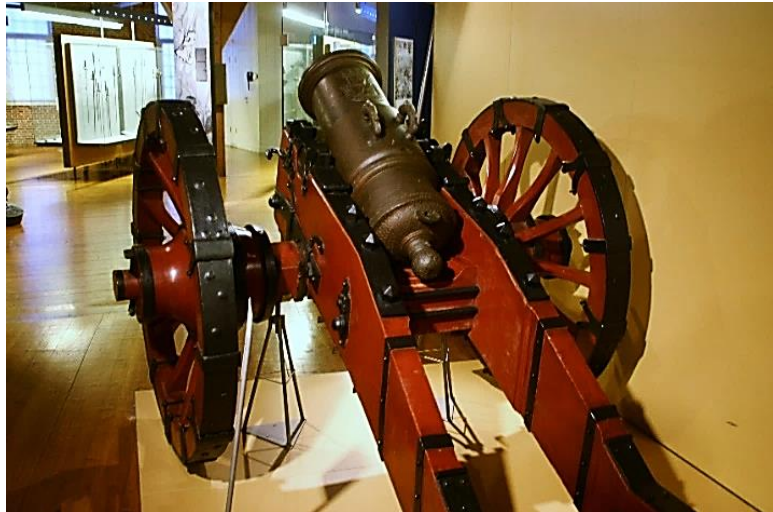
behoefte van het drukke wagenverkeer met andere steden. Als het Voorhout te deftig wordt voor dergelijke ambachten verplaatsen de travaljes zich naar de achterliggende gracht. Tot in het midden van de negentiende eeuw weten de smeden zich aan het Smidswater te handhaven. Aan de stadszijde van de Nieuwe Uitleg staat de representatieve vleugel van de geschutgieterij met de woning en het kantoor van de Landsgeschutgieter. Midden tegen de gevel is het in steen uitgehouwen wapen van Holland te zien. Aan de achterzijde bevinden zich de werkplaatsen parallel aan de later aangelegde Kanonstraat.

Johannes Niepoort is de eerste, die tot gieter voor de Staten van Holland in de nieuwe geschutgieterij wordt benoemd. In 1668, na afloop van de tweede Engelse Oorlog, worden de eerste twaalf houwitsers gegoten, waarvan zes door Niepoort. De houwitsers werpen een granaat van twintig pond. Ze worden al

⁹⁶ G. Doorman, *Octrooien voor uitvindingen in de Nederlanden uit de 16^e-18^e eeuw* (Den Haag 1940) p. 214, 215

spoedig vervangen door houwitsers die zestien pond werpen. Begin 1668 besluit de Raad van State 64 regimentsstukjes te laten gieten, waaronder 24 achterladers. Zij moeten circa 400 pond wegen en een kogel van drie pond kunnen schieten. Niepoort giet voor deze opdracht twaalf achterladers. In de periode dat Niepoort geschutmeester is - tot 1706 - levert hij honderden stukken geschut af.

Bronzen houwitsers (krombaangeschut) van 20 duim gegoten in 1694 door Johannes Niepoort. Het houten rad-affuit ging in 1944 verloren, maar is met behulp van het originele ijzeren beslag gereconstrueerd. De houwitsers zijn te zien in het Legermuseum in Delft. (foto: Dina)

Jan Crans, zoon van de wijnverlater Sipke Crans, is in 1670 te Amsterdam geboren. In 1702 huwt hij Jannetje Frans Schulp uit Burgerdam. In 1713 wordt hij belast met de leiding van de geschutgieterij te Enkhuizen. Daarvoor heeft hij korte tijd in Emden gewerkt. Kennelijk moet geschutgieterij niet al

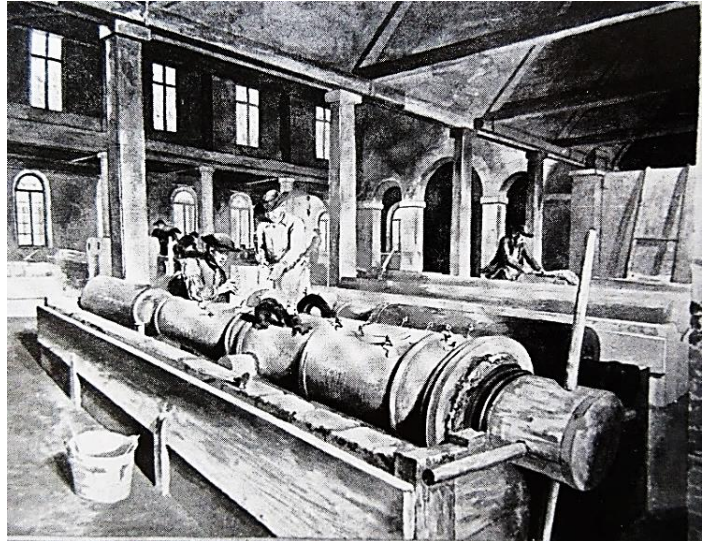
te letterlijk worden genomen, want Crans levert in 1714 een klok aan Noorddijk en in 1715 een klok voor de Johanneskerk in het Friese Feanwâlden. In 1724 sluit hij een contract af voor zijn aanstelling tot landsgeschutgieter in Den Haag. Zijn zoon Cyprianus volgt hem in 1725 te Enkhuizen op. In 1727 giet hij een klok voor Hemrik, in 1729 een klok voor Wijckel, in 1735 een klok voor Bergen en in 1738 een kleine klok voor Makkum. De klok in Wijckel gaat in 1838 verloren door beschadiging bij een restauratie. De klok in Bergen vertoont in 1759 en wordt dan vergoten door Nicolaus Derck. Als ook deze klok in 1869 barst wordt hij in 1888 door een nieuwe klok vervangen. Jan Crans overlijdt in 1739.⁹⁷ **Cornelis Crans**, waarschijnlijk een zoon van Jan en dan ook een broer van Cyprianus, werkt als gieter te Enkhuizen van 1734 tot 1745. In 1737 giet hij een klok voor Lutkewierum en in 1738 voor Oldeouwer bij Oosterhaule en voor de klokkenstoel in Dijken bij Langweer. De laatste is in 1943 verdwenen naar Duitsland. In 1949 is er een klok in de klokkenstoel gehangen afkomstig uit de kerk van de H. Gerardus van Majella in Den Haag gegoten door Petit en Fritsen in 1924. In 1739 goot hij een klok voor Beetsterzwaag en in 1742 voor Wolvega. Cornelis is van 1745 tot zijn dood in 1751 landsgeschutgieter te Den Haag. Zijn erven, onder leiding van **Jan Crans**, zetten de zaken voort tot 1756. **Jan Verbruggen** wordt in 1746 de stadsklokken- en geschutgieter van Enkhuizen, waar hij in 1712 is geboren. In 1734 is hij in het huwelijk getreden met Eva van Schaak, dochter uit een vooraanstaande Enkhuizer familie. Hun zoon **Pieter** wordt in het daaropvolgende jaar geboren. Daarna zien nog twee meisjes het levenslicht, korte tijd later overlijdt Eva. Verbruggen hertrouwt niet. Zoon Pieter krijgt een universitaire opleiding te Leiden, waar hij in 1756 promoveert. Verbruggen wordt in 1755 landsgeschutgieter in Den Haag. Veel geluk is hem als gieter niet beschoren. Er ontstaan technische problemen met het gieten en boren van kanonnen. Ook functioneert de smeltoven niet naar behoren. De problemen leiden er tenslotte toe dat Jan Verbruggen, samen met zijn zoon Pieter, in 1770 een functie in Engeland aanvaardt. Voortaan geven zij leiding aan de Royal Brass Foundry te Woolwich⁹⁸, waar uitsluitend geschut wordt gegoten. Van de Verbruggens, die in de eerste plaats geschutgieters zijn, zijn maar weinig klokken bekend. Van Jan, uit zijn Enkhuizer periode, zijn twee klokken bekend uit 1750 en 1756. In 1750 giet hij een klok voor de slotkapel in Egmond aan den Hoef. In

⁹⁷ S.Spoelstra e.a., *Voorlopige inventaris van de werkstukken van de Enkhuizer klokkengieters* (1981)

⁹⁸ C. de Beer, *The Art of Gunfounding. The Casting of Bronze Cannon in the late 18th Century* (Rotherfield 1991)

de Haagse tijd signeren vader en zoon samen vijf klokken tussen 1757 en 1763, waaronder die voor de O.L. Vrouwenkerk in Zwolle in 1759. Een artikel uit 1895 in het jaarboekje van Die Haghe, van de hand van de luitenant van de artillerie L. Hanau werpt enig licht op de problemen in de geschutgieterij. In 1745 raakt de helft van de kanonnen die geschutmeester Cornelis Crans aflevert, na een paar schoten defect. De oorzaak is het slechte brons, dat vele “onrijpe en vuyle stoffen” bevat.

Het vormen van geschut aan de horizontale spil in de gieterij te Woolwich. Naar een tekening van Pieter Verbruggen uit ca. 1775. →

Het werk van Crans' opvolger Verbruggen is volgens Hanau nog erger. Zijn geschut is “zóó slecht, zóó vol gallen en gebreken, dat hij, om die te verbergen, tot allerlei bedriegerijen de toevlucht nam”. Stadhouder Willem V, stelt de Staten van Holland voor de beste geschutgieter van Europa naar Den Haag te halen. Dat is de Zwitser **Jean Maritz**, kleinzoon van de beroemde geschutgieter Jean Maritz (1680-1743) van Burgdorf in het Kanton Bern en zoon van Samuel Maritz (1705-1786) geschutgieter van de republieken Bern en Genève. Jean Maritz geeft vanaf 1767 leiding aan de geschutgieterij te Barcelona. Voor die tijd is hij werkzaam bij zijn oom Johan die in Frankrijk Inspecteur général des Fontes et Forces de la Marine is. De Maritzen zijn vermaard, hetgeen ook blijkt uit het feit dat Jean Maritz niet alleen een uitnodiging uit Holland heeft, maar ook een aanbieding uit Rusland. Als Maritz in 1773 in Den Haag arriveert reorganiseert hij onmiddellijk de gieterij. Voor het uitboren van het geschut laat hij een apart boorhuis bouwen. In een periode van ruim dertig jaar zal hij circa 3000 vuurmonden van hoge kwaliteit afleveren. De kanonnen kunnen zonder moeite twee weken lang honderd schoten per dag afgeven. Dat is veel voor die tijd. Aan klokken gieten is hij nauwelijks toegekomen. Slechts twee klokken uit 1778 en 1781 zijn van hem bekend.

Mortier gegoten door L. Maritz in 1819. Mortieren zijn ervoor om over stellingen heen te kunnen schieten. Dit mortier heeft een kaliber van 29 duim en een bereik van bijna twee kilometer. (foto: Dina)

Jean Maritz overlijdt in 1807. De kwaliteit blijft ook in de volgende decennia op peil, doordat het ambt van geschutgieter in de familie Maritz blijft. Maritz wordt opgevolgd door zijn zonen **Louis Ernst** en **Jean George Amadée**. Napoleon herkent de kwaliteit van het Haagse geschut. Als hij in 1811 een bliksembezoek brengt aan de stad, bestelt hij en passant bij de gieterij enkele stukken. Na het vertrek van Jean George Amadée naar Straatsburg

leidt Louis Ernst tot 1825 de gieterij alleen. Daarna neemt zijn zoon **Jean Jacques** het bedrijf over. Ook hij is voornamelijk geschutgieter. Slechts in 1834 giet hij een klok. In 1853 komt zijn neef G.M. Maritz, de zoon van zijn oom Louis Ernst, bij hem werken. Deze moet meemaken hoe de Haagse geschutgieterij op

weinig elegante wijze door de overheid wordt gesloten.⁹⁹ Vaklieden of niet, het loopt mis tussen de Maritzen en de staat. Het heeft er veel van weg dat de departementen van oorlog en marine rond 1870 af willen van de familie met hun verouderde gieterij. Het feit dat Jean Jacques Maritz een neef naar voren schuift als opvolger en verwacht dat de staat de jongeman alvast een toelage verstrekt, is mogelijk de druppel die de emmer doet overlopen. Merkwaardig is dan ook dat in 1874 de landmacht klaagt over de bestellingen die de marine plaatst met als argument dat ze zelf veel geschut nodig heeft. Het marine besluit daarop zelf een gieterij van bronzen geschut te vestigen op haar werf te Amsterdam. In 1876 komt deze gieterij in bedrijf.¹⁰⁰ Hoe dan ook de staat koopt de familie Maritz uit en krijgt de beschikking over de gebouwen. In 1878 wordt de krijgsschool, vanaf 1891 Hogere Krijgsschool, in het pand gevestigd. Het einde van het oude gebouw is dramatisch, maar wel in stijl. Op 3 maart 1945 daalt een regen van Engelse bommen neer op het Korte Voorhout en de Prinsessegracht.

De poortomlijsting van de voormalige geschutgieterij gebouwd in 1668 op de Nieuwe Uitleg. Het is het enige wat resteert nadat het gebouw in 1945 is platgebombardeerd. De geschutgieterij was reeds in 1878 gesloten. De poortomlijsting bevindt zich nu in de zijgevel van het Ministerie van Defensie aan de Bagijnestraat in Den Haag. (foto: Baronas)

1593-1786 's Landsgeschutgieterij Middelburg

1593-1617 Jan Burgerhuys; 1619-1651 Michäel Burgerhuys; 1651-1679 Joannes Burgerhuys; 1685-1694 Jasper van Erpicum; 1717-1734 Nicolaas Greve; 1754-1760 Pieter van Belzen; 1754-1787 Michael Everhard; 1777-1780 Johannes de la Fort

Er is een enkel bericht uit de veertiende eeuw dat er in Middelburg een klokkengieter is gevestigd. Mogelijk is dat Meester Kerstiane, die met zijn zoon Pieter, in 1327/1328 op bezoek gaat in Gent om een banklok te inspecteren, die ze daarna zouden hebben vergoten.

De oudste vermelding van een stadsgeschutgieter is die van **Jan Burgerhuys** uit 1593-'94. Hij is een leerling van Hendrik van Trier. Van Burgerhuys is werk bekend uit de jaren 1598 - 1614. Hij giet klokken, geschut en vijzels en zonder twijfel ook ander bronswerk. In 1607 giet hij een klok voor de Nieuwe Kerk in Delft en in 1614 een 375 kg zware klok voor de klokkenstoel in Teroele. Burgerhuys giet samen met zijn zoon Evert in 1612 een beiaard voor Zwolle. Bekend zijn verder een vijftiental klokken die hij aan Schotland levert. Burgerhuys is op 9 november 1617 te Middelburg begraven.¹⁰¹ Van **Michaël Burgerhuys**, zoon van Jan, zijn klokken, kanonnen en ander gietwerk bekend uit de periode 1619-1651. In 1627 giet hij een kleine beiaard van negentien klokken voor het stadhuis van Tholen. In 1634 giet hij

⁹⁹ C. van der Ven, 'De voormalige rijksgieterij van bronzen geschut te 's-Gravenhage' in: *Het Huis, Oud en Nieuw* (1916) p.161-174.

¹⁰⁰ *Jaarboek van de Koninklijke Zeemagt, 1876-1877* (1877) p. 8, 85 e.v.

¹⁰¹ W. Enschedé, 'Het geslacht Burgerhuys, klok- en geschutgieters te Middelburg' in: *Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond*, 2de serie, jg.9 (1916) p.221-222

een klok, die 150 kilo weegt, voor de Beurs in Vlissingen. Evenals zijn vader heeft hij klokken aan Schotland geleverd. Een kleine vijftig zijn bekend. Hij is op 5 april 1651 te Middelburg begraven.¹⁰²

Bronzen geschut in het Legermuseum te Delft. In het midden een 24-ponds scheepsgeschut van de Zeeuwse admiraliteit in 1632 in Middelburg gegoten door Michiel Burgerhuys. Op de loop staan Neptunus en het wapen van Zeeland afgebeeld. (foto: Dina)

Joannes Burgerhuys is een zoon van Michaël. Hij huwt met Judith van Bruynich met wie hij twee dochters krijgt. Hij is op 3 januari 1679 te Middelburg begraven. Hij wordt in officiële stukken van Zeeland 's lands geschut- en klokkengieter genoemd. Hij vraagt eerst aan de stad Middelburg en later aan de Staten van Zeeland een traktement van tweehonderd gulden, gereedschappen die voor het vormen en gieten nodig zijn en ook een vrije woning. Het is niet duidelijk of deze verzoeken zijn gehonoreerd. Wel krijgt hij in 1658 een octrooi voor Zeeland, dat wil zeggen het alleenrecht om in deze provincie klokken en geschut te leveren. Een voorwaarde is wel dat hij zijn prijzen niet mag verhogen. Nochtans wordt soms het octrooi door andere gieters ontdoken. Zijn beklag over valse concurrentie schijnt succes te hebben gehad. Zijn giethuis is in de oude refter van de Abdij. Tussen stad en staten ontstaat echter een geschil over het onderhoud aan het gebouw. Klokken, kanonnen en ander gietwerk zijn van hem bekend uit de periode 1642-1676. Evenals zijn vader en grootvader heeft ook hij klokken aan Schotland geleverd. Het gaat daarbij om een tiental in de periode 1642-1671. Na het overlijden van Joannes in 1679 probeert de weduwe met een meesterknecht het bedrijf voort te zetten, maar zij krijgt daarvoor geen toestemming. **Jasper van Erpicum** is in de periode 1685-1694 landsgeschutgieter te Middelburg. Van hem zijn enkele klokken bekend uit de periode 1685-1691 en ook een kanon uit 1694. Van Erpicum moet al voor 1685 als gieter in Middelburg actief zijn geweest. In 1679 krijgt hij een octrooi van de Staten-Generaal voor het gieten van verwisselbare kruitkamers voor grof geschut. Met deze kamers kan met minder kruit meer resultaat worden geboekt, aldus de aanvraag voor een vergunning van Van Erpicum.¹⁰³ **Nicolaas Greve** is klokgieter in Middelburg in de jaren 1717-1734. Er zijn een tiental

¹⁰² W.S. Unger, 'Het klokkengietersgeslacht Burgerhuys' in: *Archief, Vroegere en latere mededelingen voornamelijk in betrekking tot Zeeland* (1926) p.19-29

¹⁰³ G. Doorman, *Octrooien voor uitvindingen in de Nederlanden uit de 16^e-18^e eeuw* (Den Haag 1940) p. 246

klokken van hem bekend, voornamelijk in Zeeland. Van 1754 tot 1760 is ene **Pieter van Belzen** actief als klokkengieter in Middelburg. Hij werkt samen met Michael Everhard, met wie hij in 1759 een klok giet. In de periode 1754-1787 is **Michael Everhard** in Middelburg actief als gieter. In 1775 giet hij een klok voor de Michaëlskerk in Koudekerke, die naast een klok uit 1570 is gehangen van de Mechelse gieter Pieter van den Ghein. In 1784 kreeg hij geld om de gieterij aan te passen om met name groter geschut te kunnen gieten. Voor de VOC giet hij een scheepsbel met de inscriptie: Middelburg 1785. Voor welk schip

de bel was bestemd is niet bekend. Na de nodige omzwervingen is de bel dienst gaan doen bij het Garderegiment Fuseliers en is nu bevestigd aan het regimentsmonument in Oirschot. Van **Johannes de la Fort** zijn klokken bekend uit de jaren 1777 en 1780.

Gezicht op 's Landsgeschutgieterij te Middelburg. De gegoten kanonnen liggen keurig op een rij voor de gieterij uitgestald. Anoniem, 1696.

Klokken van ambulante klokgieters in de 17^e eeuw

1600 Gerardus Paulusz van Embden een klokkengieter uit Emden, giet in 1600 een klok voor de stadhuistoren van Franeker. Op de klok staat vertaald in het Nederlands onder meer: *Tot gebruik van de stad Franeker: op kosten van de raad en van het volk van Franeker [...] in het jaar 1600 van de redding van de wereld.*

1600 Ene Clays de Vette levert een klok aan Nieuwekerk a/d IJssel

1603 In Gasselte in Drenthe hangt een klok die gegoten is in 1603 door Frerich van Brigten uit Dortmund. In 1604 giet hij een klok voor Steenwijk.

1604 Gert Powels uit Emden is actief, met name in de noordelijke provincies, in de jaren 1597-1604. In 1604 giet hij een klok voor Castricum. Powels is een zwager van Hans de Borch van wie hij, na diens dood in 1586, de gieterij voortzet.

1609 Jan Hellinckx giet in 1609 een 2700 pond wegende klok voor Someren.

1611 Het misklokje in de Plechelmuskerk in Oldenzaal uit 1611 kun je eigenlijk niet onder de noemer van 'ambulante klokkengieters' plaatsen. Volgens het opschrift is het klokje gegoten door ene Michael van Ochtrop, die naar wordt aangenomen uit Oldenzaal stamt. Van Ochtrop speelde dus een thuiswedstrijd. verder is er niets van hem bekend.

1612 In de tweede helft van de zestiende eeuw moeten er minstens vier klokken, drie in de toren en één 'klein klokken' in een dakruiter, in de Groessense St. Andreaskerk hebben gehangen. Voor de Tweede Wereldoorlog hingen er nog maar twee. De oudste en grootste is in 1612 gegoten door Peter van Trier. Deze klok is in de oorlog afgevoerd naar Duitsland en niet meer teruggekomen. Wel terugkwam de kleinste van de twee in 1692 gegoten door de Deventer klokkengieter Gerrit Schimmel. In 1956 zijn er twee nieuwe klokken in de toren gehangen, zodat het aantal klokken nu weer drie is.¹⁰⁴ Peter van Trier goot in 1624 een klok voor Tiel en ook een voor Zoelen. Samen met zijn zoon Johan giet Van Trier in 1643

¹⁰⁴ W. van Heugten, 'Van 't luiden der klokken ...' in De Schaorpaal (Doetinchem april 1993) 14^e jrg, p. 202

een klok voor Lienden en een klok voor Ochten. Met Henrik van Trier goot Peter van Trier in 1653 een klok voor Nijbroek.

1613 Ene Johannes Breutelt giet in 1613 een klok voor Heiloo.¹⁰⁵

1617 In het Groningse Oterdum, een dorp in gemeente Delfzijl, dat in jaren zeventig van de vorige eeuw is afgebroken voor de aanleg van een zeedijk, bevond zich een klok die in 1617 door de verder onbekende Hans Nortmeijer is gegoten. Nortmeijer goot in datzelfde jaar ook een klok voor Oldehove in Groningen.

1618 In Ophandel is in 1618 een klok gegoten door ene Jan van Bembach.

1619 Ene Hans Berman zou in 1619 een klok hebben gegoten voor Borculo.¹⁰⁶

1620 Tot 1854 hing in Holwierda een klok in 1620 gegoten door Anthonius Tillus (of Fillius) en Petrus Jolij Galli. In 1854 is de klok publiek verkocht aan ene H.L. van Rijn voor de som van f 2000.

1624 De Lotharingse meester André Obertin giet in 1624 een klok voor Winsum. Nadat de klok is gebarsten is er in 1885 een nieuwe klok gegoten. Aan Garijp levert meester Aubertin (een naamvariant van Obertin) samen met N. Rogier in 1628 een klok met klokkenstoel voor de Petruskerk. In 1628 goot hij ook een klok voor de Sint-Vincentiuskerk te Roordahuizum. Het jaar daarna giet hij een klok voor de Victoriuserk in Pingjum, samen met twee andere Lotharingse klokkengieters: Francois Simons en Niclaus Roijer. Van Niclaus Roijer is nog een klok uit 1629 bekend voor Oldelamer, zei het dat op die klok Nicolaes Roeijer staat vermeldt. Obertin goot in 1633 ook een klok voor Bozum en een klok voor Drogeham.

1629 Op de klok te Saaksum staat boven aan: "anno 1629 bin ick ter ehren godes doer last der collatoren tot Saexum doe Johannes Petsening (of Petsenius) aldaer pastor was gegoten doer meister Nicolaes Sicmans in Gronign;" en onder aan: "de tidt geit hin. her dringet de doet. o mensche bedenke der seelen nodt, darum doet bote, bekert u tot godt. De klok is in 1943 gevorderd en niet teruggekeerd. In 1950 is er een nieuwe klok in de kerktoeren gehangen gegoten door Van Bergen in Heiligerlee.

1635 De klokkengieter Antoine Coubillot giet in 1635 een klok voor de St. Janskerk in Roosendaal. De klok heeft een middellijn van 0,85 m. Het opschrift luidt: NOMEN MEUM EST IOANNES BAPTISTA PATRONUS MUNICIPII DE ROZENDALE ANNO T || 1635 ANTOINE COUBILLOT ME FECIT. De klok is versierd met een beeldje van den H. Joannes en de wapens van Rozendaal en Le Jeusne en een keper vergezeld van twee naar elkander toegewende vogels en een roos. Onder het wapen staat: TOUIOUR IEUSNE.¹⁰⁷

1635-1638 In 1634 is er in Hattem voor het eerst spraken van onderhandelingen om een beiaard aan te schaffen, onder meer met de Lotharingse klokkengieter François Symon, die in 1615 al een luidklok leverden aan Buren. Symon heeft ook al beiaards aan Dokkum (1615) en Appingedam (1620) geleverd. Het geld bijeenbrengen blijkt niet eenvoudig en men verkoopt een huis en een hof van de stad. Bovendien dragen een aantal Hattemse burgers geld bij. Symon krijgt de opdracht en giet het klokkenspel in de jaren 1635 tot 1638. De stemming van de klokken is niet al te best en in de stadsrekening van 1639/40 staan betalingen vermeld aan ene meester Hans, die gedurende vier dagen aan de klokken heeft gevijld om de stemming te verbeteren. In 1642 is in het resolutieboek vermeldt, dat het klokkenspel door Jan en Hendrick Munster, organist en beiaardier van Zwolle, is goedgekeurd. In 1724 wordt de beiaard uitgebreid met 13 klokken, gegoten door Jan Albert de Grave. In 1854 giet Petit & Fritsen twee nieuwe klokken voor de beiaard, waarvan er in 1895 alweer een is verdwenen. In 1916 worden nogmaals twee klokken vermist. In datzelfde jaar zijn het klokkenspel, uurwerk en speeltrommel uit de toren verwijderd vanwege een torenrestauratie. Het spel bestond toen uit 20 klokken, dat in 1929 belandt in het Openluchtmuseum te Arnhem, zei het met zes klokken minder, die eveneens worden vermist. In 1976 krijgt het oude klokkenspel van Hattem een nieuwe plek in het museum Klok en Peel in

¹⁰⁵ M.A. Brandts Buys, *Lijst van Nederlandse klokkengieters met enkele bijzonderheden* ('s-Hertogenbosch 1925)

¹⁰⁶ M.A. Brandts Buys, *Lijst van Nederlandse klokkengieters met enkele bijzonderheden* ('s-Hertogenbosch 1925)

¹⁰⁷ J. Kalf, *De monumenten in de voormalige baronie van Breda* (1973) p. 318

Asten. Daar is het compleet met klavier en uurwerk en zeventiende-eeuwse speeltrommel werkend opgesteld. Hattem koopt een nieuwe beiaard bij de Engelse klokkengieterij Taylor.

1636 De Brusselse klokkengieter Johannes Sithof goot in 1636 een klok voor Teteringen.¹⁰⁸

1640 Voor de St. Janskerk te Roosendaal giet Martin Marchal in 1640 een klok van 1,03 m. middellijn, met het opschrift: NOMEN MEUM EST SALVATOR AEGIDIUS IEUSNE EST MEUS PASTOR MARTIN MARCHAL ME FECIT ANNO 1640. De klok is versierd met reliëfjes van den Zaligmaker (staande met den werelddbol op de hand) en van O.L. Vrouw en met de wapens van Rozendaal en Le Jeusne. Onder het laatste staat: TOUSIOUR IEUSNE.¹⁰⁹ Martin Marechal is een Lotharingse klokgieter, die naast de klok voor Roosendaal in 1640 in 1654 een klok giet hoogstwaarschijnlijk voor Zundert aangezien hij daar in dat jaar verbleef.

1658 De Keulse klokkengieter Johan Lehr giet in 1658 een klok voor Grevenbricht.

1663 Johan Meyer uit Stockholm giet in 1663 een klok voor Oostkapelle.

1664 Adam Danckwart levert in 1664 een klok aan Mijdrecht.

1667 Van Joannes le Fever, ook bekend als Johannes Lefevre of Lefebure, zijn klokken bekend uit de jaren 1665 - 1667 voor plaatsen in Noord-Brabant. Blijkens het opschrift woont hij in Antwerpen. Een klok uit 1667 giet hij met de Lotharinger Claude Humbloet. In datzelfde jaar gieten ze samen een klok van negenduizend pond voor Breda.

1667 Josephus Plumere, een van oorsprong Lotharingse klokkengieter, giet in 1667, samen met Petrus Michelin een klok voor het Limburgse Hunsel. In 1683 giet Plumere voor Arendonk (een plaats vlakbij de Belgische grens) een klok.

1670 François Delapaix, die van zijn leermeester François Hemony in 1667 een loffelijk getuigschrift kreeg, giet in 1670, samen met Josephus Plumere, een klok voor Aarle-Rixtel. Uit het randschrift zou je kunnen opmaken dat het hier gaat om het vergieten van een oudere klok. Het jaar daarvoor goot Delapaix een klok voor Zaltbommel.

1671 Ene Gerard van Halle uit Gent giet in 1671 een klok voor Sluis.

1676 In Ter Aar aan de Vecht hing een klok van oudere datum van een onbekende gieter waarop de geschiedenis van de klok in dichtvorm stond vermeldt: "Doe 't spaansch gebroedt Hier was te land Zo wierd verwoedt Myn kap verbrandt (1575) Maar ik bleef hangen door geluk, Nu hen ik door het fransche geweld Verbroken, en voor weinig geld verkogt (1673) doch weer te regt gesteld (1676) De kerkmeesters Dirk Jacobz. schout on Pieter Harmz. Haan, hebben mij doen vergieten." Het 'vergieten' slaat vermoedelijk op de klok gegoten door J.A. de Grave in 1716 die nu in de eikenhouten klokkenstoel in de kerktoeren hangt.

1681 Johan Wickraht, een klokkengieter uit Keulen, giet in 1681 een klok voor Laar in Limburg.

1686 Urban Harding, naar we mogen aannemen een Duitser aangezien hij in 1676 in het huwelijk treedt in Coesfeld, heeft meerdere klokken gegoten, waaronder voor Seppenrade en voor de oude kerk van Haarle (1686), waar het tot 1817 heeft gehangen. In dat jaar is de klok verhangen naar de in dat jaar gebouwde R.K. Kerk in Dalfsen. In de huidige Cyriacuskerk hangen nu drie klokken, Barbara, Cyriacus en Maria genaamd, alle drie in 1949 gegoten door Petit & Fritsen.

1686 Melchoir de Haze uit Antwerpen giet in 1686 een carillon voor Den Haag, in 1687 een voor Gorinchem, in 1688 een voor de Alkmaarse Waag, met 26 grote en 9 kleine klokken, nadat eerder Claude Fremy daarvoor was uitgenodigd, in 1689 een voor de St. Laurens in Alkmaar, in 1691 een voor Den Bosch en in 1695 een voor de Utrechtse Dom. In 1691 giet hij een klok voor Amersfoort.¹¹⁰ Volgens André Lehr zijn de beiaarden van Van Haze uitstekend gestemd, maar missen ze sonoriteit, wat mogelijk

¹⁰⁸ Stichting de Hattemer Beiaard

¹⁰⁹ J. Kalf, *De monumenten in de voormalige baronie van Breda* (1973) p. 318

¹¹⁰ M.A. Brandts Buys, *Lijst van Nederlandse klokkengieten met enkele bijzonderheden* ('s-Hertogenbosch 1925)

te wijten is aan een slechte giettechniek waardoor het brons met koperoxide is verontreinigd. Met het carillon voor Den Haag is hij in moeilijkheden gekomen, vanwege onvoldoende sonoriteit.¹¹¹

1687 De broers Josephus en Johannes Plumere gieten in 1687 een klok voor Maastricht.

1693 De klokkengieter Gijsbert van den Ende, mogelijk een relatie van de Amsterdamse klokkengiersfamilie Koster vanwege de overeenkomsten in versiering van de klokken, giet in 1693 een klok voor het Witte Kerkje in Wieringerwaard. Tot in de Tweede Wereldoorlog hangen in het kerkje twee klokken: een moederklok en een kinderklok. Nadat ze zijn geconfisqueerd om omgesmolten te worden in Duitsland voor de wapenproductie worden ze per schip afgevoerd. Het schip vergaat echter op het IJsselmeer, wellicht met de hulp van schipper Van Dijk.

1693 De verder onbekende klokkengieter Johan Vermi giet in 1693 een klok voor Waalwijk.

1693 Ene M. van Weyde giet in 1693 een klok voor Bruinisse.

1694 Volgens een opgave van het opschrift van een klok in Elburg is deze klok gegoten in 1694 door Jacobus Knossen. Elders wordt vermeld dat ene Jac. Kruissen de klok heeft gegoten. In de lijst van Andre Lehr komen we een Jacobus Knuijse tegen, een gelegenheidsgieter, die koperslager is in Amsterdam en in Ede nog een koperslagerij heeft, van wie twee klokken bekend zijn uit 1694 en 1700. De overeenkomsten in de naam en hetzelfde jaartal 1694 is te toevallig, dat het niet om dezelfde persoon en dezelfde klok zou gaan.

1694 Paschier Melliaert, een in Antwerpen gevestigde klokkengieter, is vooral bekend geworden door een uur- en een halfuurklok en vijf luidklokken die hij in 1694 van de stad Breda in opdracht kreeg, met een totaalgewicht van 27.300 pond. Bij aflevering ontstond een conflict over de kwaliteit.

1696 Paulus Kopp, telg uit een Münchener klokkengiersfamilie, levert in 1696 een klok aan Schellingwoude.

1606-1614 Klokkengieterij Gouda

1606-1614 Willem Wegewaert de Jongere

Willem Wegewaert is de zoon uit het derde huwelijk van de Deventer potgieter Wolter Wegewaert. Wolter was de broer van Willem Wegewaert de Oudere. Willem jr. moet daarom oom zeggen tegen Willem sr. Willem vestigt zich na een verblijf in Den Haag in 1606 te Gouda. Hij krijgt de beschikking over een gieterij waarin zijn broer Henrick de Oudere klokken voor de stad heeft gegoten. Hij goot een klok voor Reitsum (1612), Sint-Jacobiparochie (1614) en Pieterburen (1614) en vergoot in 1616 een klok voor Workum, die nog maar acht jaar eerder was gegoten. Hij keert terug naar Den Haag in 1614 of 1615 en trouwt aldaar in 1615 met Engeltje Anthonis Wilkes, dochter van de landsgeschutgieter Coenraet Anthonisz Wilkes die gehuwd is met een nicht van Willem jr. Hij volgt zijn schoonvader in 1616 op als landsgeschutgieter. Hij is overleden in 1637. Zonen uit zijn tweede huwelijk: Coenraet en Wouter, worden zijn opvolgers in Den Haag.

1609-1612 Klokkengieterij Geertruidenberg

1609-1612 Evert Vos

De klokkengieter **Evert Vos** vestigt zich in 1609 in Geertruidenberg. Er zijn klokken van hem bekend uit de periode 1609-1612. In 1612 giet hij een klok voor Kijfhoek.

¹¹¹ A. Lehr, *Van Paardenbel tot speelklok* (Zaltbommel 1971) p.202-204

1613-1834 's Landsgeschutgieterij Rotterdam

(1613-1689 's Landsgeschutgieterij; 1689-begin 18^e eeuw Stadsgeschutgieterij)

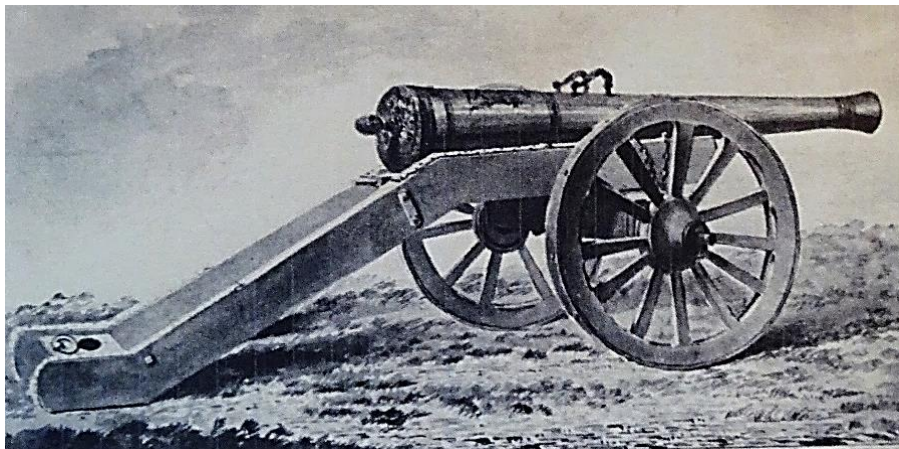
1613-1625 Arent Jansz van der Put en Jan Cornelisz Ouderogge; 1625-1649/1672 Dirk Jansz en Cornelis Ouderogge; 1672-1689; Johannes Ouderogge;

1664-1687 Pieter Ostens; 1670-1711 Adriaen Dop; 1748-1780 Pieter Bakker; 1760-1780 Otto Bakker; 1780-1817 Gerrit Bakker; 1828-1837 Bakker & Pootman;

1707-1732 Quirijn de Visser; 1730-1763 Johannes Specht sr.; 1763-1773 Johannes Specht jr. 1828-1834 G. Hengel en Zn.

In 1586 wordt aan de Botersloot in Rotterdam de eerste Admiraliteit van het land, die van de Maze, gevestigd. Niet lang daarna, bij de oprichting van de Verenigde Oost-Indische Compagnie in 1602, wordt Rotterdam een van de zes steden met een vestiging (kamer) van deze handelonderneming. Het toont de groeiende betekenis van de stad. Vanwege de behoefte aan geschut besluit de Admiraliteit een eigen geschuthuis te vestigen. Begin 1613 wordt daarvoor een huis en erf aan de Hoogstraat gekocht en enkele maanden later een tweede huis, met de wel zeer toepasselijke naam 'De gloeyende oven'. Ook de grond tussen deze twee huizen wordt gekocht, zodat het ter beschikking staande terrein vanaf de Hoogstraat doorloopt tot aan de Kipstraat. Het geschuthuis staat op de plek waar vóór de grote brand van 1563 de kapel van het Dominicanerklooster heeft gestaan.¹¹² De gieterij is in 1689 door de stad overgenomen en daarna nog tot in het begin van de achttiende eeuw in bedrijf gebleven.

De Utrechtse gieter **Arent Jansz van der Put** wordt in dienst genomen en kort daarna wordt ook **Jan Cornelisz Ouderogge**, die zijn gieterij buiten de Heiligenpoort in Amsterdam had, tot Landsgeschutgieter benoemd. De Admiraliteit stelt hen aan om gietijzeren geschut te vervangen door bronzen. De gotelingen, die eerst uit Engeland, later uit Zweden worden geïmporteerd, zijn "soo dangereux voor de schepen ende het volck selfs", dat is besloten, ondanks de hogere prijs, over te gaan op het duurzamere bronzen geschut.¹¹³ Coenraet Wilkes die van 1591 tot 1616 aan het hoofd van de landsgeschutgieterij in Den Haag staat, krijgt van de Staten-Generaal de opdracht om toezicht te houden op de nieuwe, nog onervaren meesters in de gieterijen te Rotterdam en Enkhuizen. Van der Put goot al aan het begin van de zeventiende eeuw klokken: in 1606 voor Heer Oudelands Ambacht (nu een wijk van Zwijndrecht), in 1609 voor Etershem in Waterland, in 1610 voor Bussum en in 1611 voor Meppel. In de jaren daarna houdt hij zich voornamelijk bezig met het gieten van geschut voor de Admiraliteit op de Maze. Een kanon

van de hand van Arent van der Put uit 1622 ligt, samen met een stuk geschut gegoten in Amsterdam, aan de voeten van Michiel de Ruyter op diens standbeeld in Vlissingen.

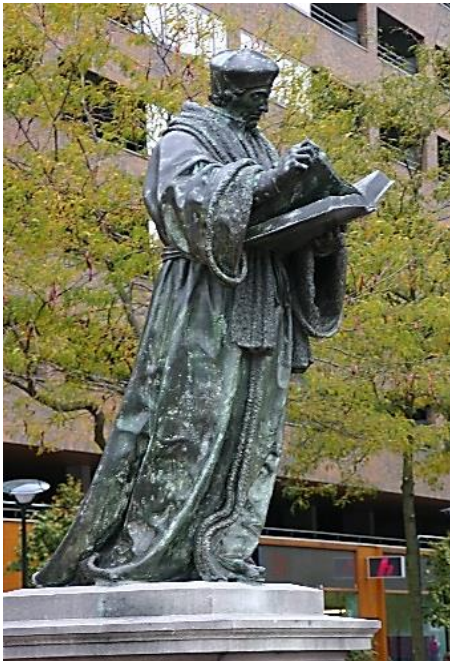
Kanon gegoten in 1618 door Arent Jansz van der Put. Afbeelding uit het Rotterdams Jaarboekje 1924

¹¹² E. Wiersum, 'De geschut- en klokkengietersfamilie Ouderogge' in: *Oud Holland. Tweemaandelijksch Nederlandsch Kunsthistorisch Tijdschrift*. (1923-1924) Jrg. 41, p. 83

¹¹³ N. Schadee (red.), *Kanonnen, Klokken en kandelaars*. ... p. 49-50

Van Jan Ouderogge is geen geschut bewaard gebleven. In 1620 heeft Van der Put weer klokken gegoten: voor de toren van Marken-Binnen en voor het torentje van het raadhuis van 's-Gravenzande. De laatste is in 1883 gebarsten en opgeruimd. In 1621 giet hij een slagklok voor de nieuwe fraaie spits op de toren van de Laurenskerk. De slagklok voldoet aan het spreekwoordelijke 'het klinkt als een klok' en is bij westenwind tot in Capelle aan de IJssel te horen. Helaas is de klok in 1660 'verloren' gegaan ten behoeve van het speelwerk gemaakt door François Hemony. Van der Put koopt in 1622 een huis aan de Hoogstraat, maar zal twee jaar later tot stadsgieter van Amsterdam worden benoemd.¹¹⁴

Ouderogge is in 1574 te Amsterdam geboren uit een regentenfamilie. In 1598 huwt hij met Hillegont Dirks Strijckers met wie hij twee zoons krijgt. De stad Rotterdam geeft onmiddellijk na het aantreden van Ouderogge opdracht tot het gieten van drie kanonnen. Ofschoon hij in de eerste plaats geschutgieter is, heeft hij ook met klokken en ander gietwerk naam gemaakt. Onder meer een klok voor Hoogwoud in 1614 en het standbeeld van Erasmus naar ontwerp van Hendrik de Keyser. Het is het eerste vrijstaande, meer dan levensgrote gegoten standbeeld in Nederland.

Het meer dan manshoge beeld van Erasmus is het eerste in zijn soort als vrijstaand standbeeld in brons gegoten. Het staat op het plein voor de St. Laurenskerk te Rotterdam. Jan Ouderogge goot het beeld van Erasmus in 1622, naar een ontwerp van Hendrik de Keyser. Ouderogge is de klokken- en geschutgieter in 's-Landsgeschutgieterij te Rotterdam. Volgens zeggen, slaat Erasmus elke dag om precies twaalf uur een bladzijde van zijn boek om. (foto: Baronas)

In 1621 wordt onder leiding van Ouderogge en/of Van der Put de grote luidklok van de St. Laurenstoren gegoten.¹¹⁵ Twee jaar later wordt er nog een luidklok met een gewicht van 10.000 pond aan toegevoegd. In 1663 zijn beide klokken verkocht aan de geschutgieter Gerard Coster in Amsterdam. De opbrengst is gebruikt als betaling voor het klokkenspel dat François Hemony dat jaar levert. De goede naam van Jan Ouderogge gaat tot ver over de grenzen. Na aanbeveling van ridder Theodorus Rodenburg aan de Deense koning Christiaan IV krijgt hij het aanbod geschutgieter in Denemarken te worden, waar hij uiteindelijk niet op in is gegaan. In de aanbevelingsbrief staat informatie over de productie van Ouderogge:

'... zes en veertig metaele canons, zeer extraordinaris goedt, te weten: stucken van acht voet langen lang, schietende achttien pondt yser, wegende 2200 tot 2300 ponden, hebbende gestaen tot hun behoorlijke proef; noch stucken van tien en een halve voeten lang, schietende vier en twintich ponden yser, wegende 3200 tot 3300 ponden, gestaen hebbende tot hun behoorlijke proef. Heeft ghenomen een van de voornoemde stucken, ordenarie ghegoten, van achttien ponden yser schietende, en dezelfde gheboort op vier en twintich ponden yser, en nochtans de behoorlijke proef uytghestaen. Noch ghegoten kleene stuckens, van drie voeten lang, schietende drie pondt yser en wegende drie en zestich ponden, uytghestaen hebbende behoorlijke proef.

Jan Cornelisz Ouderogge overlijdt op 29 augustus 1625 en is in de St. Laurenskerk begraven. Zijn hardstenen grafzerk met wapen en opschrift in koper is in mei 1940 bij het bombardement van Rotterdam verloren gegaan.

¹¹⁴ 'Arent Jansz van der Put, geschut- en klokkengieter' in: *Rotterdams Jaarboekje 1924* p. 123-125

¹¹⁵ Ouderogge, Jan Cornelisz. in: *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*, deel 6

Impressie van beproeven van geschut in de omgeving van Rotterdam. Naar een tekening van Willem Buytenwech (1591-1624). Naar mag worden aangenomen gaat het hier om geschut gegoten door Jan Ouderogge. Niet alle stukken kunnen de proef doorstaan, gelet op het gebarsten kanon op de voorgrond.

Cornelis en Dirk

Jansz Ouderogge, geboren te Amsterdam in 1599 respectievelijk kort na 1600, volgen hun vader op. Beide huwen in 1631, respectievelijk met Cornelia Dirks Nobel en Catharina Gerrits van Nieuwenhuysen. Cornelis woont op het terrein van de gieterij en Dirk tegenover het bedrijf in de Hoogstraat. De broers werken in de regel voor gezamenlijke rekening, waarbij Cornelis de leidende figuur is. Cornelis komt mede op de voorgrond, omdat zijn broer reeds in 1649 overlijdt. Cornelis overlijdt in 1672. Ook Cornelis en Dirk zijn in de eerste plaats geschutgieter, desondanks gieten ze meer klokken dan hun vader. Uit de periode 1627-1650 zijn twaalf klokken van hen bekend. Ook gieten zij een groot aantal vijzels. In 1627 gieten ze een klok voor het Raadhuis van Middelharnis, in 1642 een voor Amstelveen en in 1650 een voor Vlaardingen. De klok wordt gebruikt bij rechtszittingen en raadsvergaderingen. De broers gieten geschut voor Elias Trip, die in 1626 zes stukken geschut besteld die 'negen ponden ijzer' kunnen verschietsen. De overeengekomen levertijd bedraagt vier maanden.¹¹⁶ In 1639 bestellen twee Engelse edellieden zes veldstukjes "gelijck Zijn Hoocheyt den Heere Prince van Orangie is gebruykende." Als Rotterdam in 1645 bij de broers kanonnen bestelt zijn er slechts drie, door hun vader in 1613 gegoten, in het bezit van de stad. De bestelde exemplaren moeten van hetzelfde kaliber zijn als de al aanwezige drie. In de jaren daarna staan er veertien kanonnen op de bolwerken. In 1830 zijn deze kanonnen vergoten, na gebleken onbruikbaarheid in de oorlog tegen de Belgen. Van Cornelis is bekend dat hij tot één jaar voor zijn dood oude kanonnen opkoopt om die om te smelten tot nieuwe.

Bolwerk aan de mond van de Oudehaven te Rotterdam. Op het Bolwerk staan de kanonnen opgesteld die Cornelis en Dirk Ouderogge in 1645 gieten in opdracht van het stadsbestuur. Ze zijn van hetzelfde kaliber als de drie kanonnen die hun vader goot voor Rotterdam in 1613. In 1830 zijn de kanonnen omgesmolten. Naar een tekening in Oost-Indische inkt van Gerrit Groenewegen uit ca. 1800.

¹¹⁶ J.G. van Dillen, *Bronnen tot de geschiedenis...* p. 596

Van alle klokken die de broers gieten is slechts de klok voor Amstelveen uit 1642 door beide gesigneerd. Op al hun andere klokken staat alleen de naam van Cornelis Ouderogge: Oostvoorne (1629), Biert (1633), Nieuw Helvoet (1634), Heenvliet (1635), vergieten van de kleine klok van Charlois “die te bersten geluyt was” (1637), Goedereede (1642), Nieuwer-Amstel (1642), Piershil (1643), Zuid-Beierland (1645), Den Bommel 1647 en Vlaardingen (1650). **Johannes Ouderogge**, zoon van Cornelis, geboren in 1640, volgt zijn vader op. In 1679 trouwt hij met Catharina Stalpert van der Wiele uit Utrecht. Johannes is net als zijn vader en grootvader in de eerste plaats geschutgieter, wat mag blijken uit het feit dat de stad Rotterdam in 1711 het niet geringe bedrag van twaalfduizend gulden aan zijn erfgenamen schuldig is. Toch zijn van hem 5 klokken bekend uit de periode 1681-1709. In 1682 wordt een overeenkomst gesloten tussen Johan Slecher, officier in het Engelse leger en Johannes Ouderogge voor de levering van geschut. De opdrachtgever levert een deel van de grondstof, de gieter zorgt voor de rest. Aantal en kaliber zijn vanzelfsprekend in de overeenkomst opgenomen. Het gaat om acht stukken, twee voor het verschieten van kogels van twaalf pond, twee voor zes en vier voor drie pond. Enkele andere bepalingen luiden: “stukken canon sullen moeten gegoten werden op sodanige gewigt volgens de teijkeningen’ en ‘het lofwerk aen de cieraeden van de voorn. canon sullen op het alle suiijverste uijtgearbeit moeten sijn”. Ouderogge zal voor het snijden van de versieringen in hout apart 200 gulden ontvangen.¹¹⁷ Op het laatst van zijn leven woont en werkt Johannes Ouderogge in Den Haag. Dat blijkt uit een door hem in 1709 gegoten klok. Een jaar later overlijdt hij in die stad.¹¹⁸ De geschutgieterij aan de Hoogstraat te Rotterdam wordt in 1689 overgenomen door de stad en blijft nog tot het begin van de achttiende eeuw in bedrijf.¹¹⁹ In Rotterdam zijn nog andere brons- en geelgieters actief geweest. **Pieter Ostens** is in 1628 in Utrecht geboren en trouwt in 1659 met de weduwe Cathalina van Wesel. In 1664 kopen ze een huis met erf aan de westzijde van de Waterhondsteeg. Er zijn klokken van hem bekend uit de periode 1668 en 1672. In 1671 giet hij een klok voor de Nieuwe Kerk in Dordrecht, waar veel mis mee is. Volgens Pieter Hemony is de klok te koud gegoten, een te dikke wand heeft en niet goed klinkt. Ondanks de matige kwaliteit van zijn gietwerk weet Ostens klokken aan Schotland te verkopen. Het Historisch Museum Rotterdam is in het bezit van een klok van Ostens uit 1681. In 1687 verhuist hij naar Gorinchem waar hij in 1690 overlijdt. De van oorsprong Utrechtse gieter **Adriaen Dop**, zoon van de klokkengieter Jan Dop, is voornamelijk geelgieter. Uit zijn Utrechtse periode, waarin hij bij zijn vader in het bedrijf werkt, is geen enkele klok van hem bekend. In 1670 vertrekt hij van Utrecht naar Rotterdam, waar hij in 1696, voor de Gasthuiskapel in Brielle, de enige van hem bekende klok giet. In 1711 leeft hij nog, maar wanneer hij is overleden weten we niet. De geelgieter tevens klokkengieter **Quirijn de Visser** is de zoon van geelgieter Willem de Visser. Hij is in 1675 in Rotterdam geboren. Naast geschut giet hij klokken, waaronder een kleine klok voor Schotland. Het Historische Museum Rotterdam is in het bezit van twee van zijn klokken, een uit 1716 voor de Delftse Poort in Rotterdam en een uit 1718. Voor Koudewater (waarschijnlijk voor het voormalige Birgittinessenklooster bij Rosmalen) giet hij in 1721 een klok. Hij overleed in 1732. **Johannes Specht** goot zeven klokken in de periode 1730-1760. In 1733 giet hij een klok die waarschijnlijk bestemd is geweest voor een buitenplaats of plantage op Java. De klok is in het bezit gekomen van het Museum van Land- en Volkenkunde in Rotterdam. Het Historisch Museum bezit een klok van hem uit 1750. De geelgieter **Pieter Bakker** is geboren in Schiedam. Hij overlijdt in 1748. In tegenstelling tot zijn zoon, die ook Pieter heet, heeft hij geen klokken gegoten. **Pieter jr.** is geboren in 1712 en aldaar overleden in 1780. Klokken van hem zijn bekend uit de jaren 1748-1777. De geelgieter en klokkengieter **Otto Bakker** is in 1704 in Rotterdam geboren. Van hem zijn enkele grote klokken bekend uit de periode 1760-1770, o.m. die te St. Maartensdijk uit 1760. Na zijn overlijden in 1780 gaat de zaak over naar zijn zoon **Gerrit Bakker**, die al in het bedrijf als klokkengieter werkzaam moet zijn geweest aangezien er

¹¹⁷ N. Schadee (red.), *Kanonnen, Klokken en kandelaars ...* p. 20, 108

¹¹⁸ E. Wiersum, *De geschut- en klokkengietersfamilie Ouderogge ...* p.83-92

¹¹⁹ N. Schadee (red.), *Kanonnen, Klokken en*

vanaf 1771 klokken van hem bekend zijn. Gerrit Bakker treedt in 1773 in het huwelijk en is tussen 1769 en 1796 verschillende keren hoofdman van het St. Eloy's gilde. Naast vooral geelgieterswerk zijn van hem een aantal klokken bekend uit de periode 1771-1798. Hij is overleden in 1817.¹²⁰ In de jaren 1828-1837 is er een combinatie van de klokkengieters **Bakker & Pootman** actief in Rotterdam. Een groot succes schijnt dat niet te zijn geweest aangezien hun werk weinig vakbekwaamheid toont.

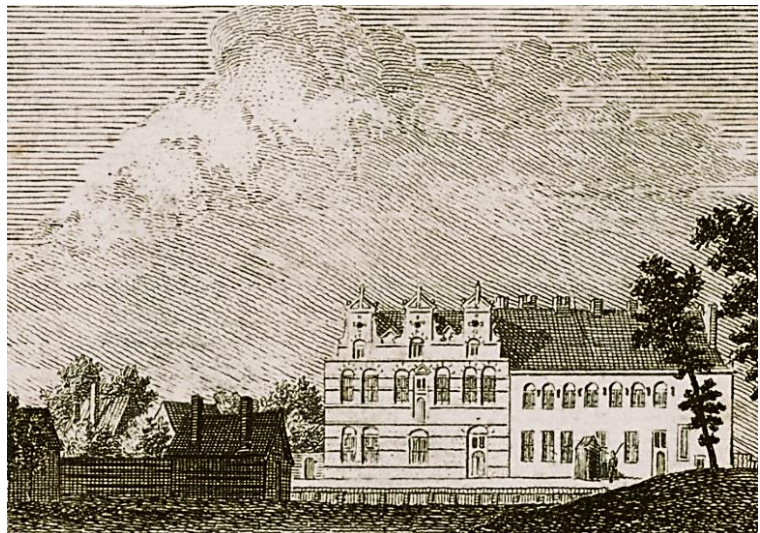
De geel- en klokkengieter **Johannes Specht sr.** is in 1690 in Rotterdam geboren. Zijn vader is de geelgieter Arnout Specht sr. In 1729 trouwt hij met Engelina Crombosch een zuster van de Amsterdamse geel- en klokkengieter Alewijn Crombosch. Specht vervuld enkele bescheiden functies in de Lutherse gemeente van Rotterdam. Hij is enkele malen hoofdman in het gilde van St. Eloy. Klokken van hem zijn bekend uit de periode 1730-1763. In 1735 giet hij een klok voor Piershil in de Hoekse Waard, in 1739 een klok voor het Ambachtsherenhuis in Heenvliet en in 1749 een klok voor de kerk in Charlois. Per testament benoemt hij zijn neef Johannes Specht jr., zoon van zijn broer Arnout, tot erfgenaam. In 1763 komt Johannes sr. te overlijden. **Johannes Specht jr.** giet klokken in de jaren 1766-1769. Voor de kerk in Heerjansdam een klok in 1766 en voor het veer van Aerdt een bel in 1768. Hij verdient zij brood verder met geelgieten. In 1773 is hij overleden.

De firma **G. van Hengel en Zn** giet twee klokken in respectievelijk 1828 en 1834. In het laatstgenoemde jaar voor Lutherse Kerk in Delft.

1613-1770 Geschut- en klokkengieterij te Enkhuizen

1614-1621 Henrick Nieman; 1621-1624 Hendrick Woltersz Wegewaert; 1625-1642 Everardus Splinter; 1642-1651 Conradus Splinter; 1651-1654 Wouter Wegewaert; 1654-1663 Anthony Wilkes; 1663-1665 Weduwe Wilkes en Kiliaan Meyer; 1665-1685 Weduwe Wilkes en Laurens Brinckhuyzen; 1713-1724 Jan Crans; 1724-1734 Cyprianus Crans; 1746-1755 Jan Verbruggen; 1756-1770 Johan Christiaan Borchhardt

In hetzelfde jaar als de stichting van de 's Landsgeschutgieterij te Rotterdam (1613) besluiten de "erenfeste, wijze, discrete, seer voorsienige Heeren Burgemeesteren der Stede Enkhuysen" een geschut- en klokkengieterij te stichten in het bastion 'de Beer' bij de Noorderpoort. Voor de gieterij wordt een flink gebouw neergezet, met een fraaie gevel en drie daken. Omdat schepen de gieterij moeten kunnen bereiken wordt er een nieuwe haven gegraven die, omdat de mastenwerf naast de gieterij ligt, al spoedig de Mastenhaven wordt genoemd.

Geschut- en klokgieterij te Enkhuizen. Naar een tekening van Cornelis Pronk 1726.

¹²⁰ N. Schadee (red.), *Kanonnen, Klokken en kandelaars ...* p. 103-104

Als het ontbreekt aan opdrachten voor kanonnen of klokken wordt er ook allerlei kleingoed gegoten, zoals: vijzels, kaarsenkronen, lezenaars, doopbogen en schellen. Het St. Eloysgilde heeft nauwkeurig omschreven waar de grens ligt. De vervaardiging van koperwerk voor huishoudelijk gebruik, is nadrukkelijk voorbehouden aan de geelgieters in de stad.¹²¹ **Henrick Nieman** is van 1614 tot 1621 de eerste klokken- en geschutgieter in Enkhuizen. Hij is gehuwd met Ide Maes, waarschijnlijk de kleindochter van Willem Wegewaert de Oudere. Van Nieman zijn slechts vier klokken bekend: Winkel, Wijdenes, Oostwoud en Aartswoud allen gegoten in de jaren 1616-1620. Hij overlijdt in 1621 waarna de gieterij door Hendrick Wegewaert de Jongere wordt voortgezet. **Hendrick Woltersz Wegewaert** is een zoon uit het derde huwelijk van Wolter Wegewaert met Margriet Willemsd Mudders. Hendrick werkt van 1614 tot 1621 aanvankelijk als potgieter, maar later ook als klokken- en geschutgieter te Deventer. Als hij vertrekt uit Deventer is hij een welgesteld man. Het huis en de gieterij aan het Noordenbergschild blijven zijn eigendom. Hij huwt met Anneke Liggers uit Gescher (Westfalen). Wegewaert zal maar enkele jaren landsgeschutgieter zijn aangezien hij in 1624 overlijdt. In de toren van de St. Lambertuskerk te Wilsum is in 1621 een klok gehangen gegoten door Hendrick Wegewaert, voor Deurssen giet hij een klok in 1622. **Everardus Splinter** 'clockgieter tot Haarlem', volgt in 1625 Henrick Woltersz Wegewaert de Jongere op. Van hem zijn vijf klokken bekend. De eerste is voor Hensbroek in 1625, de andere zijn voor Medenblik (1636), Driehuizen (1638), Monnickendam en Graft (1642). Als hij in 1642 overlijdt neemt zijn zoon **Conradus Splinter** zijn plaats in. Hij giet een klok voor Den Burg op Texel in 1649. Na het overlijden van Conradus Splinter in 1651 komt de Enkhuizer gieterij in handen van **Wouter Wegewaert**, die al in 1653 zal overlijden. Wouter Wegewaert is geschutgieter, waarvan geen enkele klok of vijzel bekend is. In 1653 nog in Den Haag werkzaam, koopt **Anthony Wilkes** van Aeltien Gerrits, weduwe van Hendrick Vestrinck, de gieterij te Kampen. In de tweede helft van 1653 of begin 1654 draagt hij deze over aan Wolter Gerritsz Pott, om in Enkhuizen de gieterij van de inmiddels overleden Wouter Wegewaert over te nemen. Voor De Rijp goot Wilkes in 1663 twee klokken. De in 1663 te Enkhuizen overleden Anthony Wilkes is gehuwd met Wolterken Wegewaert, dochter van Henrick Wegewaert de Jongere en Anneke Liggers. Na de dood van haar man zet Wolterken de zaken voort met Kiliaan Meyer van 1663 tot 1665 en daarna met Laurens Brinckhuyzen, afkomstig uit Lingen in Nedersaksen. Brinckhuyzen werkte daarvoor al als knecht in de Landsgeschutgieterij. Onder haar gezag wordt in 1666 een klok voor Hem gegoten en in 1668 een klok voor Obdam. Wolterken komt in 1685 te overlijden. Twee jaar later giet Brinckhuyzen een klok voor Sybecarspel. **Jan Crans** wordt in 1713 belast met de leiding over de geschutgieterij, daarvoor werkte hij in Emden. Het Waagmuseum in Enkhuizen bezit een tafelschel door Crans gegoten in 1715. In datzelfde jaar giet hij een klok voor Veenwouden. Er is een klok van hem bekend gegoten uit 1723 voor Den Hoorn op Terschelling. Als hij in 1724 een overeenkomst aangaat als landsgeschutgieter in Den Haag, volgt zijn zoon **Cyprianus** hem in Enkhuizen op. Cyprianus, in 1703 te Amsterdam geboren, huwt in 1740 met Sophia Cornelia van de Heuvel. In 1734 stopt hij in Enkhuizen en huurt de stadsklokken- en geschutgieterij in Amsterdam.¹²² **Jan Verbruggen**, in 1712 te Enkhuizen geboren, treedt in 1734 in het huwelijk met Eva van Schaak, kind uit een vooraanstaande Enkhuizer familie. Zijn vrouw sterft jong, zodat Jan al op 34-jarige leeftijd weduwnaar is. Hij hertrouwt niet. Zoon **Pieter** volgt een universitaire studie in Leiden en promoveert in 1756. Hij werkt in het bedrijf van zijn vader, maar is ook actief als advocaat. Verbruggen wordt in 1746 aangesteld als stadsklokken- en geschutgieter van Enkhuizen. In 1755, vertrekt hij naar Den Haag waar hij als landsgeschutgieter is aangesteld. **Johan Christiaan Borchhardt** werkt van 1732-1755 te Groningen, waar hij waarschijnlijk geboren is en daarna van 1756-1777, na Jan Verbruggen, als geschutgieter in Enkhuizen. Borchhardt die in 1777 is overleden is een zeer productief gieter van wie vele luidklokken bekend zijn. Ook houdt hij zich bezig met beiaarden,

¹²¹ P. Kistemaker, *Enkhuizer Klokengieters* (2009)

¹²² B. Bijtelaar, *De Zingende Torens ...* p.43.

onder meer voor Deventer en Enkhuizen.¹²³ Hij is echter het meest bekend geworden door de beiaard in Sneek uit 1771. In de jaren 1920 is over dit klokkenspel tussen musici en oudheidkundigen een vinnige discussie gevoerd. In Enkhuizen werkt hij soms samen met Jan Steen. Zij signeerden dan met Steen & Borchhardt. Klokken van dit tweetal zijn bekend uit de jaren 1755-1762, onder meer Rouveen (1742), Giekerk en Burum (1756), in 1759 voor Hees bij Nijmegen en voor Kooten en in 1761 voor de Buurtjeskerk in Andijk. Het verhindert Borchhardt niet om ook zelfstandig te blijven gieten, wat de klok voor Beilen (1741), voor Jorwerd (1749), voor Kortehemmen (1750), voor Middelbert (1755), voor Eenrum (1759) en voor Oudehorne (1763) bewijzen. Op de klok voor Jorwerd staat: “Op Grasmaands eersten dag Verloor ik mijn geluid Doen men bedrijven zag Vreugde op Oranjes spruit Schoon vergoten ziet men mij Uit Borchhards klokkengieterij.” Dit aardige rijmpje wijst er overigens op dat er een oudere klok voor is vergoten. Steen is overleden in 1762. Borchhardt giet ook de klokken voor Wijnjeterp (1768 en 1772), Oenkerk (1768), Assen (1768), Kollumerzwaag (1769), Elburg (1770), Jutrijp (1772) en Oudehaske (1776). In de jaren 1755-1772 is er in Enkhuizen nog een klokkengieter werkzaam met de naam **Steven Borchhardt**. Het is niet bekend of en zo ja welke relatie hij heeft met Johan Christiaan Borchhardt. Het vermoeden dat ze familie zijn ligt natuurlijk voor de hand. Van zijn hand is een klok bekend in Terwispe gegoten in 1755 en een voor Burum gegoten in 1756. Op de klok voor Burum staat een nogal lang gedicht “Op preektyd yder een te trekken Na Gods huis yder op te wekken Ter tijd van brand of watersnood En land en arbeidsman om brood En 't zesdaags werken aan te zetten En schoft en rusttyd na de wetten van 't oud gebruik te houden vrij En stemgeregtigde op een rij Ter stemming in de kerk te lokken Door klepping neffens andre klokken En onder 't gaan van gansche drommen Na 't graf vol stank wel hard te brommen Is mijn post wann dann mijn klank was doot Door scheuring men mij wederom goot”. Waaruit kan worden opgemaakt dat er een oudere klok is vergoten. Voor Oudeschoot goot Steven Borchhardt een klok in 1758 en voor Giekerk een klok in 1761. De gieterij is na Borchhardt leeg komen te staan en later gebruikt door de Admiraliteit als hospitaal. In 1829 is het gebouw gesloopt.

1616-1651 Klokken- en geschutgieterij Leeuwarden

1607-1611 Gregorius van Hall; 1616-1635 Hans Falck; 1635-1651 Jacob Noteman; 1651-1670 Jurjen Balthasar; 1670-1711 Petrus Overney;

Hans Falck (1578-1653) is afkomstig uit Neurenberg en vanaf ongeveer 1600 werkzaam in het zuiden van Nederland. In de jaren 1603 -1615 giet Falck klokken onder meer voor Susteren, Opheusden, Den Bosch (1613) en Bostel (1615). In 1616 besluit het Leeuwarder stadsbestuur “te handelen en te accorderen met Hans Falck geschutgieter nopende 't vergieten van 's stads gescheurt en gerampuneert geschut”. Voor de komst van Falck bestellen de Friese steden en dorpen hun klokken bij Utrechtse en Kamper gieters. Tussen 1602 en 1611 is er een rondreizende gieter, **Gregorius van Hall**, die werkt onder de naam Georgius Gregorii, Hallensis of Saxoniae, is een Duitser uit Halle, die in Friesland en Groningen een flink altijd klokken aflevert. In 1601 een klok voor Wierum, in 1603 een ‘halve klok’ voor de Hobbe van Baert Tsjerke in Joure, in 1604 een klok voor de Katholieke kerk te Irnsum en eveneens in 1604 een klok voor de klokkenstoel van Tjerkwerd. Gregorius koopt in 1607, met Claeske Gerrijts zijn vrouw, een huis met twee loodsen aan de Hoeck in Leeuwarden. In dat jaar giet hij onder de naam Gregorius Hallensis een klok voor Warstiens en een voor de Sint-Vituskerk in Stiens. Vervolgens in 1608 een klok voor de St. Vituskerk in Tytsjerk en in datzelfde jaar een klok voor Vrouwenparochie. In 1611 een klok voor Oudkerk. Een jaar later doen ze hun bedrijf in Leeuwarden weer van de hand en vertrekken. Na zijn vertrek ziet de

¹²³ M.M. Doornink-Hoogenraad, ‘Deventer klokgieters en hun gieterij’ ... p.77-127.

Kamper gieter Willem Wegewaert weer kans om in het Friese een aantal klokken te leveren, maar na de komst van Falck zal uitsluitend deze nog klokken voor het Friese gieten. De eerste opdracht aan Falck is het vergieten van een gebarsten half-kartouw. Als de opdracht slaagt zullen meer opdrachten volgen. In 1616 vergiet hij de klok van Beetgum, die dateert uit 1490. In 1617 giet hij een klok voor de kerk van Hichtum, die nog steeds in de toren hangt. Op de Zuiderklok van Oudehorne staat in gotische letters: *Int jaer ons heren duizend zes hondert ende zeventien heeft mij Hans Falck van Neurenberg gegoten voor Oldehorn*. In hetzelfde jaar giet hij een klok voor de Sint-Georgiuskerk in Suawoude, een klok voor Driesum, een voor Rinsumageest, een voor Augustinusga en een voor Hornhuizen. In 1618 giet Falck een klok voor Anjum en in datzelfde jaar een klok voor in de klokkenstoel van Gersloot, die naast een klok uit de 15^e eeuw hangt van een onbekende gieter. Voor de Sint-Pontianuskerk te Marssum giet hij zowel een grote als een kleine klok in 1618 en ook een klok voor Kollum. In 1619 giet hij een klok voor Menaldumadeel. In 1620 een klok voor Rinsumageest en een klok voor Achlum. In 1619 wordt Falck burger van de stad Leeuwarden en vestigt hij zijn gieterij in de kerk van Sint Marie van Nijehove. Uit de eerste vijf jaar van Falck in Friesland zijn 24 klokken bekend, waaronder die voor de Margarethakerk in Oosterlittens, voor de kerk van Spannum (1620) en voor de kerk in Buitenpost. De klok van Buitenpost is in 1883 door A.H. van Bergen vergoten. Daarna gaat het minder, want in de tweede vijf jaar giet hij slechts drie klokken, in Oosterhaule in 1624, in Weidum in 1626 en in Tzum in 1627. Hij vult het gebrek aan werk aan met opdrachten van particulieren, zoals de levering van een brouwketel, gereedschap en gewichten. Vanaf 1623 ondervindt hij stevige concurrentie van rondreizende Lotharingse klokkengieters. Zij gieten tot 1631 negen klokken tegen Falck acht, die dan ook zijn aandacht meer gaat richten op het gieten van geschut. In 1626 sluit hij een contract af met de Amsterdams koopman Elias Trip voor het gieten van zes stukken geschut. Hij levert ze te laat af en slechts één komt door de test, maar desondanks volgt een order voor vier 18-ponders. Er komen vervolgoorders van Trip die grote bestellingen heeft gekregen van de tsaar van Rusland. De faam van Falck als klokgieter is tanende, in 1629 giet hij nog een voor klok Franeker, maar van de periode na 1630 zijn slechts vijf klokken van hem bekend: Surhuisum 1630, Achlum 1631, Dronrijp 1632, grote klok voor de Oldehove in Leeuwarden 1633. Bij de aanbesteding van de kleine Klok van de Oldehove in 1637 wordt hij zelfs gepasseerd ten faveure van Jacob Noteman. Zijn laatste klok is die voor Ried in 1634. Falck vertrekt in 1635 naar Rusland waar hij wordt aangesteld als meester geschut- en klokkengieter.¹²⁴ Bij zijn vertrek laat hij een erfenis achter van zeker 38 klokken, een onbekend aantal kanonnen, zijn vrouw en enkele kleine schulden. Hans, inmiddels Ivan, Falck is als klokken en geschutgieter even lang actief in Moskou als in Leeuwarden. In 1653 overlijdt hij ten tijde van een pestepidemie. **Jacob Noteman**, geboren ca. 1599, in Sittard of directe omgeving, werkt vanaf 1635 als klok- en geschutgieter te Leeuwarden. In dat jaar volgt hij zijn leermeester Hans Falck van Neurenberg op. In 1651 vertrekt Noteman naar Heidelberg. Uit de periode 1635-1651 zijn er meer dan 25 klokken van hem bekend, waaronder de bijna zesduizend kilo zware luidklok uit 1641 voor de Sint Jan in Den Bosch. Ook de fraai geornamenteerde derde klok in de Martinitoren van Bolsward is door Noteman gegoten. Vertaald luidt het randschrift: *Stormen en bliksem kan ik niet verdrijven, maar roep, in beweging gebracht, het volk tot den dienst van God samen. De uren (kan ik) tellen, en ik roep de heilige vergaderingen bijeen. Ik heb echter geen stem, als een ijzeren kracht mij niet slaat*.¹²⁵ Voor de Kapelstoren in Workum giet Noteman in 1633 een klok. In 1636 giet hij klokken voor Jislum, Joure, Westhem en Wijnaldum. In 1637 giet Noteman de kleine klok voor de Oldehove in Leeuwarden en een klok voor Hitzum. In 1638 een klok voor Exmorra, een klok voor Miedum en een klok voor het Friese Scherpenzeel. In 1639 twee klokken voor Birdaard, een voor Boksum en een voor Westhem. In 1642 giet hij een klok voor Finkenga en voor het dorp Ee, in 1643 een voor Mildam, in 1644 een voor Terzool, in

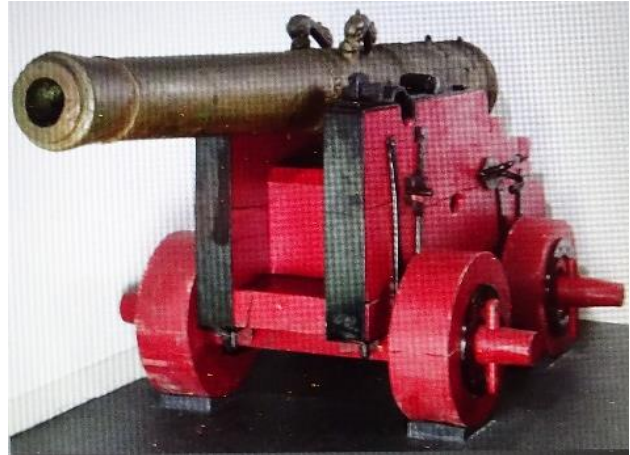
¹²⁴ W.Dolk, 'Over Hans Falck en nog vier andere Leeuwarder klokkengieters' in: *De Vrije Fries. Jaarboek 84* (Leeuwarden 2004) p. 49-54

¹²⁵ G.H. van Borssum Waalkes, 'Vervolg van Friesche klokke-opschriften' in: *De Vrije Fries 18^e deel* (Leeuwarden 1892) p. 88

1645 voor Oosterend en voor de klokkenstoel in Luinjeberd, in 1647 een voor Ternaard, in 1648 voor Harlingen en voor Hallum en in 1649 voor Schiermonnikoog en twee klokken voor Molkwerum.

Kanon, een voorlader, gegoten door Jacob Noteman in 1643. Het rolpaard is een replica. Foto: Fries Scheepvaartmuseum Sneek.

Noteman giet voor de Admiraliteit van Friesland geschut. In 1977 is er een kanon gegoten door Noteman, door de Ouddorpse viskotter OD-4, opgevist uit de Noordzee. Het kanon, een zogenaamde zeven pondeur, met een diameter van 31,2 cm en een lengte van 2,46 m weegt 800 kilo. Het staat nu ter bezichtiging in het Fries Scheepvaartmuseum in Sneek. Het kanon vertoont grote gelijkenis met het geschut dat in 1645 door de Ouderogge's is gegoten. Niet zo vreemd als

bedacht wordt dat Maurits eerder een normalisatie heeft ingevoerd en de geschutgieters werken in opdracht van de Admiraliteiten. In de VS is een vrijwel identiek kanon in het bezit van een verzamelaar, waarop het jaartal 1643 staat. Noteman kent de klok- en geschutgieters Cornelis en Dirk Ouderogge te Rotterdam. In 1645 gaat hij op hun uitnodiging bij hen op bezoek. De Ouderogge's willen paal en perk stellen aan de onderkruiperij van vreemde geschutgieters. In Friesland is dat opgelost door Noteman een octrooi te verlenen waardoor hij het alleenrecht bezit voor het gieten van geschut. Door hem naar Rotterdam uit te nodigen en een verklaring af te laten leggen voor een notaris hopen de Ouderogge's een dergelijk octrooi voor Holland te krijgen.¹²⁶

Jurjen Balthasar (1607-1670) is afkomstig uit Zwickau en wordt in 1642 ingeschreven als burger van 's-Hertogenbosch. In 1651 is hij werkzaam in Leeuwarden, waar hij in 1654 Noteman opvolgt en ook diens octrooi verwerft. In de periode 1651-1668 levert hij enkele tientallen klokken af met name in Friesland. In 1651 giet hij een klok voor Engwierum, in 1652 een voor Hogebeintum en in 1653 een klok voor de Sint-Willibrorduskerk in Holwerd en een klok voor Grouw. Het opschrift op de klok van Peine uit 1654 luidt: *Door dat vyer ben ik gevloote, Iurien Balthasar heft my ghegooten in Peyns*. In hetzelfde jaar giet hij ook een klok voor Dedgum. In 1658 giet hij een klok voor Idaard, in 1660 een klok voor Burgerbrug en in 1664 een grote klok voor de Johanneskerk in Britsum, die naast de klok, in 1507 gegoten door ene Johannes, hangt. In 1665 voorziet hij Terwispel van een klok, die in 1865 is verhangen naar Irnsum. Op de klok valt te lezen (in het Latijn): *Vroeger werd ik in Terwispel geluid, nu dien ik verheugd den ware godsdienst. Ik heet Bonifacius 1865. Jurjen Balthasar heeft mij in Leeuwarden gemaakt 1662*. Andere klokken van Balthasar: Wartena (1657), Augsbuur (1658), Mora (1659), Brantgum (1660), Tolbert (1660), Bergum (1662), Terwispel (1662), Edens (1665). Afgevoerd naar Duitsland in 1943) en Nijkerk (1668). Jurjen Balthasar is overleden in 1670 in Leeuwarden.

Petrus Overney, geboren in Suawoude in 1639, is in de periode 1670-1711 te Leeuwarden werkzaam als klokken-, kanonnen- en vijzelgieter. Hij volgt Jurjen Balthasar op en trouwt in 1671 met Elske Folraets, diens weduwe. In datzelfde jaar krijgt hij van de Staten van Friesland het alleenrecht voor het gieten van klokken en geschut in de provincie. Van Overney zijn een veertigtal klokken bekend en tien vijzels. In 1671 giet hij klokken voor Oudkerk en Jelsum. In 1668 een klok voor de klokkenstoel in Hoornsterzwaag. In 1670 voor Hijum. In 1671 voor Hitzum. In 1673 voor Hijeslum. In 1674 voor Leek. In 1675 voor Ternaard en Huizum. In 1677 voor Kubaard. In 1680 voor Wartena. In 1681 voor Hempens en voor Niebert (Gr). In 1683 voor Hindelopen en voor Langweer. In 1684 voor Harlingen.

¹²⁶ E. Wiersum, 'De geschut- en klokkengietersfamilie Ouderogge' in: *Oud Holland* (1923-'24) Jrg. 41, p. 85

Als er geen bestellingen voor klokken of geschut waren hield de klokkengieter zich ook bezig met het gieten van ander brons werk zoals deze mortier. In de tekstband staat: Ellerus de Wit heeft mij laten gieten door P. Overney Leeuwarden 1688. Dit soort mortieren werden gebruikt door apothekers.¹²⁷ (foto: Dina)

In 1688 een klok voor de klokkenstoel in Mildam. In 1694 een klok voor Terwispel, een voor Lippenhuizen en een voor Warga, die in 1862 is verkocht aan Van Bergen in Heiligerlee. In 1694 giet hij een klok voor Gauw. In 1696 een klok voor Idzegahuizen. In 1700 goot hij een kleine luidklok voor IJlst en twee klokken voor Poppingawier. De grootste van de drie klokken in de toren van de Sint-Joriskerk te Oosterbierum is in 1694 aan Overney verkocht voor f1291,10. De kleine klok ten behoeve van de vissers als ze naar zee gingen en dus Vissersklok werd genoemd is voor 1890 verdwenen. In de toren hangt nu nog een klok gegoten door Overney in 1709. In 1711 goot hij een klok voor Wijns. Twee kanonnen in 1676 door hem gegoten bewaken nu als schamppalen de toegangspoort van de Nienoord te Midwolda.¹²⁸

1634-1679 Klokkengieterij Winterswijk

1634-1669 Mamertus I en Jan I Fremy; 1672-1679 Jan II Fremy

De uit Lotharingen afkomstige klokkengieten **Mamertus I** en zijn broer **Jan I Fremy** wonen en werken in de jaren dertig en veertig van de zeventiende eeuw in Winterswijk. Zij zijn ook wel bekend onder de verlatiniseerde naam Formica. Ze zijn volle neven van de gebroeders Hemony. Van Mamertus is uit 1634 een klok voor Wirdum bekend. Hij noemde zich toen Frimigei. Van Jan zijn enkele klokken bekend tussen 1658 en 1670 ofschoon het niet helemaal duidelijk is wanneer de gelijknamige zoon Jan II met gieten begint. Van hen samen zijn twee klokken bekend uit 1641, waarvan een in Winterswijk. Hoewel Mamertus in 1642 is getrouwd heeft hij in 1648 een conflict met zijn hospita over de prijs van de maaltijden. Hij is overleden vóór 1669. Drie zonen van Mamertus: Jan II, Claude en Mammes II, zijn eveneens klokkengieter. Zeker is dat Jan II te Vrécourt in Lotharingen is geboren. Kennelijk is Winterswijk zijn verblijfplaats wanneer Mamertus in het noorden werkt en het verklaart waarom hij na zijn huwelijk in 1642 bij een hospita verblijft.¹²⁹ **Jan II Fremy**, zoon van Mamertus I en broer van Mamertus II, is in 1642 te Vrécourt in Lotharingen geboren. Het is mogelijk dat hij een leerling van de Hemony's is geweest. Voor zijn jongere broer Mammes staat dat in elk geval vast. Zijn oudst bekende klok dateert uit 1672. Van Mamertus II zijn er klokken bekend in Fransum en in Midwolde beide uit 1704 en 1705 klokken voor Schalsum en Ten Boer. Eerdere door een Jan Fremy gesigeneerde klokken zijn vermoedelijk van zijn gelijknamige oom. In 1676 giet hij een grote klok voor de Stephanuskerk in Borne. Deze klok hangt naast een klok gegoten door François Hemony. In de jaren 1679-1680 treffen wij Jan II aan in Oost-Friesland waar hij onder meer samen met zijn broer Claude klokken giet, maar ook in 1676 en 1680 met de verder onbekende Frans Fremy. In 1679 wordt Eindhoven zijn woonplaats. In 1686 giet hij aldaar een klokkenspel. Hij blijft in Oost-Friesland actief, zowel in 1690 (voor Haren) als in 1698 giet hij daar, samen met de verder onbekende Johann Schallenbergh een klok. In 1700 is hij weer in Nederland om vervolgens in 1703 zowel alleen als met zijn zonen Franciscus (*1684) en Dominicus (*1685) opnieuw in

¹²⁷ Historisch Centrum Leeuwarden (aug. 2023)

¹²⁸ W.Dolk, 'Over Hans Falck en nog vier andere Leeuwarder klokkengieten' in: *De Vrije Fries*. p. 58-59

¹²⁹ André Lehr, *De klokkengieten François en Pieter Hemony* (Astén, 1959), p.17

Oost-Friesland te werken. Het zijn kinderen uit zijn eerste huwelijk. Jan Fremy trouwt driemaal. De laatste keer in 1702 te Weert, waar hij in 1705 overlijdt. Zijn laatste klok, voor Afferden, dateert uit 1705. Brandts Buys noteert in zijn lijst nog enkele Fremy's, die mogelijk tot het familieverband behoren, maar verder niet goed zijn onder te brengen. In 1731 giet Willem Fremy een klok voor Winterswijk en een voor Bredevoort. In 1760 giet ene Dom. Fremy en klok voor Doorn en ene Claudius Fremy in 1776 een klok voor Wapserveen.¹³⁰

1643-1697 klokkengieterij Huissen

1643-1659 Johan V van Trier, 1644-1686 Peter IV van Trier; 1648-1659 Henrick II van Trier; 1684-1686 Peter IV van Trier; 1688-1697 Johan VI van Trier

Drie zonen van Peter III van Trier houden zich met klokkengieten bezig. Het zijn **Johan V** (*1616) van wie klokken bekend zijn uit de periode 1643-1659, **Peter IV** (*1623) met klokken uit de periode 1644-1686 en **Henrick II** (*1626) met klokken uit de periode 1648-1659. Zij hebben hun werkplaats in Huissen die hun vader daar heeft gesticht. De gebroeders werken alleen, maar ook in wisselende combinaties. Peter IV werkt in 1646 samen met Johan Philipsen, zwager van zijn vader Peter III. Philipsen goot in 1626 een klok voor Rijswijk. Naast de klok van Peter III van Trier uit 1616 in de Cosmas en Damianuskerk in Afferden hangt een klok gegoten door Johan V uit 1653. Bekend is een klok uit 1659, maar na dat jaar verdwijnen Johan V en Henrick II uit het zicht. Nadat Peter III een aantal jaren alleen heeft gewerkt, vindt hij in 1671 een nieuwe partner in de persoon van Rutger Peckel. Deze trouwt in 1671 met Dirickske, een dochter van Peter III. Van deze Peckel zijn klokken bekend, al dan niet in compagnonschap, van 1671 tot 1675, ofschoon hij tot 1696 klokken is blijven gieten. Na 1675 is Steven Rutgers een compagnon. Deze is in 1661 getrouwd met Catharina Philipsen, een dochter van Johan Philipsen. Van hem zijn klokken bekend, al dan niet in compagnonschap, tussen 1675 en 1681. In 1681 een klok voor Neede. Kinderen van Johan V en Henrick II van Trier, zo die er al waren, hebben hun vaders niet in het vak opgevolgd. Zoons van Peter IV: Peter V en Johan VI zijn wel in de voetsporen van hun vader getreden. **Johan VI**, geboren te Huissen in 1665 als zoon van Peter III, is slechts een enkele keer als klokkengieter opgetreden samen met zijn vader in 1684 en 1686. **Peter IV** daarentegen, geboren in Huissen in 1652, werkt wel als zelfstandig meester, maar slechts een korte periode, van 1688 tot 1697. Het aantal klokken dat hij heeft gegoten, is dan ook gering. Daarna lijkt de Huissense gieterij te zijn gesloten. Samen met zijn achterneef Johannes Jacobus van Trier, kleinzoon van Frans van Trier, is hij de laatste klokkengieter van die naam. Hij is waarschijnlijk in 1727 overleden.

1655-1658 Klokkengieterij Sneek

1655-1664 Jelte Piers en Johan Riemers Gravius van Hoitema

Weliswaar heeft Jurrien Balthasar het alleenrecht om in Friesland klokken te gieten, maar in 1655 en 1656 geeft de Staten van Friesland, met instemming van Balthasar, vergunning aan Jelte Piers en Johan Riemers Gravius van Hoitema om klokken te gieten in Sneek. De moeder van Johan Riemers heet Trijn Piers, zodat de compagnons familie van elkaar moeten zijn. In 1655 gieten ze een klok voor Akkerswoude en in 1658 een klok voor het Sneker Stadhuis. In de klokkenstoel op de begraafplaats van Ypscolga hangen twee klokken uit 1664 die door hen zijn gegoten. →

¹³⁰M.A. Brandts Buys, *Lijst van Nederlandse klokkengieten met enkele bijzonderheden* ('s-Hertogenbosch 1925)

Klokken van ambulante klokkengieten in de 18^e eeuw

1701 Voor Bornerbroek giet de klokkengieter M. Derck afkomstig uit Bergh in 1701 een klok. Deze gieter is verder niet bekend, maar gelet op de naam zou hij verwant kunnen zijn, of zelfs de vader, van Joan Nicolaas Derck klokkengieter in Enkhuizen en Hoorn.

1706 Een verder onbekende klokkengieter Titie Goossens genaamd giet in 1706 een klok voor Odoorn en in 1712 een klok voor Noordlaren.

1710 Ene Gillis van de Gilde, van wie verder niets bekend is, giet in 1710 een klok in Zeeland, vermoedelijk voor Nieuwdorp.

1718 Guilielmus Witlockx giet in Antwerpen in 1718 voor de St. Janskerk in Roosendaal een klok met een middellijn van 0,90 m.¹³¹

1719 Ene Dirk de Graef giet een klok voor Vinkeveen.¹³²

1720 De Lotharingse klokkengieter Alexius Julliën giet in 1720 een klok voor de Willibrordus kerk in Deurne. In 1942 wordt de klok gevorderd, maar keert na de oorlog weer.

1729 Op een klein klokje in Haarle uit 1729 staat Johan Swijs als de gieter vermeldt. Swijs is klokkengieter gevestigd in Wesel in Rijnland-Westfalen. Van hem zijn klokken bekend uit de periode 1703-1739, waarvan een viertal in Nederland: naast Haarle, twee in Oldenzaal en een in Neede. In Zwolle bevindt zich een vijzel van zijn hand uit 1728.¹³³

1731 Jean Baptiste Levache uit Luik levert een klok aan Beuningen in 1731, in 1734 een spel van 9 klokken aan Arnhem en een van vier klokken aan Nijmegen.¹³⁴ De laatste liep uit op een faliekante mislukking en is vergoten door Petrus van den Gheyn.

1734 De Luikse klokkengieter Petrus Bouvrie voegt twee klokken toe aan de beiaard van Zaltbommel. Hij heeft in Nederland meerdere luidklokken geleverd.

1738 Casparus Koninck of Coninck giet in de jaren 1734-1738 een vijftal klokken voor Overijssel. In 1738 giet hij een zware klok voor de toren van de hervormde kerk in Almelo. Op de klok valt in het latijn te lezen: *Casparus Koninck heeft me gegoten. Ik heb een geweldige stem, maar door geweld gebarsten zweeg ik, tot ik eindelijk als een feniks uit de dood herrees.* Kennelijk vergoot Koninck een oudere klok. In Markelo bevinden zich drie klokken door Koninck gegoten in 1737.¹³⁵

1742 In 1742 giet Joseph Petit twee klokken van 1750 en 1240 kg voor de Willibrorduskerk in Deurne ter vervanging van de klokken die vijf jaar eerder door brand verloren zijn gegaan. In 1942 zijn de klokken gevorderd. De zwaarste klok is verloren gegaan, de andere na afloop van de oorlog teruggekomen en in de noordwesttoren van de kerk gehangen.¹³⁶

1744 T. Simons & I. Chaudoir, gieten enkele klokken in Nederland, onder meer in 1744 in Nederwetten. Uit het opschrift op de klok valt op te maken dat ze uit Luik komen.

1750 De in 1715 in Henegouwen geboren Joris Dumery huwt Maria d'Hondt en vestigt zich in Antwerpen. In 1735 giet hij zijn eerste klok, in 1738 zijn eerste beiaard. Voor de opdracht om voor Brugge een beiaard te gieten verhuist hij naar die stad. Hij dankt zijn vermaardheid vooral aan de zware beiaard voor de Halletoren in Brugge. Hij giet vele luidklokken waaronder drie klokken voor Delft in de jaren 1750-1751 ter uitbreiding van de door de Hemony's gegoten Ursula-beiaard in de Nieuwe Kerk. Zijn

¹³¹ J. Kalf, *De monumenten in de voormalige baronie van Breda* (1973) p. 318

¹³² M.A. Brandts Buys, *Lijst van Nederlandse klokkengieten met enkele bijzonderheden* ('s-Hertogenbosch 1925)

¹³³ A.E. Rientjes, 'Oude klokken in Salland' in: *Overijsselsch Regt en Geschiedenis 50^e st.* (1934) p.115

¹³⁴ M.A. Brandts Buys, *Lijst van Nederlandse klokkengieten met enkele bijzonderheden* ('s-Hertogenbosch 1925)

¹³⁵ G.J. t. K. 'De Twentsche oude klokken' in: *Overijsselsch Regt en Geschiedenis 41^e st.* (1924) p. 136

¹³⁶ E. van Loon-van de Moosdijk en P. Snijders, *Klokkenroef* (Asten 2017) p. 25

zoon Willem en kleinzons Willem en Jacob zijn eveneens klokkengieters. De laatste kennen we van een klok voor Sluis in 1823.

1751 Van de verder geheel onbekende gieter Alexander van Grootvelt bevindt zich een elevatieklokje in Dalmsholte, die hij goot in 1751.

1755 De Groninger Pieter Rockes trouwt in 1748 in Amsterdam. Hij is slechts bekend van enkele klokken in 1755 (Waverveen) en 1756.

1757 In het Stedelijk museum Schiedam staat een klok in de originele ophanging tentoongesteld die vanaf het jaar van gieting (1757) dienst heeft gedaan als hoogwaterklok (noodklok) in de Gorzen een stadsdeel van Schiedam. Dat de klok 'echt Schiedams' is, blijkt uit het wapen van de stad dat op de klok is te vinden. Nadat de klok dienst heeft gedaan als hoogwaterklok is hij, vermoedelijk in 1923, het jaar dat school in de Lekstraat in gebruik is genomen, schoolbel geworden. De school is in 1939 afgebroken, waarna de klok in 1940 door de dienst Gemeentewerken is geschonken aan het museum. Op de klok staat de tekst: "In voorspoed mild te zijn is een zegen 1757"¹³⁷ De gieter is niet bekend.

1759 Tussen 1759 en 1761 werken Christian Wilhelm Voigt en zijn zoon Christian, klokkengieters uit het Duitse dorpje Dremmen, enige tijd in Oost-Gelderland. In 1759 gieten ze een luidklok voor de Nederlands Hervormde Kerk van Aerdt op het Gelders Eiland en datzelfde jaar ook twee luidklokken voor Groesbeek. Een jaar later wordt een brandklok voor Diepenheim gegoten en in 1761 een klok voor de Broederenkerk in Zutphen. Ongeveer terzelfder tijd giet Christian Wilhelm een klokje voor Huis Ruurlo.¹³⁸

1760 J.B. Wierinck giet in 1760 een klok voor Oud-Gastel.

1765 Casparus Hundt is een klokkengieter gevestigd in Bocholt. In 1765 giet hij een klok voor Winterswijk.

1765 De eerste klokken die Christian Voigt en zijn elf jaar jongere broer Johannes Rutger (zoon van Christian Wilhelm Voigt) in de Achterhoek gieten zijn twee klokken voor Dinxperlo. In 1765 zijn de twee klokken van de Nederlands Hervormde Kerk gebarsten. In oktober van dat jaar hergieten de broers de klokken, maar dat mislukt. Een maand later wordt een nieuwe poging gedaan, nu met meer succes, maar de klokken zijn van matige kwaliteit. In 1767 zijn de twee klokken alweer gebarsten. In september van dat jaar worden de klokken naar Gendringen gebracht, waar de broers de klokken opnieuw gieten. Drie keer is scheepsrecht en op 30 november gaan de klokken weer naar Dinxperlo. Als eveneens in 1767 een klok voor Aalten wordt gegoten gaat dat de eerste maal eveneens mis en moet de klok ten tweede male worden gegoten. Na 1776 werk Christian weer alleen en naast meerder klokken voor het Land van Kleef, giet hij 1777 een klok voor Angerlo. Op 18 augustus van dat jaar brengen twee boeren de stuk geslagen oude klok naar Isselburg, waar begin september, onder toezicht van de drost van Didam, de nieuwe klok is gegoten. Kennelijk heeft de gieter inmiddels het vak onder de knie gelet op de enthousiaste reactie van de opdrachtgevers: *Tot volkoomen genoegen en meesterlijk gegoten heeft. Alwaerom gemelden Christian Voigt als een kunstenaar en Meester in dit werck te houden en te agten is.* In 1781 giet hij nog een kleine klok voor de St. Andreaskerk in Zevenaar.¹³⁹

1775 Joannes Stock giet in 1775 een klok voor Neer in Limburg.

1775 Het stadhuis van Schoonhoven bezit midden op het dak een open torentje, dat in 1775 is aangebracht voor het nieuwe klokkenspel. In de stadhuistoren bevindt zich vanaf 1535 een spel van

¹³⁷ M. van der Vaart, conservator Stedelijk museum Schiedam, 10 mei 2023.

¹³⁸ W.F.W.M. van Heugten, 'De klokgieters Voigt in de Liemers en de Achterhoek' in: *Jaarboek Achterhoek en Liemers, deel 14* (Doetinchem 1991) p. 82-84

¹³⁹ W.F.W.M. van Heugten, 'De klokgieters Voigt in de Liemers en de Achterhoek' in: *Jaarboek Achterhoek en Liemers, deel 14* (Doetinchem 1991) p. 83-87

zeven klokken gegoten door de Mechelse gieter Medardus Waghevens. In 1775 gunt het stadsbestuur aan Andreas Jozef van den Ghein uit Leuven de opdracht om een carillon met 38 klokken te gieten, waarvoor de zeven klokken van Waghevens en een kanon door Olivier van Noort geschonken aan de stad in 1578, na zijn reis om de wereld vergoten werden.

*“Myn schor geloey op reys, voor dapperen van Noort,
Klinkt na een lange rust, thans in een fray akkoort.”*

De grootste klok in de beiaard heet ‘opus 18’. Andreas Lodewijk, de 17-jarige zoon van van Van den Gheyn, wordt als mede gieter vermeldt.¹⁴⁰

1776 De toren van de Sint-Petruskerk in Ureterp (bij Drachten) is zo slecht dat in 1776 naast de kerk een klokkenstoel wordt gebouwd om de twee klokken uit omstreeks 1600 in onder te brengen. Deze klokken zijn respectievelijk vervangen in 1771 en 1932. In 1943 zijn beide klokken afgevoerd naar Duitsland ten behoeve van de Duitse oorlogsindustrie. In 1948 zijn twee nieuwe klokken in de klokkenstoel gehangen.

1778 Ene Arendt Boolen giet een klok voor Watergraafsmeer.

1786 In 1786 sluit Joannes Rutger Voigt een contract voor her-gieten van de klok van de N.H. Kerk in Warnsveld. Een herstel van de in 1776 gebarsten klok kent dan al een tienjarige geschiedenis. Eerst in 1784 wordt Henricus Petit de opdracht verleend de klok te vergieten. Het gieten mislukt en hoewel de gieter beloofd de klus over te doen komt het daar niet van. Voigt vergiet de klok in het najaar van 1786 met succes. In hetzelfde jaar vergiet hij ook de gebarsten middagklok van N.H. Kerk in Aalten.

1787 Ook in Dinxperlo is sprake van een gebarsten klok, die door Johannes Rutger Voigt succesvol is vergoten. In 1915 is deze klok wederom vergoten nu door de Gebr. van Bergen uit Midwolda. Eveneens in 1787 giet Voigt de ‘Gemeijnsklok’ van Megchelen. Het jaar daarna giet hij een 900 kg wegende klok voor Zeddam. In 1789 giet hij twee klokken voor Raalte ter vervanging van een klok uit 1613.

1790 De verder onbekende gieter Hendrik van Calcar levert in 1790 voor de som van 13 gulden een luidklok voor het predikantehuis in Heino.

1796 Na zo’n acht jaar zien we Johannes Rutger Voigt weer terug, nu in Twente, waar hij klokken giet voor Albergen, Tubbergen, Vriezenveen en Geesteren.

1798 Johannes Blörkman uit het Zweedse Göteborg giet in 1798 een klok voor Zuidschermmer, waarschijnlijk voor het Zwarte Kerkje, een van de weinige stolpkerkjes typisch voor Noord-Holland. Thans hangt in de klokkenstoel een stalen klok gegoten in 1927 door de Bochumer Verein.

1717-1980 Koninklijke klokkengieterij Petit & Fritsen Aarle-Rixtel

1717-1718 Jean Petit en Godefroy Jullien; 1719-1732 Jean en Joseph Petit; 1721-1759 Jean Petit; 1744-1748 Jean en Johan Petit; 1746-1789 Alexius Petit; 1752-1765 Petrus Petit; 1777-1815 Henricus Petit; 1784-1800 Everardus Petit; 1790-1836 Alexius Petit jr.; 1836-1841 Alexius Petit jr. & Joseph en Willem Edelbrock; 1815-1875 Henricus Fritsen; 1875-1903 Alexius Fritsen; 1903-1953 Henri Fritsen; 1953-1997 Hein Fritsen; 1997- Frank Fritsen

Jean Petit is in 1692 geboren te Montigny le Roi in Lotharingen. Zijn vader is de chirurgijn Jean Petit, zijn moeder Marie Jullien, een zuster van de klokkengieter Alexius Jullien, die in 1724 een klokkenstel van 24 klokken aan Helmond levert. Petit wordt al vroeg wees en samen met zijn twee broers wordt hij in huis genomen door zijn oom Alexius Julien, die in Weert woont. In of kort na 1703 vertrekt het gezin naar Lier, waar Jean en Joseph het vak van klokkengieten leren. Zijn eerste klokken giet Jean samen met zijn

¹⁴⁰ [Carillon stadhuis Schoonhoven – carillontorens.nl](http://CarillonstadhuisSchoonhoven-carillontorens.nl)

neef **Godefroy Jullien** in de jaren 1717-1718, waarna hij in de jaren 1719-1722 samenwerkt met zijn broer Joseph. Hij woont dan in Nederweert. **Joseph Petit**, broer van Jean, is in 1695 eveneens in Montigny le Roi geboren. Hij huwt in 1720 Johanna Guns en vestigt zich op het adellijk huis de Donck in Someren, een bezitting van de vader van zijn vrouw. Zij krijgen zeven kinderen onder wie twee jongens: Alexius en Petrus, die beide klokkengieter zullen worden. Joseph heeft slechts een gering aantal klokken gegoten. Van hem zijn bekend een klok voor Oosterholt uit 1717 gegoten samen met Godefroy Julien en een klok voor Helmond in 1721. Hij houdt zich op de Donck ook met andere zaken bezig. Joseph overlijdt in 1745. In 1721 trouwt Jean met Maria van Haendel, dochter van een brouwer uit Helmond. Of zij toen onmiddellijk naar Helmond zijn verhuisd, is niet duidelijk, maar in ieder geval wonen ze daar in 1724. Als zelfstandig gieter giet Jean zijn eerste klok in 1721. Zijn laatste in 1759. Zijn productie is in de orde van grootte van 3 à 4 klokken per jaar. Bijzondere klokken kunnen van hem niet genoemd worden. De kwaliteit van zijn klokken zijn redelijk. Jean leidt zijn zoon **Johan Petit** (*1727) op tot klokkengieter en samen met hem giet hij in de periode 1744-1748 een aantal klokken. In 1749 overlijdt Johan, met als gevolg dat Jean Petit geen opvolger heeft. Hij is weliswaar een rondreizend klokkengieter, maar in 1743 heeft hij te Nieder-Elten bij Emmerik een semipermanente gieterij, zoals ook in 1749 in Dinslaken, 40 km ten noorden van Düsseldorf. Nadat zijn vrouw begin 1768 is overleden, schijnt Petit naar Someren te zijn verhuisd, naar het adellijk huis de Donck alwaar zijn neef Alexius woont. Aan het einde van dat jaar is hij daar overleden. **Alexius Petit** is in 1720 te Someren geboren als oudste kind van Maria van Haendel en Jean Petit. Hij huwt te Aldekerk, 20 km noordoostelijk van Venlo, met Maria Slex. Uit dit huwelijk worden veertien kinderen geboren van wie Henricus, Maria Aldegonda, Everardus en Alexius jr. van belang zullen zijn voor de klokkengietkunst. De jongens worden klokkengieter, de dochter huwt met Isaac Fritsen. Uit dat huwelijk werd Henricus Fritsen geboren, de stichter van Petit & Fritsen te Aarle-Rixtel in 1815. Alexius giet klokken in de periode 1746-1789, zij het voor wat betreft luidklokken met een onderbreking van 1759-1766. Hij werkt incidenteel samen met zijn oom Jean in Helmond, met zijn broer Petrus en zijn zonen Henricus, Everardus en Alexius jr. Alexius krijgt vooral bekendheid door zijn mislukte beiaarden voor Goes (1763) en Nijkerk (1775). In beide gevallen moet de Mechelse klokkengieter Andreas Jozef van den Gheyn het werk overnemen en afmaken. De beiaard van Nijkerk betekent voor Alexius de ondergang en hij gaat in 1777 failliet. Het jaar daarop vertrekt de familie naar Eindhoven, om vervolgens tussen 1786-1790 te verhuizen naar Aarle-Rixtel. Alexius overlijdt aldaar in 1801. In zijn Somerense jaren heeft Alexius van allerlei activiteiten ondernomen, van het ontginnen van hei, een boerderij beheren tot geelgieten, om maar enkele te noemen. Nochtans had hij voortdurend geldzorgen. **Petrus Petit**, zoon van Johanna Guns en Joseph Petit is in 1731 te Someren geboren. Hij trouwt in 1762 met Maria Meijnen, waarmee hij twee dochters krijgt. Petrus sterft jong in 1766. In de periode 1752-1765 werkt hij soms samen met zijn oudere broer Alexius. In de jaren 1760-1765 werkt hij ook zelfstandig. **Henricus Petit** is in 1751 te Someren geboren als zoon van Alexius. Hij blijft ongehuwd. Zijn eerste klok giet hij samen met zijn vader in 1769. Die samenwerking duurt voort tot 1780, wat niet wil zeggen dat hij vanaf 1777 niet met andere samenwerkt of zelfstandig werkt. Hij werkt samen met zijn broer Everardus in de jaren 1784-1793 en met Alexius jr. in 1794. Hij woont vanaf 1778 in Eindhoven en vervolgens vanaf 1786 tot aan zijn dood in 1815 in Aarle-Rixtel. Het werk van Henricus is uitstekend. Zowel de klank van zijn klokken als de vormgeving verdienen alle lof. Niet alleen de klokken zelf maken dat duidelijk, maar ook de getuigschriften die hij heeft ontvangen. Vermoedelijk verzorgt hij ook klokopschriften in rijmvorm. Henricus Petit is een vurig patriot die in woord en geschrift uitbundig laat blijken hoe blij hij is met de komst van de Fransen in 1793-1795. **Everardus Petit** is in 1761 in Someren geboren. Als klokkengieter is hij steeds in de schaduw van zijn broer Henricus gebleven ofschoon hij voortreffelijke klokken giet. Klokken van hem zijn bekend uit de periode 1784-1800. In de eerste jaren werkt hij samen met Henricus, in de laatste jaren met zijn jongere broer Alexius jr. Hij blijft ongehuwd en is in 1821 te Aarle-Rixtel overleden. **Alexius Petit jr.**, de jongste zoon van Alexius sr, is in 1765 te Someren geboren. Na het faillissement van zijn vader en de daaropvolgende verhuizing naar Eindhoven beloven Henricus en

Everardus hem als klokkengieter op te leiden. Overigens doet ook zijn vader dat, door hem bij de werkzaamheden aan klokken te betrekken. Voor de eerste keer vindt men zijn naam op een klok uit 1779 tezamen met zijn vader en Everardus. Die samenwerking wordt voortgezet tot 1786. In 1794 werkt hij samen met Henricus en in de jaren 1797-1800 weer met zijn broer Everardus. Hij giet ook zelfstandig vanaf 1790 tot 1836 het jaar waarin hij de zeventig is gepasseerd. Vermeldt kunnen worden drie klokken voor de R.K.-kerk in Koudum in 1832 met een gewicht van respectievelijk 231, 410 en 858 kilo en een klok voor R.K.-kerk in Sneek van 286 kilo, die later verhangen is naar de R.K.-kerk in Balk. Eenmaal op leeftijd gekomen betreft Alexius Petit jr. de neven van zijn vrouw, Joseph en Wilhelm Edelbrock, bij het klokkengieten. In die combinatie werken ze samen tot in 1841. In 1838 gieten ze een klok voor Harlingen en een klok voor Terschelling en in 1840 een klok voor Heereveen. Op de laatste klok staat: LUDgero oblata Ut ViVos VoCet MortUos fULgUra frangat, hetgeen betekent: Zij is aan Ludger gewijd, opdat zij de levende roepen, de doden betreuren, de bliksems verbreken! De hoofdletters stellen Romeinse cijfers voor, die samengesteld het jaartal 1840 tot uitkomst heeft. Waarschijnlijk vanaf 1787 woont Alexius in Gescher. De aldaar gestichte gieterij is in gezamenlijk eigendom evenals de gieterij die zij in 1791 in Vechta vestigen. Maar Alexius jr. koopt beide gieterijen in 1805 van zijn familie voor vierduizend gulden. In datzelfde jaar brandt de gieterij in Vechta af. Alexius overlijdt te Gescher in 1842. De Edelbrocks zetten de gieterij voort onder de naam Petit & Gebrüder Edelbrock (sinds 1843). Vóór zijn dood hadden de Gebrüder Edelbrock reeds klokken onder die naam gegoten, onder andere in 1837 voor Nederland. De gieterij bestaat nog steeds onder die naam, ofschoon de familie Edelbrock daar niet langer bij betrokken is. Sinds 1912 is de gieterij in handen van de familie Hüesker. De naam Petit & Gebr. Edelbrock is niet altijd even consequent gebruikt. Carl Edelbrock (1874-1926), kleinzoon van Joseph en de voornaamste gieter uit dit geslacht, signeert ook wel eens met C. Edelbrock, onder meer in 1902 en 1910. Ook andere Edelbrocks doen dat bij tijd en wijle. Petit & Gebr. Edelbrock groeit uit tot een belangrijke en grote klokkengieterij waar bovendien veel kunstgieterwerk wordt gemaakt. Met beiaarden heeft het bedrijf zich nooit beziggehouden. Via Eijsbouts levert Petit & Gebr. Edelbrock tot 1940 talloze luidklokken aan Nederland. Maar niet alle, zoals hun belangrijkste luidklok in Nederland voor de kathedraal in Roermond uit 1892. Deze is rechtstreeks in Gescher besteld. Nadat Henricus Petit in 1815 te Aarle-Rixtel is gestorven en zijn broer Everardus zich uit de zaak heeft teruggetrokken, wordt de klokkengieterij voortgezet door hun neef **Henricus Fritsen** (1784-1875), zoon van Isaac Fritsen (1745-1808) en Maria Aldegonda Petit (1753-1818). Laatstgenoemde is een zuster van Henricus en Everardus Petit. Henricus Fritsen kiest als firmanaam Petit & Fritsen. Na Henricus wordt de klokkengieter van het bedrijf diens zoon **Alexius Fritsen** (1822-1903). Hij is het die in één geval de naam Petit & Fritsen niet gebruikt, maar die van hemzelf. Alexius heeft geen mannelijke nakomelingen. Vandaar dat de volgende klokkengieter **Henri Fritsen** (1874-1951) wordt, zoon van Everhardus Fritsen, de broer van genoemde Alexius Fritsen.

Na hem komt zijn zoon **Hein Fritsen** (1926-1997). Diens zoon **Frank Fritsen** (*1956) volgt hem op als klokkengieter en directeur van het bedrijf. In 2014 heeft Klokkengieterij Eijsbouts uit Asten de activiteiten van Petit & Fritsen overgenomen.

Het monumentale pand van de klokkengieterij Petit & Fritsen in Aarle-Rixtel is sinds 1988 een Rijksmonument.¹⁴¹

¹⁴¹ Wikipedia: Klokkengieterij Petit & Fritsen (mrt. 2023)

Petit & Fritsen giet in de negentiende eeuw een aanzienlijk aantal klokken. Een zeker onvolledige opsomming van de productie toont het volgende: 1815 Oostrum klok van 330 kg., 1820 Een klok voor de Ned. Herv. Kerk van Windesheim, 1831 De Knipe klok van 516 kg, 1846 Bolsward twee klokken van 561 en 1160 kg. 1850 Bolsward klok van 359 kg. 1850 Roodhuis klok van 208 kg. 1852 Workum klok van 372 kg. 1865 Een klok voor de Ned. Herv. Kerk van Diepenheim. 1870 Venray klok van 7940 kg. 1875 Wijtgaard drie klokken van 488, 862 en 1742 kg, 1875 Bakhuizen klok van 579 kg. 1876 Heeg klok van 887 kg. 1877 Voor de R.K.-kerk van Dokkum een klok. 1882 Warstiens klok van 940 kg. 1883 Leeuwarden schoolbel van 290 kg. De negentiende eeuw is dus voor Petit & Fritsen op het gebied van luidklokken zeer succesvol, maar met beiaarden is men minder gelukkig. De beiaard uit 1867 voor Eindhoven wordt bepaald niet geprezen. De twintigste eeuw begint goed met veel orders. Er is in 1913 zelfs een compagnon aangetrokken in de persoon van A.H. Rüther, gieterijmeester bij Petit & Gebr. Edelbrock te Gescher, maar tijdens de eerste wereldoorlog moet deze vanwege militaire dienst terug naar Duitsland. In de crisisjaren maakt het bedrijf moeilijke tijden door. Het leidt in 1934 zelfs tot een faillissement dat wordt opgeheven als Nederveen's Margarine Fabrieken te 's-Hertogenbosch de klokkengieterij koopt. Een verbintenis die al lang geleden weer ongedaan is gemaakt. Kort voor de Tweede Wereldoorlog, in 1939, lukt het eindelijk een toon zuivere beiaard te maken. Een prominente rol speelt daarbij frater Getulius (Jan Arts), een alom gewaardeerd klokkendeskundige. Na de oorlog gaat het bedrijf in een niet te stuiten opwaartse lijn. Overal ter wereld kan men nu beiaarden van Petit & Fritsen aantreffen. In 1947 leveren ze een klokkenspel voor het stadhuis in Rotterdam, die het klokkenspel van 49 klokken uit 1920, gemaakt door John Taylor & Co uit Engeland verving, die verloren ging in 1943 door de Duitse klokkenvordering. De zwaarste klok weegt 5654 kg. Samen met Eijsbouts zijn de Nederlandse klokkengieters letterlijk toonaangevend in de wereld. In 1976 is Petit & Fritsen het predicaat Koninklijke toegekend. Sinds 1907 is de klokkengieterij gevestigd in het monumentale pand aan de Klokkengieterstraat 1 in Aarle-Rixtel. In 2015 is Petit en Fritsen samengegaan met Koninklijke Eijsbouts b.v.

1718-1790 Klokken en geschutgieterij Hoorn

1718-1764 Joan Nicolaas Derck; 1761-17?? Johan Nicolaus Rock; 17??-1778 Jan Nicolaas Derck; 1778-1779 Jan Nicolaas Bagge; 1779-1807 Leonardus Haverkamp

Joan Nicolaas Derck 'klockgieter woonagtig tot Hoorn', tevens klokkenist, giet in de periode 1718-1764 11 luidklokken, een zwaar carillon voor Kopenhagen en 40 carillonklokken voor Gdansk. Derck is afkomstig uit Thüringen, waar hij in 1688 in Schleusingen is geboren als zoon van een klokkengieter. Het is mogelijk dat zijn vader een klok goot voor Bornebroek in 1701. Op de klok staat vermeldt M. Derck Bergh me fecit. Joan Nicolaas komt in 1712 vanuit Mannheim naar Enkhuizen waar hij vermoedelijk in de gieterij van Jan Crans heeft gewerkt. Zes jaar later vertrekt hij naar Hoorn waar hij in de jaren 1718-1764 klokken en geschut heeft gegoten, maar ook allerhanden ander gietwerk. In 1732 levert hij een kleine klok aan Foudgum. Kennelijk deed hij dat ter plaatse want het randschrift op de klok luid: *Jan Nicolaas Derck tot Hooren Hergoot mij in den grond en woog naar behooren 702 pond*. In 1741 levert hij een klok aan Wijhe, in 1753 een klok aan Olst en in 1762 een aan Rauwerd. Geruchtmakend zijn de beiaarden die hij heeft gemaakt. In 1736 levert hij via een tussenpersoon een zwaar carillon aan Kopenhagen. Twee jaar later een soortgelijk spel aan Gdansk. De stemming van de klokken deugen niet en de Nederlandse beiaardier in Gdansk accepteert dat niet. Het schaadt de reputatie van Derck kennelijk niet want in 1758 kan hij een carillon aan St. Petersburg leveren. De stemming is echter nog steeds niet in orde. In 1761 verkoopt hij de gieterij aan **Johan Nicolaus (de) Rock**, van wie een klok uit 1755 bekend is. Niet veel later koopt Derck de gieterij weer terug. Op zijn beurt wordt hij opgevolgd door zijn zoon **Jan Nicolaas Derck**,

die in 1770 de klok voor de Van Doniakkerk in Makkum giet, in 1774 een grote klok eveneens voor Makkum en in 1786 voor Blokzijl. In de oudheidkamer van Oldenzaal bevindt zich nog een klein klokje door Derck gegoten in 1773. Na Derck is **Jan Frederik Bagge** van 1778-1779 de klokken en geschutgieter van Hoorn. Van Bagge zijn geen klokken bekend. Bagge wordt opgevolgd door **Leonardus Haverkamp** die in de jaren 1783-1790 een vijftiental klokken giet,¹⁴² voor Workum in 1780, voor Duurswoud in 1783, voor Oosthem in 1785, voor Dantumawoude in 1786, voor de klokkenstoel in Snikzwaag (gevorderd in 1943, maar in 1950 teruggevonden in Harlingen) en Uitwellingergera in 1787, in 1789 voor Olst en in 1790 voor de Nieuwe Toren van Kampen. In de toren van de Hervormde kerk van Joure, in 1628 gebouwd, hangt een klein klokkenspel: drie luidklokken en een klok voor het slagwerk van de halve uren. De grootste klok dient, behalve voor het luiden, voor de volle uren, terwijl de kleinste, bengel genaamd, de kermis in september in- en uitluidt. Vroeger werd ze ook gebruikt als het gemeentebestuur van Haskerland, bij gladheid verordeneerde de straten met zand te bestrooien en op de zondagen om 11.30 u bij een huwelijksvoltrekking. Haverkamp goot het klokkenspel in 1790.¹⁴³

1790-1958 J. Zimmer & Zonen Amsterdam

1790-1833 Hendrik Zimmer; 1833-? Johannes Zimmer; 1954-1958 Herman Theodorus Zimmer

Hendrik Zimmer is een uit Duitsland afkomstige metaalgieter die zich omstreeks 1790 in Amsterdam vestigt. Incidenteel giet hij wel een klok, maar van een echte klokkengieterij is geen sprake. In 1816 werken er bij het bedrijf twaalf man. Als in 1829 de stadsklokken- en geschutgieterij aan het Molenpad per opbod wordt verkocht, koopt Zimmer een deel van de inventaris om gedurende een korte periode klokken te gieten. Zijn zoon **Johannes Zimmer** vestigt in 1833 aan het Raamplein een koper- en ijzergieterij. Onder de naam J. Zimmer & Zonen is het bedrijf in 1845 machinefabriek, smederij en gieterij. Er wordt gewerkt met twee koepelovens en een stoommachine van zes pk voor het blaaswerk. Er worden onder meer stoomketels en papiersnijmachines gemaakt en een enkele maal een klok gegoten, zoals in 1854 voor Delfstrahuizen. De firma Zimmer neemt in 1851 deel in de Alkmaarse Pijpgazcompagnie waarvoor ze de installatie levert. In 1857 zijn er 50 werknemers werkzaam en in 1889 65. In 1882 wordt een bouwvergunning gevraagd om een ijzergieterij te mogen bouwen aan de Korte Bleekerstraat. De vestiging aan de Raamstraat blijft tot 1931 in bedrijf als kopergieterij. Na sluiting gaan de vijf man personeel over naar de vestiging aan de Korte Bleekerstraat. In 1938 maakt het bedrijf een aanvang met het lassen van gescheurde klokken. Na afloop van de Tweede Wereldoorlog, bij de terugkeer van een deel van door de Duitsers geroofde klokken, blijken er vele beschadigd. Door Zimmer

worden er zo'n honderd herstelt. Herman Theodorus Zimmer, die na de Tweede Wereldoorlog de directeur van het bedrijf is, ziet er aanleiding in om ook klokken te gaan gieten.

Achter de klapbrug over de Lange Bleekerssloot is de ijzergieterij van J. Zimmer en Zn te zien in de toenmalige buurtschap 'De Baarsjes' toen nog een deel van de gemeente Sloten.

¹⁴² J. Arts en F. Donders, 'Muziek der klokken' in: *Sint Gregorius-blad* no. 11 (Haarlem 1931) p. 238

¹⁴³ G.H. van Borssum Waalkes, 'Vervolg van Friesche klokke-opschriften' in: *De Vrije Fries 18^e deel* (Leeuwarden 1892) p. 158

Op 5 december 1947 vindt de eerste gieting plaats. In de jaren 1947-1953 zijn er 110 klokken door het bedrijf gegoten. Het bedrijf blijft sterk ambachtelijk en tot de sluiting is er niet of nauwelijks sprake van mechanisatie.¹⁴⁴ Door de naoorlogse behoefte aan gietijzer kan het bedrijf haar bestaan rekken, maar in 1964 moet worden overgegaan tot sluiting. Onder dezelfde naam wordt in Wekerom een handelskantoor in gietwerk gevestigd. In 1972 is ook deze activiteit gestopt.¹⁴⁵

1795-1980 Klokkengieterij Van Bergen

1795-1847 Andries Heeres I van Bergen; 1847-18.. Udo Andries, Berend en Andries Heero; - 1950/1956 Udo Andries en Jacobus van Bergen; 1956-1970 Wolbert Jacob Koek 1853-1893 Andries Heero II; 1893-1920/1904 Andries Heero III en Udo Jurrien; 1920-19.. Hermannus Tjapko, Jan Jurrien en Andries Heero IV; 19..-1980 Andries Heero V

Andries Heeres I van Bergen is in 1769 geboren in het Oost-Friese Norden als zoon van de mast-, blok- en pompenmaker Heero Andries en Antje van Bergen. Naar mag worden aangenomen leert hij van zijn vader het vak van mast-, blok en pompenmaker. Na de dood van zijn ouders vertrekt Andries Heeres naar Midwolda, waar hij in 1789 in dienst treedt bij een timmerman. Na het overlijden van zijn baas kan hij diens timmerwerkplaats overnemen. Een grote klant is burchtheer Siccema van de Ennemaborch in Midwolda, voor wie hij grote en kleine waterpompen repareert. Andries Heerma blijkt een ondernemend en veelzijdig vakman te zijn, die waterpompen bij huizen scholen en brouwerijen herstelt; speelwagentjes, theeketels, regenbakken en koffiemolens vervaardigt en herstelt en onderdelen vervangt van koren-, water- en oliemolens. Ook fijnere techniek als uurwerken worden door hem gerepareerd. Op een zeker moment heeft hij de timmerwerkplaats uitgebreid met een smederij en een smeltoven. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de levering in 1820 van omgegoten metalen proppen en pannen (scharnierblokken) voor de sluisdeuren van het Nieuwe Verlaat in de vanaf 1653 moeizaam gegraven Ommelandersdijk, die pas in 1819 Nieuwe Pekela zal bereiken. Hij knapt brandspuiten op voor de omliggende gemeenten en doet onderhoudswerkzaamheden aan het orgel, uurwerk, wijzerplaten en klokken voor de hervormde kerk en meer van dergelijke karweien voor diverse plaatsen in de omgeving en levert klein gietwerk als schellen en bellen met en zonder tuimelaar. Andries Heeres I is dus een veelzijdige man, maar het liefst presenteert hij zich als klokkengieter. In de periode tot 1880 giet hij negen klokken in gewicht variërend van 50 tot 650 kilo. Het is waarschijnlijk dat hij voor het eerst in aanraking is gekomen met klokkengieten als de Oost-Friese klokkengieten Claude Fremy (1729-1792) en Mammeus Fremy Heidefeld (1748-1806) ter plaatse een klok gieten voor Midwolda. Uit 1787 is er van Mammeus Fremy Heidefeld een klok bekend in Grijpskerk. In elk geval werkt Van Bergen met hen beide samen en later ook met Claude's zoon Mammeus Fremy (1762-1837). In 1816 giet Van Bergen met Mammeus Fremy een klok voor Gorredijk en in 1826 een klok voor Wijnjeterp. Zelfstandig giet hij zijn eerste klok in 1795. Met het nodige vallen en opstaan ontwikkelt hij zich tot een ervaren klokkengieter. In de periode tot 1800 giet hij negen klokken in gewichten van 50 tot 650 kilo waaronder twee klokken voor zijn eigen woonplaats en voor Termunten en Oostwold. In 1802 giet hij een klok voor Farnsum, maar vaker dan in Nederland is hij te vinden in het naburige Oost-Friesland met als 'zwaartepunt' een 2000 kilo zware klok in Völlen. Met uitzondering van een zware klok voor Eelde in 1805 levert hij tussen 1802 en 1809 slechts enkele kleinere klokken af. Al met al giet hij tussen 1795 en 1809 26 klokken. In

¹⁴⁴ J. van den Hurk, *Klokkengieterij Js. Zimmer & Zonen. Historie & Luidklokken* (Utrecht 1994);

¹⁴⁵ D. Nas, *IJzer. De geschiedenis van een machtig materiaal* (Soesterberg 2015) p. 529

1809 gaan Andries Heeres I en Mammeus Fremy een compagnonschap aan, die tot 1829 succesvol is geweest. Zoveel mogelijk werven de compagnons opdrachten om die gezamenlijk op één plaats bij een centraal gelegen kerk af te werken. In 1817 bijvoorbeeld vergieten zij de gebroken klok van Noordbroek ter plaatse en daarna op dezelfde plaats klokken voor Wedde en Thesinge.¹⁴⁶

Bij het huis Lyndenstein in Beetsterzwaag staat een klok in een klokkenstoel. De klok is in 1822 gegoten bij Van Bergen in Midwolda. Op de klok de naam van de opdrachtgever, het familiewapen Van Lynden en de namen van de makers van de klok Andries H. van Bergen en Mammeus Fremy.

In 1824 wordt een klok voor Gramsbergen gegoten en in 1829 een klok voor Heemse. In 1832 werkt Andries Heeres I in Nes op Ameland aan het vergieten van een klok met een gewicht van 383 Nederlandse ponden en het gieten van een nieuwe klok voor de Rooms-Katholieke kerk. In hetzelfde jaar giet hij een klok voor Westerbroek. In 1836 en in 1837 giet hij een klok voor Hijdaard resp. voor Zwaagwesteinde, waar de firma van Bergen in 1884 nogmaals een klok voor giet. In 1841 giet hij een klok voor Ureterp, in 1842 een klok voor Wetsens, in 1843 voor Boxem, in 1844 voor Blesdijke en in 1847 voor Oldetrijne. In 1847, het jaar dat hij overlijdt, heeft hij 148 klokken op zijn naam staan. Voor die tijd een groot aantal, maar gemiddeld zo'n drie klokken per jaar is toch niet genoeg voor zijn

levensonderhoud, zodat hij er een kruidenierswinkel en tapperij op na houdt als bijverdienste. Een enkele keer houdt hij zich bezig met een beiaard, maar dat is geen groot succes.

Udo Andries (1800-1879) is de opvolger, maar die ziet meer empoel in het bouwen van brandspuiten. Nochtans is er een klok van hem bekend uit 1850 voor Rauwerd, waarvoor de klok uit 1370 is vergoten en uit 1851 een klok voor Bergumerheide. Aan brandspuiten zit het nodige aan geelgieterswerk, zodat het geen vreemde overstap is. Udo Andries raakt echter aan de drank en met het bedrijf gaat het bergafwaarts en is in 1844 zelfs geëxecuteerd.

Brandspuit gefabriceerd in Heiligerlee ca. 1875. →

De gieterij is in 1853 door **Andries Heero II** (1835-1913) nieuw leven ingeblazen. Hij is een zeer actieve klokkengieter en in 1862 sticht hij zelfs een tweede gieterij, onder de naam St. Paulinus in Heiligerlee, waar ook zijn broers Berend en Heero Andries werken. In dat jaar levert hij een klok af aan Drachtster-Compagnie. Opvallend zijn de figuren op de klok: een jager met geweer en hond bij een kerkje, een man met een jachthoorn en een zittende man met een haas in de hand en een geweer in rust. Volgens Borssum Waalkens in *De Vrije Friesch*, komen dergelijke symbolen ook voor op middeleeuwse klokken en verbeelden ze de christelijke jacht op zondaars om ze te bekeren.¹⁴⁷ In 1862 levert A.H van Bergen ook een klok af aan Lippenhuizen,

¹⁴⁶ K.B. Haan, *Klokkengieters van vroeger tot Midwolda* (Bedum 2008) p. 30-35

¹⁴⁷ G.H. van Borssum Waalkes, 'Vervolg van Friesche klokke-opschriften' in: *De Vrije Fries 18^e deel* (Leeuwarden 1892) p. 158

in 1866 een voor Woldendorp, in 1870 een voor Tzum, terwijl in datzelfde jaar voor Engwierum de oude klok, die gescheurd is, wordt vergoten. In Ternaard hangt in de Grote Kerk een klok die in 1871 is gegoten door Van Bergen. In 1872 wordt er een klok aan Ter Idzard geleverd. In 1873 een klok gegoten voor Schoorl, in 1875 een klok en een mechanisch torenuurwerk geleverd aan Baard. In het jaar daarna vergieten ze in Surhuisterveensterheide een klok uit 1853. In 1876/77 leveren ze twee klokken aan Workum. In 1880 leveren ze drie klokken, aan de St. Willehadkerk te Assen, aan de R.K.-kerk te Waddinxveen en voor de R.K.-kerk te Bedum. In 1882 giet hij een 1500 kg zware klok voor de stad Hoorn. Na een ruzie van Berend en Heero Andries met Andries Heero II keren de beide eersten terug naar Midwolda om met hun vader Udo Andries de zaken voort te zetten. In 1878 vergieten ze de klok van Pietersbierum, in 1880 gieten ze een klok voor Haskerhorne, in 1881 een klok voor Winschoten, in 1882 een voor Steenwijk en in 1884 een voor Nijeberkoop. In datzelfde jaar worden klokken gegoten voor: Genemuiden en Vlagtwedde terwijl voor Berkhout een klok wordt vergoten. In 1884 gieten ze een klok voor het gemeentehuis in Assen en in 1887 vergieten ze een klok van Jacob Noteman uit 1636 voor Wijnaldum. In 1890 gieten ze een 1100 kg wegende klok voor Winterswijk. Als klokspijs worden twee defecte klokken gebruikt uit de 16^e en 17^e eeuw. De laatste klokkengieters zijn de broers **Udo Andries** (1883-1970) en **Jacobus van Bergen** (1886-1976), kleinzoons van de Udo Andries, die het glas niet kon laten staan. Udo Andries verlaat het bedrijf in 1950, zodat Jacobus de zaken alleen voort moet zetten. In 1948 giet hij een klok voor de klokkenstoel in Legemeer, die een klok van Jan Crans verving. De tekst op de klok luidt: *Ao 1772 werd mijn voorganger door Jan Crans te Enkhuizen gegoten, ao 1943 door de Duitser bezetter geroofd, Ao 1948 gaf milddadigheid van Jkvr A.A. van Eijsinga mij aan Legemeer. Gegoten door Jacobus van Bergen te Midwolda.* Voor de klok van Crans hing er een klok van Steven Butendiic uit 1467, die in 1722 ver kocht is aan de N.H. Kerk te St. Nicolaasga. In 1949 Jacobus een klok voor de klokkenstoel van Idzega, die een klok uit 1670 verving die in 1943 was gevorderd en in 1952 een klok voor het klokhuis op de begraafplaats van Gorredijk, die een klok van Cyprianus Crans uit de 18^e eeuw vervangt. Op 1 januari 1956 verkoopt hij de gieterij aan de werknemer **Wolbert Jacob Koek**. Het is het begin van het einde. Koek giet slechte klokken. Spottend wordt over hem gesproken als de klokkengieter die zoveel koek in zijn klokken doet. De gieterij is begin jaren zeventig gesloten. Na zijn vertrek in 1950 heeft Udo Andries nog een vijftal klokken gegoten bij de gieterij van Van Voorden in Zaltbommel. Een gelegenheidscoalitie, die niet leidt tot een blijvende klokkengieterij. Andries Heero II blijft achter in Heiligerlee. In 1885 giet hij er een klok voor Bolsward en in 1886 een klok voor Hemelum. De kokkengieterij aldaar is altijd klein gebleven, maar er zijn uitstekende klokken gegoten. In 1893 wordt de leiding over het bedrijf in Heiligerlee overgenomen door **Andries Heero III** (1865-1939) en zijn broer Udo Jurrien, de laatste tot 1904. In 1906 levert de gieterij voor uitbreiding van de beiaard in de Domtoren in Utrecht twee valse basklokken, die later weer zijn verwijderd. In 1920 nemen de zonen **Hermannus Tjapko, Jan Jurrien en Andries Heero IV** de leiding over. De laatste is verreweg de belangrijkste. In 1933 slaagt hij erin om na lange tijd als eerste Nederlandse gieter een zuiver gestemd klokkenspel op de markt te brengen. Het is het begin van een succesvolle periode. Om het nieuwe product te promoten, is in 1942 een toren met een klokkenspel aangebouwd aan de voorzijde van de gieterij. De Tweede Wereldoorlog maakt echter een einde aan het succes en hoewel de jaren vijftig nog succesvol waren met het leveren van een groot aantal beiaards, kan het tij niet meer worden gekeerd. In 1950 wordt een klok van 212 kilo gegoten voor de klokkenstoel in Rotstergaast ter vervanging van een klok uit 1556 van een onbekende gieter, die is gevorderd in 1943. Op de neiwue klok staat de tekst: in 1943 de kok gestolen in 1948 viel de klokkenstoel neer in 1950 zijn ze er beide weer. In 1953 wordt mechanisch torenuurwerk geleverd aan de Petruskerk in Garijp. Andries Heero V (*1935) slaagt er niet in om de sluiting in 1980 te voorkomen.¹⁴⁸ Van Bergen heeft na de Tweede Wereldoorlog ruim vijftig beiaards gegoten waarvan de helft aan Nederlandse steden en de andere wereldwijd.

¹⁴⁸ K.B. Haan, *De Klokkengieters Van Bergen. Van Midwolda naar Heiligerlee 1795-1980* (Heiligerlee 1992)

Sinds 1987 is in het gerestaureerde bedrijfspand het Klokkengieterijmuseum gevestigd. Het museum geeft een beeld van de wereld van klokken, carillons en torenuurwerken. In de gerestaureerde gietkuil wordt met een film en modellen getoond hoe het gietproces in zijn werk gaat. De collectie omvat verschillende oude en recentere klokken, waaronder een 15^e-eeuwse klok, gegoten door Geert van Wou, die nog altijd wordt beschouwd als de Stradivarius onder de klokkengieters. (foto: Baronas)

Klokken van ambulante klokkengieters in de 19^e eeuw

1802 In 1802 komen we Christian Voigt (zie eerder onder 1759, 1765, 1786 en 1796), nu met zijn zoon Chistian Diederich, weer tegen in Zevenaar waar ze twee klokkengieterijen voor de St. Andreaskerk.

1817 Er zijn twee decennia verstreken nadat Johannes Rutger Voigt in Twente een aantal klokken heeft gegoten. In 1817 giet hij twee klokken voor N.H. Kerk in Lichtenvoorde. In 1819 giet hij twee klokken voor Heren. De laatste keer dat hij in ons land klokken giet is 1821, als hij een middelklok en een kleine klok voor Wehl giet.¹⁴⁹

1822 De Lotharingse klokkengieter Aubert et Gaulard giet in 1822 een klok voor Hulst.¹⁵⁰

1829 Ene P. Boitel, giet in 1829 een klok voor Huisen (Gld.)¹⁵¹

1829 J. George, een klokkengieter uit Luik, giet in 1829 een klok voor Roermond.

1829 De firma W. Vollmering en Zoon goot in 1828 een klok voor de Laurentiuskerk in Varsseveld.

1833 De Duitse klokkengieter Christiaan Korthaus uit Werth (vlak over de grens bij Dinxperlo) giet in 1833 een klok voor Dieren en in 1834 een klok voor Haaksbergen.

1840 De Lotharingse klokkengieter Dubois Mollart, die in Paderborn is gevestigd giet in 1840 twee klokken voor R.K. Kerk in Raalte.

1887 De klokkengieter Severinus van Aerschodt uit Leuven giet zes klokken voor Goes en een klok voor Utrecht in 1888.¹⁵²

1836 A. Bickers & Zn. Rotterdam

Alexander Bickers vestigt in 1783 aan de Goudsewagenstraat in Rotterdam een koperslagerij, waaraan in 1836 door zijn kleinzoon Woutherus Bickers een draaijerij en een klok- en metaalgietijerij wordt toegevoegd. De fabricage van brandkluismaterialen en koperen scheepsbenodigdheden is succesvol, maar de klokkengieterij lijkt niet van de grond te zijn gekomen. Er is slechts een klok bekend uit 1892.¹⁵³

¹⁴⁹ W.F.W.M. van Heugten, 'De klokkengieters Voigt in de Liemers en de Achterhoek' in: *Jaarboek Achterhoek en Liemers, deel 14* (Doetinchem 1991) p. 88-91

¹⁵⁰ M.A. Brandts Buys, *Lijst van Nederlandse klokkengieters met enkele bijzonderheden* ('s-Hertogenbosch 1925)

¹⁵¹ M.A. Brandts Buys, *Lijst van Nederlandse klokkengieters met enkele bijzonderheden* ('s-Hertogenbosch 1925)

¹⁵² M.A. Brandts Buys, *Lijst van Nederlandse klokkengieters met enkele bijzonderheden* ('s-Hertogenbosch 1925)

¹⁵³ D. Nas, *Ilzer. De geschiedenis van een machtig materiaal* (Soesterberg 2015) p. 657

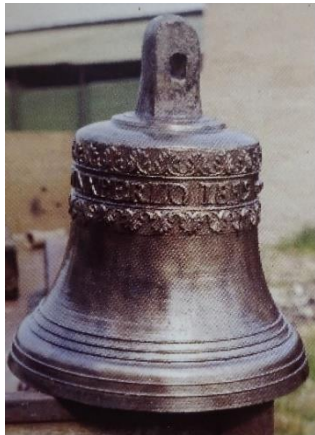
1840-1843 Klokkengieterij Dinxperlo

1840-1843 Gerhardus Theodorus van den Heuvel

De schoenmakerszoon Gerhardus Theodorus van den Heuvel, geboren in Dinxperlo op 4 januari 1810, vertrekt als hij zestien is naar Werth in Duitsland om bij Cornelius Korthaus het klokkengieters- en koperslagersvak te leren. Korthaus is geen volslagen onbekende klokkengieter in Nederland. In 1829 giet hij twee klokken voor Bathmen bij Deventer, in 1831 en 1833 een klok voor Dieren respectievelijk voor de Sint Pancratiuskerk in Haaksbergen en tenslotte in 1834 twee klokken voor de statie van Gendringen.¹⁵⁴ Het zijn jaren die samenvallen met het verblijf van Van den Heuvel, het is derhalve geen waagstuk te veronderstellen dat hij aan de vervaardiging van de klokken heeft meegewerkt en zo het vak heeft geleerd. Omstreeks 1840 keert hij weer in zijn geboorteplaats en opent een koperslagerij annex klokkengieterij. In 1840 giet hij zowel een klok voor Bornebroek als voor Holten. Op de klok voor Holten valt te lezen:

Een vuurgloed brak voor elf jaren, op dezen dag mijn klanken af, En dreigde alom met doodsgedreven, doch God was het die redding gaf, Daar 'k nu mijn taak weer horen laat, Tot nut van Kerk en Burgerstaat. Holten, 16 juni 1840 Concordia me fecit Gerardus Theodorus van den Heuvel.

Op 16 juni 1829 waren de middeleeuwse klokken van Holten door een brand, die het hele dorp van vijftig huizen in de as legden, verloren gegaan. De klok voor Bornebroek heeft als bestemming de St. Stephanuskerk en weegt 464 kg. In 1943 is de klok gevorderd en afgevoerd naar Duitsland. In 1843 giet

Van den Heuvel een klok voor de Nederlands Hervormde Kerk in Groenlo, ter vervanging van de gebarsten halfuurklok. De klok, die 365 kg weegt, hing tot 1956 in de kerktoeren. In Halle, bij Zelhem, is in 1858 de Nederlands Hervormde Kerk gebouwd, die een klok gegoten door Van den Heuvel ten geschenke kreeg van de Nederlands Hervormde Gemeente van Dinxperlo. Deze klok is in de jaren tachtig van de vorige eeuw vervangen door een nieuwe klok. In Haarlo hangt een klok die Van den Heuvel heeft gegoten in 1857. Gerardus Theodorus van den Heuvel is overleden op twee januari 1886.¹⁵⁵

Van Theodorus van den Heuvel is nog een klokje bekend voor de Gereformeerde Kerk te Eibergen, die gegoten is in 1859. In 2007 is deze klok verhuist naar het Centrum voor Persoonlijke ontwikkeling.

1844 F.J. Penn & Comp. Dordrecht

In 1844 giet de firma F.J. Penn & Comp. te Dordrecht (voorloper van het later vermaarde bedrijf Penn & Bauduin) een scheepsbel voor de in datzelfde jaar bij de werf De Goede Intentie te Zierikzee voor rederij M.C. de Crane & Zoon gebouwde fregat. De bel heeft aan de bovenkant een vierkant gat. Op de schouder rondom staat een tekst met daarin het jaartal en de naam van de vervaardiger. De rand van de bel is versierd met een cartouche van lauwerkrans, bladeren met besjes en onderaan een strik.

¹⁵⁴ B. Blikman-Ruiterkamp, 'Klokken uit Dinxperlo' in: *Jaarboek Achterhoek & Liemers* 37 (Doetinchem 2013) p. 85

¹⁵⁵ H.H. Agterhof, 'Gerhardus Theodorus van den Heuvel, klokkengieter te Dinxperlo' in: *Jaarboek Achterhoek en Liemers deel 15* (Doetinchem 1992) p. 106-111

In de cartouche staat de naam van het schip 'De Roompot' en de plaatsnaam 'Zierikzee'.¹⁵⁶

De Oost-Indiëvaarder maakt zeven reizen naar de Oost. In februari 1853 vertrekt het schip uit Akiab in Birma met een lading rijst voor Zierikzee. Op 29 juni loopt het schip in de monding van de Oosterschelde op een zandbank op nog geen 20 km van de thuishaven. Tijdens de ramp zijn 24 mensen aan boord, onder wie twee leerling-loodsers. Bij het verlaten van het schip verdrinken de tweede stuurman, de scheepsarts en een leerling loods. Het wrak rust nu op de bodem van de Oosterschelde en is een Rijksmonument. Duiker Vic Verlinden besluit in 1992 eens een kijkje te gaan nemen en vindt het wrak. Verlinden weet al snel dat het om De Roompot gaat, omdat hij de scheepsbel vindt met de naam van het schip erop. In 1996 is het officieel bevestigd door de RCE.¹⁵⁷ De scheepsbel is nu in het bezit van het Stedsmuseum Zierikzee.

1848-1861 Laurens Elsinga Midwolda, Huizum, Groningen, Winschoten

1848-1854 Laurens Elsinga; 1854-1861 L.J. Elsinga en Zoon

Laurens Jan Elsinga, van oorsprong een grofsmid, begint zijn loopbaan als klokkengieter door samen met zijn zwager, de timmerman Ude Ulrich Bonn, in 1848 in Midwolda een klok te gieten. Elsinga is een zwager van Udo Andries van Bergen en dat verklaart de plaats van handeling. Door het overlijden van zijn schoonvader Andries I van Bergen ziet hij zijn kans schoon om klokkengieter te worden. Daarna giet Elsinga klokken onder eigen naam en vanaf 1854 als L.J. Elsinga en Zoon. Vader en Zoon verkassen regelmatig want in 1854 hebben zij hun gieterij in Huizum bij Leeuwarden, in 1858 in Groningen en tenslotte in 1861 in Winschoten. Hebben we hier te maken met een oude gewoonte van de klokkengieten om de klokken ter plaatse te gieten? Elsinga overlijdt in 1865. Voor zover bekend heeft hij 13 klokken gegoten waarvan alleen een klok in Gasselternijveen is overgebleven. In 1855 giet hij een klok voor Beilen en in 1856 een klok voor Munnekezijl. In 1859 vergiet Elsinga een klok in Stadskanaal tot een zwaardere klok. De vergoten klok stamt uit 1505 gegoten voor Ter Apel door Wolter Westerhues, maar in 1816 verhuist naar Stadskanaal.

1864-1879 Mr. C.H. Bosch Reitz Den Helder

In 1864 start Charles Bosch Reitz in de voormalige gasfabriek in Den Helder een smederij en gieterij. Den Helder is de zeehaven van Amsterdam, met onder meer de Stoomvaart Maatschappij Nederland. Een zeehaven heeft behoefte aan reparatiefaciliteiten. Connecties met de rederij levert Bosch Reitz voldoende werk op. Mogelijk als goodwill en goede verstandhouding met de gemeente giet het bedrijf in 1878 een klok voor het raadhuis. Voor zover bekend is het de enige klok die Bosch Reitz heeft gegoten. Na het gereedkomen van het Noorseekanaal is Den Helder zeehaven af en het bedrijf verhuist naar Alkmaar en zet haar activiteiten voort onder de naam Alkmaarse IJzer- en Metaalgieterij.¹⁵⁸

¹⁵⁶ www.collectie.stadhuismuseum.nl

¹⁵⁷ www.omroepzeeland.nl

¹⁵⁸ D. Nas, *IJzer. De geschiedenis van een machtig materiaal* (Soesterberg 2015) p. 592

1872-heden Koninklijke Eijsbouts, Klokkengieterij en Fabriek van Torenuurwerken Asten

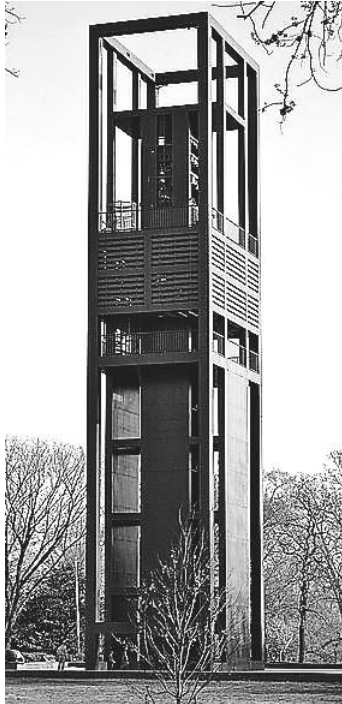
1872-1920 Bonaventura Eijsbouts; 1920-1943 Jan Eijsbouts; 1943-1962/1976 Tuur en Max Eijsbouts; 1976-1991 André Lehr; 1991- - Joost Eijsbouts

Bonaventura Eijsbouts (1847-1920) sticht in 1872 een fabriek voor torenuurwerken. De aard van het product brengt een sterke relatie met torenklokken met zich mee. Soms werden deze meegeleverd door ze bij reguliere klokkengietiers in te kopen. Bonaventura wordt opgevolgd door zijn zoon **Jan Eijsbouts** (1878-1943). Deze gaat vanuit Engeland beiaarden importeren en in Nederlandse torens installeren waardoor het bedrijf aanzienlijke groeit. Na enkele beiaarden van klokkengieterij Taylor uit Loughborough in Engeland, worden vanaf 1925 uitsluitend beiaarden bij Gillett & Johnston uit Croydon betrokken. Luidklokken worden doorgaans bij Petit & Gebr. Edelbrock in Gescher besteld. Na het overlijden van Jan wordt het bedrijf voortgezet door zijn zoons **Tuur** (1908-1994) en **Max Eijsbouts** (1922-1976). Tuur is in 1947 de stichter van de klokkengieterij. Al voor de Tweede Wereldoorlog experimenteerde hij met het gieten van klokken. Omdat in de jaren direct na de oorlog er weinig tot geen geld is om beiaarden aan te schaffen, wordt besloten een samenwerking aan te gaan met Scheepsschroevengieterij Lips in Drunen onder de naam Eijsbouts-Lips. De eerste gieting in Drunen vindt plaats op 22 juli 1947. De samenwerking met Lips duurt tot 1953, daarna giet Eijsbouts zijn klokken in Asten. Eijsbouts eerste beiaard, gegoten in 1949, is iets nieuws: een Reizende Beiaard. Door verschil van inzicht met zijn broer Max verlaat Tuur in 1962 het bedrijf. In 1965 giet Eijsbouts 48 klokken voor de beiaard voor de Grote of O.L.V.-kerktoren in Dordrecht. Naast de 48 nieuwe klokken telt de beiaard nog een klok uit 1460, die naar een vertaling uit het Latijn uit de 17^e eeuw een randschrift heeft die luidt:

gelijk de stemme roept in de woestijne, zoo luydt gij vrolijk in 't openbaer, voor den Gezalfde, met een heldre stemme: bereyd den weg voor den Heere, daerom zul Jan werden geheeten

De beiaard is opgesteld in een grote klokkenkamer van 14x10x10 meter. De elf zwaarste klokken hangen in de zes eeuwen oude klokkenstoel; de 39 lichtere in een aparte houten klokkenstoel daarboven. De zwaarste klok wordt elk uur geslagen. Daarnaast hangt er los van de beiaard nog een klok uit 1681 voor de halve uren, die gegoten is door de Rotterdamse klokkengieter Joannes Ouderogge. In 1968 wordt kunstgietwerk toegevoegd aan het leveringsprogramma van het bedrijf. In 1972 verwerft de klokkengieterij het predicaat Koninklijke. Max Eijsbouts overlijdt in 1976, waarna de in 1949 in dienst getreden campanoloog **André Lehr** (*1929) tot directeur wordt benoemd. Hij zal dat blijven tot zijn pensioen in 1991. Na een kort intermezzo wordt daarna **Joost Eijsbouts** (*1961), zoon van Max Eijsbouts, de nieuwe directeur. Het kunstgietwerk wordt geïntegreerd in de klokkengieterij, maar met andere nevenactiviteiten is dat niet mogelijk. In de jaren vijftig van de vorige eeuw is zelfs gepoogd grasmaaimachines te maken, waarvoor de handelsfirma Bearo is opgericht. Een succes is het niet. In 1975 is de firma Machinefabriek Eijsbouts opgericht en het noodlijdende bedrijf Enkes Marine in Den Haag overgenomen, waar lieren voor zeilschepen werden gemaakt. De productie is naar de machinefabriek in Asten verplaatst. In 1969 is de fabriek van torenuurwerken Addicks te Amsterdam overgenomen. Het bedrijf heeft voor de Tweede Wereldoorlog talloze beiaarden van Taylor geïmporteerd en geïnstalleerd. Bovendien sticht Eijsbouts elders klokkengieterijen of neemt ze over. De bekendste is de uit de beginjaren vijftig daterende Horacantus te Lokeren (B.), alwaar zeer zware klokken kunnen worden gegoten waar in Asten de capaciteit voor ontbreekt. Ook neemt Eijsbouts de noodlijdende klokkengieterij Feldmann & Marschel te Münster over en verandert de naam in Monasterium. Vervolgens wordt in het Zwitserse Rickenbach, even ten noorden van Winterthur, de noodlijdende klokkengieterij Eschmann overgenomen. Eerder al, in 1962, heeft Eijsbouts samen met

Petit & Fritsen de klokkengieterij van wijlen Marcel Michiels te Doornik gekocht. Een jaar later verkoopt Eijsbouts zijn deel aan Petit & Fritsen. Al deze nevenactiviteiten zijn tenslotte op niets uitgelopen. In 1988 blijft de Astense klokkengieterij als enige over en keert in productie en commercie de rust weer. De Koninklijke Eijsbouts heeft zich in de loop der jaren ontwikkeld tot een belangrijke klokkengieterij en dat niet alleen voor nieuwe klokken en beiaarden, maar óók als restaurateur. Overal in de wereld kan je Eijsbouts-klokken en Eijsbouts-beiaarden tegenkomen.

De opknabbeurt van het Netherlands Carillon op het Arlington National Cemetery in Washington D.C. getuigd daarvan. Het carillon is een geschenk van Nederland aan de Verenigde Staten als dank voor hun enorme inspanningen in de Tweede Wereldoorlog en voor de Marshallhulp daarna. De beiaard telt 49 klokken en is opgehangen in een staalconstructie van 40 meter hoog. Natuurlijk is een dergelijk monument omgeven door symboliek te beginnen met het feit dat het gieten van de klokken gegund is aan de drie klokkengieterijen die ons land toen rijk was: Van Bergen uit Heiligerlee, Petit & Fritsen uit Aarle-Rixtel en Eijsbouts uit Asten. Elke klok vertegenwoordigt een bepaalde groep in de Nederlandse samenleving. Zo is er een klok voor de jeugd, voor de vrouwenorganisaties, de elf provincies, de Nederlandse Antillen en voor verschillende beroepsgroepen, als visserij en mijnbouw. De klokken zijn rijk geornamenteerd met emblemen, randversierselen en gedichten, die een beeld van Nederland schetsen. De beiaard is in 1960 geïnstalleerd. Al kort na de ingebruikname zijn er klachten dat de toren gebreken vertoond, de klokken niet zuiver klinken en slecht op elkaar zijn afgestemd. De ruimte waarin de grote klokken hangen verworden tot een duiventil en de cabine van de beiaardier blijkt niet tegen extreme weersomstandigheden bestand te zijn. In 1995 vindt een grote

hersteloperatie plaats en worden, op de 13 grootste klokken na, de klokken door Eijsbouts herstemd. De klokkentoren wordt onderhanden genomen door de National Park Service. Op 3 december 2019 arriveren alle 50 klokken (in 1995 is er nog een vijftigste klok geschonken door Nederland) in Asten voor een grote onderhoudsbeurt door Eijsbouts. Dit keer zijn alle klokken herstemd en bovendien worden er nog drie nieuw gegoten klokken aan de beiaard toegevoegd. De beiaard is nu weer in volle glorie en mooier dan ooit te horen op de volle uren met de melodie 'Westminsterslag' en op bepaalde dagen: 5 mei (Bevrijdingsdag), 4 juli (Independence Day), 2 september (V-J Day) en op Thanksgiving Day.¹⁵⁹

De Nederlandse bedrijven Eijsbouts en Petit & Fritsen zijn wereldwijd toonaangevend. Eijsbouts heeft altijd nauwe banden onderhouden met de wetenschap, wat tot vele vernieuwingen heeft geleid. Zoals de grote terts-klok die in samenwerking met de Technische Universiteit in Eindhoven in 1985 is ontwikkeld. In 2015 zijn de bedrijven van Petit & Fritsen en Eijsbouts samengegaan.

1877-1895 Gieterij van bronzen geschut Amsterdam

Tot 1875 wordt voor de marine het bronzen geschut in de landsgeschutgieterij in Den Haag gegoten. In dat jaar maakt de landmacht daar bezwaar tegen, omdat zij zelf veel geschut nodig zegt te hebben. De mededeling lijkt wat dubbelhartig, omdat duidelijk is dat het Rijk van de gieterij af wil. In 1878 koopt de landsoverheid de familie Maritz, die de geschutgieterij drijft, uit. Het marine besluit in 1875 zelf een

¹⁵⁹ Wikipedia: *Netherlands Carillon* (mrt. 2023)

geschutgieterij op de Rijksmarinewerf te Amsterdam te vestigen. De Gieterij van bronzen geschut komt in 1877 in bedrijf.¹⁶⁰ Het bedrijf beschikt over een stoommachine van 10 pk en het personeelsbestand bestaat uit twee gieters. Er wordt gegoten, met wat genoemd wordt staalbrons, ofwel staalhard brons. Een succesvol kaliber is het 7,5 cm geschut, dat wordt gebruikt op sloepen. Afhankelijk van het aantal opdrachten dat het ministerie verleent is de gieterij meestal maar een gedeelte van het jaar in bedrijf. Bij volle bezetting wordt er twaalf tot dertienmaal per jaar gegoten. Per gieting gaat het om enkele kanonnen van verschillend kaliber. De afwerking van het geschut vindt plaats bij de Fabriek van Stoommachines en andere Werktuigen te Amsterdam. Vanaf 1876 geeft het *Jaarboek van de Koninklijke Zeemagt* een verslag van de gieterij werkzaamheden. In de jaren 1892-1894 zijn er respectievelijk 16, 8 en 20 kanonnen gegoten met een diameter van 3,7 cm. Na het gieten van de kanonnen, slechts voor enkele maanden werk, wordt de gieterij gesloten. De opdrachten voor het gieten komen slechts van één 'klant' het Ministerie. Gelet op het feit dat na 1894 de verslagen in het jaarboek ophouden, kunnen we opmaken dat er geen opdrachten meer zijn verleend en de gieterij gesloten blijft. De twee gieters blijven in dienst van de werf en werken bij de afdeling scheepsbouw.¹⁶¹

Klokken van buitenlandse klokkengieters in de 20^e eeuw

1905 De gebroeders G. en F. Paccard uit Frankrijk leveren via Eysbouts in 1905 een beiaard aan Lochem. Klankrijke klokken maar met een slechte stemming. Fonderie de Cloches Paccard slaagt er later wel in goed gestemde beiaards te gieten en groeit uit tot een wereldvermaarde gieterij, die vooral levert aan de VS.

1911 John Taylor Bellfounders gaat als bedrijf terug tot 1784 het jaar waarin Taylor de klokkengieterij van Edward Arnold in St. Neots bij Cambridge overneemt. De gieterij zal in de 19^e eeuw tal van luidklokken gieten. Edmond Denison Taylor slaagt in 1894 er als eerste in om een zuiver gestemde klok af te leveren, in 1904 gevolgd door een beiaard. Het bedrijf levert daarna ook carillons aan Nederland. In 1911 een carillon van 25 klokken aan Appingedam, in 1912 een speelwerk van zes klokken voor kasteel Nyenrode, in 1913 een carillon van 33 klokken voor Vlissingen, in 1914 een uit 25 klokken bestaand carillon voor Goes, in 1920 voor het Rotterdamse stadhuis een carillon bestaande uit 49 klokken en in 1922 voor Bennebroek een carillon bestaande uit 23 klokken. Daarnaast levert het bedrijf luidklokken aan Zutphen, Amsterdam, Goes en Weesp.

1904 F.J. Saris & Zoon Rotterdam

De firma Saris & Zoon was een bedrijf wat zich bezighield met scheepsinterieurs en beschikte over een gieterij voor bronzen scheepsartikelen. In 1904 gieten ze een luidklokje 'de Beursbengel' voor de vroegere beurs van Rotterdam. Het lijkt erop dat Saris & Zoon een gelegenheidsklokkengieter is geweest.

¹⁶⁰ J.C. Westermann, *Geschiedenis van de ijzer- en staalgieterij in Nederland* (Utrecht 1953) p. 63. Westermann vermeldt voor de jaren zeventig van de negentiende eeuw, dat er een ijzergieterij is verbonden aan de Rijksmarinewerf te Amsterdam, maar dat moet een abuis zijn.

¹⁶¹ *Jaarboeken van de Koninklijke Zeemagt* (1875-1895)

1946 Demka Zuilen (Utrecht)

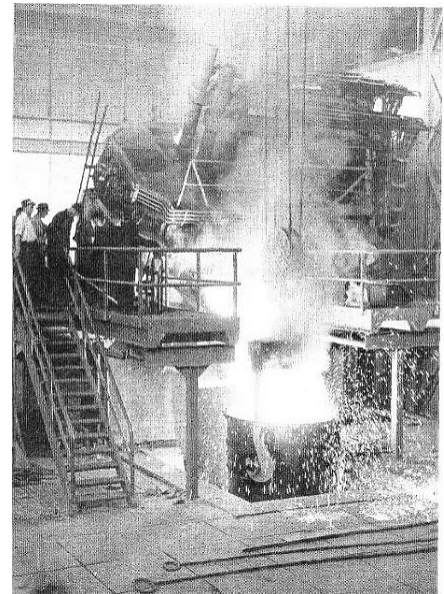
Al in 1905 koestert De Muinck Keizer, directeur-eigenaar van een ijzer- en staalgietery in Martenshoek (Gr), plannen om zijn bedrijf meer centraal in het land te vestigen. Een plan uit 1912 voor een grotere staalgietery wordt voorgelegd aan onder meer Stork en Werkspoor. Hun positief oordeel brengt De Muinck Keizer er toe grond te kopen in Zuilen, gelegen tussen het Merwedekanaal en de Amsterdamsestraatweg. In 1915 wordt de staalafdeling in Martenshoek stopgezet en vangt de staalgietery in Zuilen aan.

Het nieuwe bedrijf te Zuilen maakt aanvankelijk een onstuimige groei door en wordt met behulp van vreemd kapitaal uitgebreid. In 1915 wordt op verzoek van het zojuist, tegen de achtergrond van de Eerste Wereldoorlog, opgerichte Munitiebureau een aanvang gemaakt met het gieten van granaten. Op aandringen van hetzelfde bureau wordt een Siemens-Martin-oven aangeschaft. Voor deze aankoop is zoveel geld nodig dat er vreemd kapitaal moet worden aangetrokken. Om dat mogelijk te maken wordt de onderneming in 1917 omgezet in een naamloze vennootschap. Enige jaren later, in 1921, wordt de bedrijfsnaam Demka, een samentrekking van De Muinck Keizer.

De beurskrach van 1929 brengt de wereldeconomie in een diepe crisis. De vraag naar kapitaalgoederen, waarvan de staalfabriek sterk afhankelijk is, stort in. 1932 vormt het dieptepunt met een stilliggende Siemens-Martin-oven en een ver onder zijn capaciteit werkende elektro-oven.

Het afsteken van de electro-staaloven in 1965. →

Het bedrijf bestaat grofweg uit twee afdelingen: een walserij en een gieterij. In de walserij worden blokken staal uitgewalst tot draad voor het maken van betonstaven, kettingen, bouten en moeren. In de gieterij wordt staalgietwerk gemaakt, zoals scheepsstevens, baggeremmers, schroefasdragers, turbinehulzen, wielen en pompen.¹⁶² Na de Tweede Wereldoorlog zijn er in 1946 een aantal klokken gegoten. Niet van brons, maar van staal. Drijvende kracht hierachter is het toenmalige hoofd van het Demka-laboratorium en metaalkundige prof. dr. A.J. Zuithoff, zwager van de klokkengieter Andries Heero IV van Bergen te Heiligerlee. In 1983 zijn de bedrijfsactiviteiten van Demka beëindigd.

1950 Van Voorden Zaltbommel

1950 Udo Andries van Bergen

De metaalgietery Van Voorden in Zaltbommel, gespecialiseerd in het gieten van scheepsschroeven, 'leende' in 1950 de gieterij aan de klokkengieter Udo Andries van Bergen, van de Van Bergen Klokkengieterij in Midwolda, voor het gieten van een vijftal klokken.

¹⁶² D. Nas, *IJzer. De geschiedenis van een machtig materiaal* (Soesterberg 2015) p.

1995- Klokken- en Kunstgieterij Reiderland Beerta

1995-heden Simon Laudy

Na de sluiting van klokkengieterij Van Bergen in Heiligerlee, zet de Utrechter Simon Laudy, die zijn opleiding bij de Koninklijke Eijsbouts in Asten heeft genoten, vanaf 1988 de lange traditie van het klokkengieten in Noord-Nederland voort. Eerst onder de vlag van het Klokkengieterijmuseum, maar in 1995 sticht hij samen met compagnon J. Pomstra een eigen bedrijf in Beerta, onder de naam: Klokken- en Kunstgieterij Reiderland. Laudy heeft inmiddels bekendheid vanwege zijn aanvulling van bestaande beiaards in samenwerking met de beiaardier en campanoloog Gideon Bodden en vanwege restauratie van historische geluien, zoals in de toren van de Bovenkerk in Kampen. De gietcapaciteit is maximaal 1500 kg stukgewicht.

In 1960 giet Van Bergen uit Heiligerlee een klok voor de klokkenstoel op de begraafplaats in Bakkeveen. De 100 kilo zware klok is in 1995 aan onderhoud toe en de ophanging en klepel moeten worden vernieuwd. In januari 2018 wordt aan Reiderland de opdracht gegund. Reiderland heeft eerder een opdracht uitgevoerd voor het gieten van een nieuwe klok voor de klokkenstoel op de begraafplaats van Siegerswoude. In Siegerswoude moeten oudere klokken zijn geweest aangezien In 1858 de onderwijzer van Siegerswoude, B. J. Bergsma, aan het Fries Genootschap laat weten: "men verhaalt, dat hier klokken zijn geweest. Zij zijn er niet meer. Men vertelt, dat de Bisschoppen verstoord waren, omdat de Protestanten hunne kerk genomen hadden, en daarin predikten. Uit wraak deden zij Siegerswoude veel nadeel, plunderden hier en daar, en haalden toen de klokken bij de kerk weg. De boeren trokken daarop gewapend tegen hen op, en dreven hen op de vlucht naar het Oosten heen langs den Bakendijk. De klokken werden toen echter door hen, die ze medevoerden, naast den Bakendijk in het veenachtige moeras, die destijds onder water stond, geworpen. Het gat, waarin zij zouden zijn, wordt nog het kloksgat genoemd. Het is meermalen zonder gevolg onderzocht. Maar in het vorige jaar (1857) vond een herdersjongen, op eenen halven voet diepte, in het veen, ongeveer drie of vierhonderd schreden van het kloksgat, in een nieuw aangelegd greppeltje, eenen zwaren ijzeren ring. Met moeite trok hij het voorwerp, hieraan verbonden, uit den grond, en vond een vrij zwaren klok-klepel van behoorlijk groot soort, bijna twee voet lang. Van buiten was hij zeer verroest, maar overigens gaaf. Het oude verhaal vond men daardoor zóó bevestigd, dat eenige boeren met mij op de plaats op nieuw onderzoekingen instelden. Met lange ijzers boorde men in den grond, zonder echter iets te vinden. De klepel is helaas! evenmin behouden. De jongen verkocht hem aan een smid, die hem verwerkte."¹⁶³

Om de mallen van de klok voor Siegerswoude nogmaals te gebruiken is aan de klokkengieter gevraagd een aanbieding te doen voor een nieuwe klok voor Bakkeveen, gelijk aan die van Siegerswoude. De opdracht voor het groot onderhoud van de oude klok kan dan vervallen. De aanbieding is er de volgende dag met de toezegging, dat bij opdracht binnen een week. de nieuwe klok er voor 1 juli zal hangen. Op 30 juni 2018 is de oude Van Bergen klok uit de stoel verwijderd en de nieuwe 180 kg zware klok opgehangen. Behoudens het randschrift is deze klok dus gelijk aan de klok van Siegerswoude. Beide klokken markeren een bijzondere plek uit de geschiedenis. Siegerswoude een middeleeuws aan Sint Jacobus gewijd kerkje en Bakkeveen het kleine middeleeuwse klooster Mariënhof.

¹⁶³ G.H. van Borssum Waalkens, 'Friesche klokke-opschriften met andere van elders vergeleken' in: *De Vrije Friesch* (Leeuwarden 1886) p. 282-283

De klok van Bakkeveen heeft daarom het volgend randschrift meegekregen:

MARIJE IS MYN NAMME, YN NEITINS OAN MARIENHOF. IK
MOANJE DE LIBBENEN EN ROU OM DY'T TREURJE. IK BIN
GETTEN FOAR BAKKEFEAN TROCH LAUDY AD MMXX

Aan de ene zijde is een afbeelding van Maria met kind aangebracht en aan de andere zijde een Franse lelie, een afbeelding die vaker in verband met Maria wordt gebruikt. Verder is de klok nog versierd met klaverblaadjes en opgehangen aan een z.g. gevlochten kroon. De oude klok is verkocht aan de klokkengieter en is geschonken aan het Klokkemuseum in Heiligerlee.¹⁶⁴

In 2004 giet Laudy een klok voor in de nieuwe klokkenstoel in Drachtstercompagnie en in 2007 een klok voor de klokkenstoel in Harkema.

¹⁶⁴ <https://begraafplaatsen-keningsfjild.nl/> (mrt. 2023)